

sociologisk forskning

nr 4/99



sociologisk forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, med redaktionen vid Stockholms universitet, Sociologiska institutionen.

Redaktion

Denny Vågerö (red), Susanne Alm, Martin Hörnqvist, Ilkka Henrik Mäkinen, Sten-Åke Stenberg och Viveca Östberg.

Denny Vågerö 08-16 23 13
e-post: denny.vagero@sociology.su.se
Marit Dahlén 08-16 38 99
e-post: dahlen@sociology.su.se

Postadress

Sociologisk Forskning
Sociologiska institutionen
Stockholms universitet
106 91 Stockholm

Annonser

Samtliga priser gäller då heloriginal lämnas.
Halvsida i ett nummer 1.000 kr
fyra nummer 3.000 kr.
Helsida i ett nummer 2.000 kr
fyra nummer 5.000 kr.

Prenumerationer, lösnummer, adressändringar och reklamationer

Vi anlitar Uppdragsbyrån i Örebro för dessa uppgifter. För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften. För information om medlemskap se www.sam.kau.se/sociologi

Prenumerationspriser

Institutionsprenumeration 300 kr
Enskild prenumeration 200 kr

Lösnummerpriser

Enkelnummer 75 kr
Dubbelnummer 125 kr

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskotts-betalning

Postgiro:

67 06 67-5 Sociologisk Forskning

Postadress prenumeration m.m

Sociologisk Forskning
Uppdragsbyrån c/o Martin Lind
Åkerbyvägen 22
715 72 Stora Mellösa
Telefon: 019-30 35 02, 019-30 34 92

Omslag och lay-out (Firma) MariaPia Nyström, teckensnitt Sabon och Meta.
Printed in Sweden by Elanders Gotab Stockholm 1999. ISSN 0038-0342



sociologisk forskning

nr 4/99

innehåll

ARTIKLAR

Att skiljas är att dö en smula... Skilsmässa och psykisk ohälsa
hos svenska kvinnor och män. sid 4
AV MICHAEL GÄHLER

Mot en gränslös demokrati? Politiska responser på
globala miljöhot sid 40
AV ROLF LIDSKOG

Vad är globalisering? Sociologin utmanad sid 76
AV HÅKAN THÖRN

Manuel Castells tankar om informationsåldern sid 114
AV EDMUND DAHLSTRÖM

RECENSIONER

Felipe Estrada (1999): Ungdomsbrottslighet som samhällsproblem –
Utveckling, uppmärksamhet och reaktion. Akademisk avhandling.
Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet. sid 125
AV RAGNAR HAUGE

Niels Hebert och Kerstin Jacobsson (1999) Olydiga medborgare?
Om flyktinggömmare och djurrättsaktivister. Demokratiutredningens
skrift nr. 27. SOU 1999:101. Stockholm sid 130
CHARLOTTA STERN

Joachim Israel (1999) Handling och samspel: Ett socialpsykologiskt
perspektiv. Lund: Studentlitteratur. sid 139
AV EMMA ENGDAHL

Karin Lützen (1998) Byen Tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og
velgørenhed i 1800-tallets København. København
AV ARNE NILSSONsid 144

Inkommen litteratur sid 148

Att skiljas är att dö en smula...¹

Skilsmässa och psykisk ohälsa hos svenska kvinnor och män

AV MICHAEL GÄHLER

Under 1990-talet har i runda tal 140 000-150 000 svenskar årligen erfarit en skilsmässa eller separation.² Till ungefär lika stora delar består den här gruppen av män, kvinnor och barn. Hur påverkas individerna av denna erfarenhet? Det är tydligt att människor förväntar sig att en eventuell skilsmässa skulle ha en dramatisk inverkan på deras liv. När amerikaner ombetts rangordna ett stort antal potentiella livshändelser utifrån hur stora förändringar de antas åstadkomma i den normala livsföringen hamnar händelsen "skilsmässa" mycket nära toppen (Dohrenwend et al. 1978; Holmes & Rahe 1967). Att en skilsmässa eller separation verkligen har en stor inverkan på människors levnadsvillkor bekräftas av ett stort antal empiriska studier. Frånskilda uppvisar t.ex. oftare än sammanboende olika typer av sociala problem, de erfar oftare negativa livshändelser (som olyckor, kriminalitet och närståendes död), deras fysiska och psykiska hälsa är i allmänhet sämre, liksom de ekonomiska villkoren för frånskilda kvinnor (Lorenz et al. 1997; se också Holden & Smock 1991; Kelly 1989; Kitson & Morgan 1990; Raschke 1987; Simons 1996 för litteraturgenomgångar).

En skilsmässa är således en mångfacetterad händelse som rymmer ett antal olika dimensioner. Till detta kommer att vi kan förvänta oss att en skilsmässa påverkar parterna på olika sätt. I de flesta fall är parterna sannolikt inte överens om skilsmässobeslutet. Medan den ena parten vill skiljas kan den andra, även om hon är medveten om äktenskapliga problem, vilja försöka nå en lösning på dessa och en fortsättning på äktenskapet. Under sådana omständigheter kan hon känna sig sårad och övergiven och skilsmässan kan upplevas

Michael Gähler, filosofie doktor, är verksam inom Levnadsnivåprojektet vid Institutet för social forskning (SOFI), Stockholms universitet. Hans forskning rör huvudsakligen skilsmässa och dess sociala, ekonomiska och psykologiska konsekvenser för barn och vuxna.

som en livskris. I gengäld kan initiativtagaren till skilsmässan uppleva denna som starten på ett bättre liv med nya möjligheter. Det förefaller emellertid som att en skilsmässa är en svår erfarenhet för båda parter. Undersökningar vittnar om den ambivalens och osäkerhet båda känner. Att stanna i ett olyckligt äktenskap kan emellertid innebära en motsvarande påfrestning på den psykiska hälsan; vissa studier gör t.o.m. gällande att detta är en än större påfrestning än en skilsmässa (Gove et al. 1983; Ross 1995).

I denna uppsats fokuseras frågan på vilket sätt en skilsmässa är associerad med individens psykiska välbefinnande.³ Tidigare svenska studier som behandlar denna frågeställning är få. Här har det varit möjligt att basera de empiriska analyserna på ett relativt stort, longitudinellt datamaterial med stor informationsbredd (de svenska Levnadsnivåundersökningarna). Det senare gör att det är möjligt att särskilja betydelsen av skilsmässan i sig från betydelsen av andra levnadsvillkor som förändras i samband med skilsmässan. Materialets storlek möjliggör t.ex. separata analyser av kvinnor och män respektive föräldrar och barnlösa och den longitudinella ansatsen ger indikationer om kausalitetsordningen: följde en förändring av den psykiska hälsan på skilsmässan eller föregick förändringen skilsmässan?

En teoretisk bakgrund

Skilsmässa och psykisk ohälsa

I internationella studier av sambandet mellan en individs familjetyp och hennes psykiska välbefinnande lider frånskilda vanligtvis av en sämre hälsa än änkor/änklingar och ogifta (d.v.s. sådana som aldrig varit gifta) vilka i sin tur har ett lägre välbefinnande än individer som lever i ett intakt parförhållande (Pearlin & Johnson 1977; Raschke 1987).⁴ Detta förhållande är oberoende av vilken indikator på psykisk ohälsa som används och om hälsotillståndet är självrapporterat eller mäts på något annat sätt. Frånskilda vårdas t.ex. oftare än gifta vid psykiatriska kliniker och sjukhus och de lider oftare av ångest, depression, ilska, en känsla av oförmåga, otillräcklighet, utanförskap och ensamhet. Individer som genomgått en skilsmässa uppvisar också en förhöjd dödlighetsrisk, framförallt beteenderelaterad sådan som självmord, trafikolyckor, dråp och mord. De avlider också oftare som en följd av hjärt- och kärlsjukdomar och levercirrhos, varav åtminstone den senare vanligtvis är en följd av alkoholmissbruk (se litteraturgenomgångar av Bloom et al. 1979; Kelly 1989; Kitson et al. 1989; Kitson & Morgan 1990; och studier av bl.a.

Gerstel et al. 1985; Hemström 1996; Lorenz et al. 1997; Mastekaasa 1995; Rosengren et al. 1989).

En central fråga i detta sammanhang är givetvis om de frånskildas ofärd, såsom den beskrivits ovan, är (i) en direkt följd av skilsmässan i sig, (ii) en indirekt följd av att andra levnadsvillkor förändras i samband med skilsmässan eller (iii) om frånskilda uppvisade ett sämre psykiskt välbefinnande redan då de levde i ett parförhållande. I det senare fallet, den s.k. selektionshypotesen, ställs frågan om individens psykiska hälsa verkligen *förändras* vid en skilsmässa. En alternativ möjlighet är ju att individer med olika typer av psykiska problem är predestinerade för skilsmässa, d.v.s. att dessa löper större risk än andra att skilja sig. Under sådana omständigheter kan en skilsmässa visserligen ytterligare försämra den psykiska statusen men detta sker hos individer som redan dessförinnan uppvisade psykisk ohälsa (något som i sig kan ha bidragit till skilsmässan).

Frågan huruvida en egenskap är permanent hos individen eller uppstår som en följd av förändringar i andra levnadsvillkor kan endast besvaras med en longitudinell undersökningsdesign där man följer ett och samma studieobjekt över tid. När Menaghan (1985) och Menaghan och Lieberman (1986), med hjälp av longitudinella data, jämför två grupper av individer, den ena gift vid tidpunkt 1 (t_1) och frånskild vid tidpunkt 2 (t_2) och den andra gift med samma partner vid båda tidpunkterna, finner de ingen skillnad mellan de båda grupperna vid t_1 medan graden av depression är signifikant högre bland de frånskilda vid t_2 . Detta resultat ger således inget stöd för selektionshypotesen utan snarare för hypotesen att den psykiska hälsan, antingen direkt eller indirekt, försämras som en följd av skilsmässan. I motsats till dessa resultat finner dock Doherty et al. (1989) att individer som kom att skilja sig uppvisade ett lägre välbefinnande redan *före* skilsmässan. En möjlig förklaring till detta förhållande är, enligt författarna, emellertid det faktum att de frånskilda intervjuades bara ungefär ett år innan de skilde sig, d.v.s. vid en tidpunkt när äktenskapet sannolikt inte fungerade särskilt väl och makarna torde ha förutsett den kommande skilsmässan och dess eventuella negativa följder. Detta resultat har replikerats i mer nyligen genomförda amerikanska och norska studier. Booth och Amato (1991) och Mastekaasa (1995), som båda intervjuat respondenter vid tre olika tidpunkter, visar att graden av psykisk ohälsa är högre bland dem som erfarit en skilsmässa än bland dem som levt med samma partner under hela tidsperioden. Skillnaden i psykiskt välbefinnande föreligger

emellertid redan en kort tid före skilsmässan medan det inte förekommer några skillnader längre tillbaka i tiden. Detta resultat har tagits till intäkt för att den psykiska hälsan försämras som en följd av skilsmässan eller den kris som tiden strax före skilsmässan kan innebära. Mastekaasa problematiserar emellertid denna slutsats genom påpekandet om "temporär selektion" (*temporary selection*), d.v.s. att psykisk ohälsa inte behöver vara en effekt av skilsmässan, eller omständigheter i samband med denna, utan att den psykiska ohälsan uppstår som en effekt av någon annan omständighet och att individens psykiska status i sin tur orsakar en skilsmässa inom en relativt kort tidsperiod. Även om det är teoretiskt möjligt att särskilja temporär selektion från direkta eller indirekta effekter av en skilsmässa så är det svårt att skilja dessa förklaringsmodeller åt empiriskt. Ingen av de ovan återgivna studierna ger emellertid stöd åt det som Mastekaasa kallar "permanent selektion" (*permanent selection*), nämligen att frånskilda individer besitter egenskaper som gör dem benägna att lida av en konstant dålig psykisk hälsa och en därmed förknippad förhöjd skilsmässorisk.

Givet att psykisk ohälsa för många frånskilda är en direkt följd av skilsmässan eller de omständigheter som föregår eller följer av den, vad är det som kan antas påverka den psykiska hälsan på ett negativt sätt? Enligt "krismodellen" (*the crisis model*) utgör skilsmässan en stark mental påfrestning på individen. En skilsmässa är en ambivalent erfarenhet för många tidigare äkta makar. Å ena sidan kan det, åtminstone för den ena parten, innebära en känsla av lättnad att lämna ett förhållande som, åtminstone en tid före skilsmässan, fungerade dåligt och där kostnaderna av att stanna kvar bedömdes som högre än de fördelar som äktenskapet genererade. Å andra sidan tyder vissa studier på att ett känslomässigt band finns kvar till den tidigare partnern också efter skilsmässan, oberoende av om man initierat skilsmässan eller ej och oberoende av graden av attraktion gentemot den tidigare partnern (Hopper 1993; Weiss 1976). Denna "separationsångest" har ett samband med psykisk ohälsa i form av ångest och depression (Kitson et al. 1989). Givet att umgänget med den tidigare partnern minskar kontinuerligt efter skilsmässan kan man anta att det känslomässiga bandet mellan de tidigare makarna försvagas över tid (Weiss 1976). En rimlig hypotes är därför att de flesta frånskilda så småningom anpassar sig känslomässigt till sin nya livssituation. Det finns dock inget konsekvent stöd för denna hypotes. Medan Booth och Amato (1991) och Lorenz et al. (1997) visar att den psykiska hälsan bland frånskilda

var klart sämre just efter skilsmässan än de följande åren så finner Mastekaasa (1995) inte någon skillnad i psykisk ohälsa oavsett om skilsmässan ägde rum 0-4 eller 4-8 år tidigare och han gör därför tolkningen att en skilsmässa utgör en permanent påfrestning (*permanent strain*) på individens psykiska hälsa.

Vanligtvis innebär en skilsmässa emellertid inte enbart en känslomässig påfrestning. Till detta kommer också ett antal praktiska förändringar som kan ha en negativ inverkan på individens livssituation. Två sådana potentiella förändringar är en försämrad ekonomisk situation och en reduktion av det sociala nätverket och det sociala stödet.

Det finns ingen allmängiltig definition av begreppet socialt stöd (*social support*) men empiriskt har ett antal operationaliseringar prövats. I en av de mest spridda definitionerna står dock begreppet för 'information som ger individen uppfattningen att någon bryr sig och att hon är älskad... uppskattad... [och] tillhör ett nätverk av kommunikation och ömsesidiga skyldigheter' (Cobb 1976:300, citerad i Oakley 1992:29).⁵ Denna "information" kan överföras av t.ex. en partner, vänner, släktingar eller arbetskamrater, d.v.s. av individens sociala nätverk. Betydelsen av socialt stöd för fysiskt och psykiskt välmående är väldokumenterad (se t.ex. Oakley 1992; Thoits 1995 för litteraturgenomgångar).

Tillgången till socialt stöd och storleken på det sociala nätverket är korrelerad med civilstånd. Studier från olika länder visar att frånskilda, utöver det faktum att de lever som ensamstående, generellt sett har mindre sociala nätverk än sammanboende individer (se Gunnarsson & Cochran 1990 för en komparativ studie av Sverige och USA; Schöningh 1992 för en studie av Tyskland; Milardo 1987 för en litteraturgenomgång).⁶ Detta är viktigt eftersom nätverksstorleken förefaller vara positivt korrelerad med den psykiska återhämtningen efter en skilsmässa (Wilcox 1981). Skälen till att de frånskilda har mindre sociala nätverk än sammanboende individer kan vara flera. Ett viktigt skäl är att många tvingas flytta efter en skilsmässa (jfr. Gähler 1997). Den ekonomiska förlusten efter en skilsmässa ofta innebär, framförallt för kvinnor (se nedan), kan också göra det svårt att upprätthålla och förstärka sitt sociala nätverk. Utöver detta mister frånskilda också ofta kontakten med den del av det tidigare gemensamma nätverket som "tillhör" den tidigare maken.

Även om en skilsmässas effekter på individens ekonomiska omständigheter varierar i olika samhällen så har en familjesplittring vanligtvis svåra implikationer för kvinnor medan mäns situation inte påverkas alls eller t.o.m.

förbättras (se Gähler 1998 för en svensk studie och Holden & Smock 1991 för en litteraturgenomgång av amerikanska studier). Låg inkomst, fattigdom och ekonomiska bekymmer har ett direkt samband med ångest och depression hos såväl barn som vuxna (McLeod & Shanahan 1993; Voydanoff 1990). Socioekonomisk status korrelerar också positivt med storleken på det sociala nätverket, aktiviteten/deltagandet i det sociala nätverket och uppfattningen om i vilken grad man har tillgång till socialt stöd (Thoits 1995). Till detta kommer att frånskilda löper en större risk än andra grupper att råka ut för "negativa livserfarenheter" (*negative life events*) såsom t.ex. olyckor och kriminalitet, framförallt under åren omedelbart efter skilsmässan (Lorenz et al. 1997; McLanahan 1983; Simons et al. 1996). I vissa studier reduceras skillnaden i psykisk hälsa mellan frånskilda och individer i intakta parförhållanden kraftigt efter kontroller för olika indikatorer på ekonomiska levnadsvillkor, socialt nätverk och socialt stöd och negativa livshändelser (Gove & Shin 1989) och i andra studier försvinner skillnaderna helt (Gerstel et al. 1985; Lorenz et al. 1996, 1997; Menaghan & Lieberman 1986).

Skillnader mellan män och kvinnor

En skilsmässa kan antas påverka män och kvinnor på olika sätt. Å ena sidan borde männens bättre ekonomiska villkor efter en skilsmässa innebära att deras psykiska hälsa påverkas mindre negativt än kvinnors. Vidare får kvinnan oftast vårdnaden om de eventuella barnen, vilket kan vara positivt i sig men också, framförallt parat med förvärvsarbete, inge en känsla av otillräcklighet och att inte hinna med vare sig barn eller hushållsarbete i den utsträckning hon skulle vilja (se nedan). Vissa har också argumenterat att kvinnor investerar mer i familjen, tar ett större ansvar för äktenskapet och därför uppfattar en skilsmässa som ett större misslyckande än vad män gör (Kurdek 1990). Å andra sidan menar vissa att de traditionella könsrollsmönstren, t.ex. fördelningen av hushållsarbetet, borde innebära att kvinnor klarar livet som ensamstående bättre än männen (Gove 1972) (se nedan). Man menar också att kvinnor i högre grad har tillgång till socialt stöd utanför kärnfamiljen.

Sambandet mellan socialt nätverk, socialt stöd och kön är komplext. Å ena sidan visar amerikanska studier att män, i större utsträckning än kvinnor, behåller sina vänner under äktenskapet och att deras nätverk är större. Kvinnors vänskapsband tunnas ut under äktenskapet och, istället, umgås de mer med familj och släkt. Å andra sidan investerar kvinnor mer i sina vän-

skapsrelationer; de är mer intima och förtroliga (Milardo 1987; Thoits 1995). Det är således troligare att kvinnor kan få socialt stöd utanför familjen och att män är mer beroende av sin partner för att få detta stöd.⁷ Tidigare studier visar emellertid också att kvinnor i högre grad *söker* socialt stöd under psykiska påfrestningar (Thoits 1995) medan män verkar ha ett mindre *behov* av sådant stöd under dessa omständigheter (Milardo 1987).

Resultaten i undersökningar som prövat om det finns könsskillnader i effekter av skilsmässa på den psykiska hälsan är långtifrån entydiga. Medan vissa studier visar att kvinnor påverkas mer negativt visar andra motsatsen och ytterligare andra finner inte några könsskillnader alls. I litteraturgenomgångar dras således ofta slutsatsen att de empiriska bevisen för könsskillnader är motsägelsefulla (Kitson et al. 1989; Kitson & Morgan 1990; Raschke 1987). Gerstel et al. (1985) finner dock en intressant interaktionseffekt. Visserligen försämras det psykiska välbefinnandet efter en skilsmässa i samma utsträckning för kvinnor som för män i denna studie men förklaringen till detta står att finna i olika orsaker för de båda könen. Medan frånskilda kvinnors sämre psykiska hälsa helt kan förklaras av att de har sämre ekonomiska resurser än kvinnor i intakta par så spelar detta endast en marginell roll som förklaring till skillnaden mellan män i de två familjetyperna. Här förklaras istället denna skillnad av olikheter i tillgång till socialt stöd och nätverk.⁸ Enligt författarna kan deras resultat tolkas så att "den könsliga fördelningen av arbete och känslor inom äktenskapet fortsätter utöva ett socialt och psykologiskt inflytande över parterna också utanför äktenskapet" (s. 97).⁹

Liksom i andra västländer utför kvinnor lejonparten av hushållsarbetet i Sverige (Flood & Gråsjö 1997; Neremo 1994). Efter en skilsmässa måste den ensamstående mannen utföra alla hushållssysslor själv. Kvinnan får ofta den huvudsakliga vårdsnaden om barnen. Å ena sidan förlorar kvinnan en resurs, sin partner, som tidigare bidrog genom att utföra åtminstone en del av hushållssysslorna. Å andra sidan bidrar också en partner till mängden hushållsarbete som måste utföras. Givet att männen endast gör en mindre del av hushållsarbetet är det således inte klart hur den totala hushållsarbetsbördan förändras för kvinnan efter en skilsmässa (Acock & Demo 1994). Svenska studier visar dock att ensamstående kvinnor generellt sett lägger ner mindre tid på hushållsarbete än deras sammanboende medsystrar (Hörnqvist 1997; Rydenstam 1992).

Ensamstående kvinnor ökar emellertid ofta sitt arbetsutbud, sannolikt delvis som en följd av den ekonomiska förlust många kvinnor gör efter en skilsmässa (Peterson 1989). Enligt "rollackumulerings-" (*role accumulation*) och "rollexpansionsperspektiven" (*role expansion*) bidrar förvärvsarbete till att förbättra kvinnors psykiska välbefinnande (Cohen et al. 1990; Moen 1992). Yrkeskunskap är positivt korrelerat med självförtroende och umgänge med arbetskamrater förstärker det sociala nätverket. Förvärvsarbete antas också stärka den personliga identiteten och bidra till en känsla av självförverkligande (Frankenhaeuser 1993; Moen 1992). I motsats till detta kan rollen som hemmafru innebära isolering, oro för att inte tjäna egna pengar och en känsla av att vara uttråkad (Moen 1992). Det faktum att en ökning i förvärvsarbetstid ofta inte innebär en motsvarande nedgång i hushållsarbetstid har emellertid givit grund till en motsatt syn på det kvinnliga förvärvsarbetet. Här antas det att det dubbelarbete som krävs av många kvinnor (*role strain och role overload*) påverkar kvinnors psykiska välbefinnande på ett negativt sätt (Cohen et al. 1990; Moen 1992).

Betydelsen av föräldraskap

Som nämnts ovan fortsätter de allra flesta barn huvudsakligen bo hos sin mor efter en skilsmässa mellan föräldrarna. I Sverige är också de flesta mödrar, både ensamstående och sammanboende, förvärvsarbetande. Det är rimligt att anta att kombinationen av förvärvs- och hushållsarbete är särskilt påfrestande för ensamstående mödrar (McLanahan & Adams 1987; Moen 1992). Även om ensamstående och sammanboende mödrar spenderar lika mycket tid för förvärvs- och hushållsarbete totalt sett (Rydenstam 1992) så är det troligt att ensamstående mödrar i högre grad lider av svårigheter att utföra alla de sysslor som förväntas av henne själv och omgivningen (*task overload*) (Weiss 1979). Man kan också anta att ensamstående mödrar har mindre möjlighet att vara "tidsflexibla". Sammanboende kvinnor kan ofta "delegera" de akuta hushållssysslor de själva inte hinner med till sin partner medan en sådan möjlighet inte står öppen för de ensamstående kvinnorna. Denna brist på flexibilitet kan ha en negativ inverkan på såväl den psykiska hälsan som möjligheten att bibehålla det sociala nätverket.¹⁰ Ensamstående mödrar uppger också oftare än sammanboende mödrar att de skulle vilja ha mer tid för sina barn (Rydenstam 1992). Många av barnens behov och önskningar kan varken negligeras eller skjutas upp utan måste åtgärdas genast. Om det då inte finns

någon far i hushållet måste modern alltid vara tillgänglig. Denna omständighet kan öka stressen hos såväl mor som barn. Ett antal amerikanska studier har visat att föräldrar uppger ett lägre psykiskt välbefinnande än barnlösa (Bird 1997; Hughes 1989; se också McLanahan & Adams 1987 för en litteraturgenomgång). Detta förefaller emellertid inte vara en effekt av föräldraskapet i sig utan snarare av de restriktioner i tid och ekonomi som föräldraskapet innebär, särskilt för ensamstående föräldrar (McLanahan & Adams 1987).

Givet ålder och utbildningsnivå påvisar Hughes (1989) större negativa effekter av föräldraskap på det psykiska välbefinnandet hos tidigare gifta än på dem som fortfarande är gifta. Änkor, änklingar, frånskilda och separerade utan barn uppvisar emellertid inte högre nivåer av ångest och oro än deras gifta motsvarigheter. Hughes noterar också att ett försämrat psykiskt välbefinnande kan orsakas av att man har barn som inte lever i samma hushåll som man själv. Föräldrar med frånlevande barn uppvisar oftare ångest och oro och de är i mindre utsträckning lyckliga. Effekten av föräldraskap är således komplex; att ha sina barn boende hos sig kan, å ena sidan, utgöra en börda i form av ett ökat antal hushållsarbetsysslor men, å andra sidan, också bidra till att göra livet meningsfullt. Att ha sina barn boende i ett annat hushåll minskar naturligtvis hushållsarbetsbördorna men kan också orsaka frustration och längtan.

Frågeställningar

I de följande empiriska analyserna är avsikten att besvara följande frågor. För det första, är en skilsmässa korrelerad med ett lägre psykiskt välbefinnande hos individen, d.v.s. uppger frånskilda individer att de har en sämre psykisk hälsa än vad individer i intakta par gör? För det andra, om de frånskilda lider av en sämre psykisk hälsa, beror detta på skilsmässan i sig? Eller är förklaringen en selektionseffekt eller kanske det faktum att andra levnadsvillkor med betydelse för det psykiska välbefinnandet förändras i samband med skilsmässan? Som beskrivits ovan kan en skilsmässa generera försämrade ekonomiska villkor och negativa förändringar av det sociala nätverket, förändringar som i sin tur kan påverka det psykiska välbefinnandet på ett negativt sätt. För att pröva dessa hypoteser kommer ett antal multivariata analyser att genomföras. Den eventuella selektionseffekten kan också prövas då vi har tillgång till longitudinella data. För det tredje, påverkas män och kvinnor på

olika sätt av en skilsmässa? Här genomförs separata analyser för de båda könen. För det fjärde, om det finns några negativa effekter av en skilsmässa på det psykiska välbefinnandet, avtar dessa över tid eller finns det en permanent påfrestning av en skilsmässa så som det föreslagits av t.ex. Mastekaasa (1995)? För det femte, och avslutningsvis, vilken är inverkan av föräldraskap? Är barn att betrakta som en börda vilka förstärker den negativa effekten av en skilsmässa på den psykiska hälsan eller ger barnen, tvärtom, stöd som motverkar denna effekt? Påverkar närvarande och frånvarande barn de frånskilda på olika sätt? Påverkar föräldraskap och tidsallokering ensamstående och sammanboende mödrar på olika sätt?¹¹ Innan analyserna av dessa frågor tar vid följer här en beskrivning av det datamaterial och de variabler som används.

Datamaterial, variabler och metod

Datamaterial

Den empiriska prövningen i denna studie baserar sig på data från 1981 och 1991 års Levnadsnivåundersökningar (LNU), genomförda vid Institutet för social forskning (SOFI).¹² Strukturerade besöksintervjuer genomfördes med ett slumpmässigt urval om ungefär en promille av den svenska befolkningen i åldrarna 18-75 år. LNU har en s.k. panelstruktur vilket betyder att ett stort antal respondenter tagit del i båda de undersökningar som är aktuella här och att de frågor som ställdes till stora delar var identiska vid de två undersökningstillfällena. Detta gör det möjligt att studera hur människors levnadsvillkor förändrats mellan 1981 och 1991.

Syftet med LNU är bl.a. att beskriva hur olika typer av resurser och välfärdsindikatorer är fördelade i befolkningen. Därför är datamaterialet rikt på information och fångar ett stort antal dimensioner av individers levnadsvillkor. I 1981 års undersökning intervjuades 5 613 individer och svarsfrekvensen var 82,4 procent. Motsvarande tal för 1991 års undersökning var 5 306 individer och 79,1 procent.

VARIABLER

Fördelningen av de variabler som ingår i analyserna står att finna i Tabell 1.

TABELL 1. DESKRIPTIV STATISTIK FÖR VARIABLER I ANALYSERNA.

<i>Variabel</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>Variabel</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Familjetyp 1981-1991	2 340	100,0	Kön	2 340	100,0
Intakt par	2 078	88,8	Män	1 168	49,9
Omgift	107	4,6	Kvinnor	1 172	50,1
Frånskild	155	6,6	Psykisk ohälsa 1981	2 340	100,0
Ålder 1991	2 340	100,0	Medelpoäng index (std.avv.)	(1,66)	0,68
Medelålder i år (std.avv.)	(11,9)	51,4	Psykisk ohälsa 1991	2 340	100,0
Utbildningsnivå 1991	2 340	100,0	Medelpoäng index (std.avv.)	(1,70)	0,82
Grundskola	781	33,4	Justerad disponibel inkomst 1990 (i 10	2 340	100,0
Lägre yrkesutbildning	516	22,1	Medelinkomst (std.avv.)	(3,57)	9,72
2-årigt gymnasium	564	24,1	Kontantmarginal 1991	2 340	100,0
3/4-årigt gymnasium	291	12,4	Ja	1 826	78,0
Universitets-/högskoleexamen	188	5,0	Nej	514	22,0
Ekonomiska svårigheter 1991	2 340	100,0	Socialt stöd 1991	2 340	100,0
Ja	179	7,6	Ja	2 223	95,0
Nej	2 161	92,4	Nej	117	5,0
Hög umgängesfrekvens med vänner 1991	2 340	100,0	Hög umgängesfrekvens med släktingar	2 340	100,0
Ja	973	41,6	Ja	1 143	48,8
Nej	1 367	58,4	Nej	1 197	51,2
Antal hushållsarbets timmar per vecka	2 340	100,0	Antal förvärsarbets timmar per vecka	2 340	100,0
Medelvärde, antal timmar	(11,47)	13,51	Medelvärde, antal timmar	(18,53)	28,93
Barn ≤ 18 år i hushållet 1991	2 340	100,0	Barn ≤ 18 år utanför hushållet 1991	2 340	100,0
Ja	981	41,9	Ja	85	3,6
Nej	1 359	58,1	Nej	2 255	96,4

Den beroende variabeln

Psykisk ohälsa. Sex olika indikatorer används som ett mått på den beroende variabeln psykisk ohälsa. Respondenterna ombeds uppge om de lidit av något av följande besvär under de senaste 12 månaderna: "allmän trötthet", "sömnbesvär", "nervösa besvär", "depression", "mental sjukdom" och "överansträngning". För varje indikator kodas "inga besvär" som 0, "lätta besvär" kodas som 1 och "svåra besvär" som 3 (förutom vid "mental sjukdom" där både lätta och svåra besvär kodas som 3).¹³ Följaktligen kan värdet på den beroende variabeln variera mellan 0 och 18 för var och en av respondenterna. Ett högre värde på variabeln indikerar således ett lägre psykiskt välbefinnande.

Oberoende variabler

Familjetyp. Individer som var sammanboende (d.v.s. gifta eller samboende) år 1981 har följts fram till 1991 (ca. 2 400 individer). Under perioden fortsatte en stor majoritet (88,9 procent) leva med samma partner medan andra skilde sig eller separerade och levde som ensamstående år 1991 (6,5 procent) och ytterligare andra skilde sig eller separerade under perioden och hade inlett ett nytt sammanboende år 1991 (4,5 procent). För att referera till respektive kategori används fortsättningsvis begreppen *intakt par, frånskild och omgift*.¹⁴

Socialt nätverk och socialt stöd. Betydelsen av tre dimensioner av socialt nätverk och socialt stöd analyseras här. Den första variabeln, *umgänge med släktingar*, är baserad på två frågor: om respondenten har släktingar på besök respektive om hon besöker släktingar. Båda dessa frågor har tre svarsalternativ: "nej", "ja, ibland" och "ja, ofta". Variabeln är dikotomiserad och särskiljer dem som svarar "ja, ofta" på minst en av frågorna från övriga. Den andra variabeln, *umgänge med vänner*, är skapad på motsvarande sätt.¹⁵ Den tredje variabeln, *socialt stöd*, är också den baserad på två frågor: "Ibland behöver man hjälp och stöd av någon. Har Du någon anhörig eller nära vän som ställer upp..." (i) "...om Du blir sjuk?" och (ii) "...om Du behöver prata med någon om personliga bekymmer?". En stor majoritet av respondenterna uppger att de har tillgång till båda typerna av socialt stöd och därför delas variabeln in i två kategorier: de som har båda typerna av socialt stöd och de som saknar endera eller båda typerna av socialt stöd.

Ekonomiska villkor. Tre olika indikatorer används för att mäta individens ekonomiska förutsättningar. I motsats till flera tidigare undersökningar,

vilka kontrollerar för hushållsinkomst, används här istället ett mått på den *justerade disponibla inkomsten*. Hushållsinkomst tar inte hänsyn till skillnader i antalet hushållsmedlemmar mellan olika familjetyper eller de stordriftsfördelar som kan finnas. För att göra detta justeras därför hushållsinkomsten här i enlighet med en av de ekvivalensskalor som föreslagits av OECD (1982). Här divideras hushållsinkomsten med en nämnare där en vuxen individ ges vikten 1, en potentiell partner ges vikten 0,7 och varje barn ges vikten 0,5. Detta mått förväntas ge en mer realistisk bild av de ekonomiska resurser som står till hushållsmedlemmarnas förfogande än vad den totala hushållsinkomsten gör.¹⁶ Inkomsten refererar till år 1990 snarare än 1991. Skälet till detta är att trots att datamaterialet innehåller information också för inkomståret 1991 så innehåller det inte information om respondentens familjesituation för hela detta år eftersom intervjun genomfördes före årets slut (i huvudsak under årets första två kvartal). Således kan individer som levde i ett intakt par vid intervjutillfället ha skilt sig senare under året medan de frånskilda kan ha inlett ett nytt sammanboende. Av detta skäl behöver inte den justerade inkomsten för 1991 vara ett valitt mått på ekonomiska resurser.¹⁷

En annan dimension av individens ekonomiska villkor är om hon eller han har tillgång till en ekonomisk buffert eller en s.k. *kontantmarginal*. Variabeln syftar på om individen kan få fram 10 000 kronor inom loppet av en vecka om det skulle behövas. Denna variabel ger en indikation på ekonomisk trygghet som går utöver den som ges av en hög inkomst, även om korrelationen mellan dessa båda mått på materiell välfärd givetvis är hög.

En sista indikator på ekonomisk status är om respondenten erfarit ekonomiska svårigheter. Denna dikotomiserade variabel refererar till dem som under de senaste tolv månaderna "haft svårigheter att klara de löpande utgifterna för mat, hyra, räkningar m.m." och dem som inte haft det.

Övriga variabler. *Antalet förvärvsarbetstimmar* är det antal timmar per vecka som individen spenderar i förvärvsarbete (i anställning), arbete i jordbruk, egen firma, bisyssla, extraknäck eller s.k. fritt yrke. *Antalet hushållsarbetstimmar* motsvarar det antal timmar per vecka som respondenten ägnar åt matinköp, matlagning, disk, tvätt, strykning, annan klädvård och städning. Individens *utbildningsnivå* är den högsta utbildning hon eller han har avslutat. Här urskiljs fem nivåer: (i) grundskola (eller motsvarande), (ii) lägre yrkesutbildning, (iii) 2-årigt gymnasium, (iv) 3/4-årigt gymnasium och (v) universitets- eller högskoleexamen. Analyserna innehåller också kontroller för respon-

dentens *ålder* (i antal år), *barn i hushållet* (om respondenten har barn under 18 år boende hos sig) och *barn utanför hushållet* (om respondenten har barn under 18 år som bor i annat hushåll än respondentens eget).

Metod

Då den beroende variabeln är kontinuerlig genomförs analyserna med OLS-regressioner där resultaten presenteras i form av estimat. För kontinuerliga oberoende variabler (t.ex. inkomst) uttrycker estimatet den förändring i den beroende variabeln som genereras av en enhets förändring i den oberoende variabeln. I fokus för vårt intresse står emellertid en kategoriserad oberoende variabel, familjetyp 1981-1991, där intakta par utgör referenskategori. För sådana oberoende variabler refererar estimaten till skillnader i den beroende variabeln mellan de olika kategorierna. Värdet för intakta par sätts här till 0 och positiva respektive negativa avvikelser från detta värde för de två andra familjetyperna uttrycker en sämre respektive bättre psykisk hälsa med motsvarande antal skalsteg. Då ett högre värde på den beroende variabeln motsvarar en sämre psykisk hälsa innebär således en positiv avvikelse från referenskategorierna att den aktuella kategorin uppvisar en sämre psykisk hälsa och vice versa.

Resultat

Uppger frånskilda att de har ett lägre psykiskt välbefinnande än individer i intakta par? I Tabell 2 redovisas resultaten av en OLS-regression för att besvara denna fråga. Här särredovisas resultaten för kvinnor och män. Modell 1 inkluderar endast variablerna familjetyp 1981-1991 och ålder och visar att frånskilda kvinnor och män förvisso uppger att de har en sämre psykisk hälsa än individer i intakta par. Avvikelsen mellan grupperna är statistiskt signifikant för båda könen. Frånskilda kvinnor har i genomsnitt 0,98 och frånskilda män har 0,69 enheter mer på den beroende variabeln.¹⁸ Situationen för de omgifna är mer fördelaktig. En separat analys (redovisas ej i tabellform) visar att estimatet för omgifna män avviker signifikant från estimatet för frånskilda män på 5-procentsnivån ($p = 0,0279$) och estimatet för omgifna kvinnor avviker från estimatet för frånskilda kvinnor på 10-procentsnivån ($p = 0,0845$). Även om det finns tendenser till att de omgifna (särskilt kvinnorna) rapporterar en sämre psykisk hälsa än individer i intakta par så är skillnaderna inte statistiskt säkerställda.

TABELL 2. PSYKISK OHÄLSA 1991 (OLS-REGRESSION), EFTER FAMILJETYP 1981-1991 OCH KÖN, KONTROLLERAT FÖR ANDRA FAKTORER.

Modell	Kvinnor			Män		
	1	2	3	1	2	3
<i>Psykisk ohälsa 1981</i>		0.35***	0.32***		0.47***	0.45***
<i>Familjetyp 1981-91</i>						
Intakt par	0	0	0	0	0	0
Fränskild	0.98***	0.80***	0.45*	0.69***	0.60***	0.56**
Omgift	0.42	0.16	0.13	0.10	0.14	0.11
<i>Ålder 1991</i>	0.02***	0.01**	0.00	0.01	0.00	-0.01†
<i>Utbildningsnivå 1991</i>						
Grundskola			0			0
Lägre yrkesutbildning			-0.17			-0.10
2-årigt gymnasium			-0.26†			0.05
3/4-årigt gymnasium			-0.29			-0.17
Universitets- och högskoleexamen			-0.34			-0.10
<i>Justerad disponibel inkomst 1990/10 000</i>			0.02			0.00
<i>Kontantmarginal 1991 (ja)</i>			-0.08			-0.28**
<i>Ekonomiska svårigheter 1991 (ja)</i>			0.94***			0.39*
<i>Socialt stöd 1991 (ja)</i>			0.03			-0.46*
<i>Hög umgängesfrekvens med vänner 1991 (ja)</i>			-0.23*			-0.05
<i>Hög umgängesfrekvens med släktingar 1991 (ja)</i>			0.24*			0.12
<i>Antal hushållsarbetsstimmar per vecka 1991</i>			-0.02**			0.01
<i>Antal förvärsarbetsstimmar per vecka 1991</i>			-0.01**			-0.01**
<i>Barn ≤ 18 år i hushållet 1991</i>			-0.25			-0.05
<i>Barn ≤ 18 år utanför hushållet 1991</i>			-0.46			-0.19
<i>Intercept</i>	-0.06	-0.06	3.55***	0.31	0.32†	2.14***
Justerat R ²	0.03	0.15	0.19	0.01	0.19	0.21
Antal observationer	1,172			1,168		

*** p ≤ 0.001; ** p ≤ 0.01; * p ≤ 0.05; † p ≤ 0.10.

Såväl fränskilda kvinnor som män rapporterar alltså en sämre psykisk hälsa än dem som lever i ett intakt par eller är omgiftna. Skillnaden mellan fränskilda kvinnor och kvinnor i intakta par förefaller vara större än motsvarande skillnad hos männen. En separat analys med båda könen (redovisas ej i tabellform) avslöjar dock inte någon signifikant interaktionsterm mellan familjetyp och kön vilket indikerar att det inte finns någon skillnad efter familjetyp mellan könen.

Som noterats ovan har det argumenterats att frånskildas lägre psykiska välbefinnande inte är en konsekvens av skilsmässan, eller andra faktorer förknippade därmed, utan snarare att individer som lider av psykisk ohälsa, redan till att börja med, löper en större risk att skilja sig, d.v.s. att det rör sig om en selektionseffekt där skillnaden i psykisk hälsa mellan grupperna går att härleda till en tidpunkt före skilsmässan. För att studera huruvida så är fallet inkluderades en kontroll för psykisk ohälsa år 1981 i modell 2. Om den sämre psykiska hälsan bland frånskilda minskar eller upphör helt skulle detta vara ett stöd för argumentet att det finns en selektionseffekt. Om estimatet tvärtom påverkas mycket lite eller inte alls kan detta tolkas som ett stöd för att den psykiska hälsan verkligen *försämras* i samband med skilsmässan, d.v.s. att skilsmässan, eller omständigheter förknippade med densamma, *orsakar* en nedgång i det psykiska välbefinnandet. Som framgår i modell 2 minskar skillnaden i psykisk ohälsa mellan familjetyperna något för båda könen när en kontroll för hälsoläget år 1981, d.v.s. tio år före det senaste intervjutillfället, läggs in i modellen. Minskningen är emellertid begränsad, endast ca. 18 procent ($1-(0,80/0,98)$) för kvinnor och 13 procent ($1-(0,60/0,69)$) för män. Således indikerar resultaten i dessa analyser att det inte finns någon permanent selektion till skilsmässa, d.v.s. frånskildas sämre psykiska hälsa år 1991 kan, generellt sett, inte förklaras av att dessa individer hade en sämre psykisk hälsa redan år 1981, även om det finns vissa tendenser i den riktningen.

Givet att den psykiska hälsan förändras i negativ riktning i samband med en skilsmässa, vad är det i denna erfarenhet som ger denna effekt? I den teoretiska bakgrunden ovan angavs ett antal möjliga förhållanden som kan förändras till följd av en skilsmässa och som, i sin tur, kan ha en negativ inverkan på individens psykiska välbefinnande. För att pröva betydelsen av dessa förhållanden adderas kontroller för ett antal indikatorer på ekonomiska villkor, socialt nätverk och stöd och olika typer av tidsallokering i modell 3. Vidare tillkommer kontroller för individens utbildningsnivå och huruvida hon/han har barn under 18 år boende i eller utanför sitt hushåll. Denna analys visar att flera av dessa förhållanden är korrelerade med psykisk ohälsa. Både för kvinnor och män kan skillnader i tillgång till socialt nätverk och stöd, ekonomiska resurser och tidsallokering förklara en viss del av skillnaden i psykisk ohälsa mellan individer. I fokus här står emellertid frågan om skillnader i dessa olika förhållanden kan förklara skillnaden i psykiskt välbefinnande mellan familjetyper. Till viss del verkar detta vara fallet för båda könen men effek-

ten är klart starkare för de frånskilda kvinnorna. När variablerna i modell 3 introduceras i analysen reduceras skillnaden i psykisk ohälsa mellan frånskilda kvinnor och kvinnor i intakta par med mer än 40 procent (från 0,80 till 0,45 vilket motsvarar en reduktion med 44 procent). Effekten för frånskilda män och omgifna av båda könen är klart mindre. Bland männen kan variablerna i modell 3 förklara mycket lite av skillnaden i psykiskt välbefinnande helt enkelt därför att det bara finns marginella variationer i de flesta av dessa variabler mellan män i olika familjetyper. För kvinnor är de mest betydelsefulla faktorerna när det gäller familjetypsskillnader indikatorerna på ekonomisk status (kan ej utläsas i tabellen) medan indikatorerna på socialt nätverk och stöd och andra förhållanden endast har en begränsad inverkan.

De förhållanden som kontrolleras för i modell 3 kan således inte helt förklara det lägre psykiska välbefinnandet bland frånskilda; för såväl kvinnor som män kvarstår statistiskt säkerställda skillnader — till de frånskildas nackdel. Förklaringen till den återstående skillnaden måste således sökas på annat håll än i de förhållanden som inkluderats i modellen så här långt. En möjlig förklaring är givetvis den kris individen kan ha erfarit i samband med skilsmässan och därefter. Andra möjliga förklaringar är den känsla av misslyckande som en skilsmässa kan innebära eller det faktum att individen är ensamstående i sig. Vilken av dessa förklaringar som äger störst giltighet kan inte avgöras med föreliggande datamaterial men vissa indikationer kan ändå ges.

Som noterades ovan uppvisade de som senare kom att skilja sig en något sämre psykisk hälsa redan vid det första intervjutillfället, år 1981, d.v.s. före skilsmässan. Men gäller detta oavsett hur långt fram i tiden skilsmässan ligger? Man kan anta att graden av t.ex. äktenskapliga problem och konflikter mellan makarna ökar ju närmare i tid före skilsmässan man kommer medan dessa problem kan vara små eller obefintliga en relativt lång tid före skilsmässan. Tid till skilsmässan kan således användas som en approximation för äktenskapets kvalitet ur dessa aspekter. Förekomsten av äktenskapliga problem kan i sin tur antas inverka menligt på individens psykiska hälsa. För att studera betydelsen av tiden fram till skilsmässan presenteras resultat från en separat analys av psykisk ohälsa år 1981, efter år för skilsmässan, i den övre delen av Tabell 3. Notera att i denna analys studeras således inte inverkan av en skilsmässa på den psykiska hälsan eftersom måttet på psykisk hälsa föregår skilsmässan i tid. Här är istället tanken att fånga inverkan av atmosfären i äktenskapet på den psykiska hälsan före skilsmässan.¹⁹

Det framgår att kvinnor som kom att skilja sig generellt sett rapporterade 0,58 högre poäng på ohälsindex än kvinnor som fortsatte leva med samma partner under hela tidsperioden. Bland männen återfinns inte någon sådan effekt. Mer detaljerade analyser ger vid handen att den sämre psykiska hälsan bland kvinnor helt kan hänföras till dem som skilde sig inom fyra år från 1981 (d.v.s. 1981-1985). Resultaten visar således att ett lägre psykiskt välbefinnande föregår skilsmässan med några år bland kvinnor. En möjlig förklaring till detta är just att äktenskapet på ett eller annat sätt upplevs som otillfredsställande. Resultaten indikerar också att den sämre psykiska hälsan bland dem som kom att skiljas inom fyra år inte går att hänföra till permanent selektion eftersom kvinnor som skilde sig senare inte uppgav att de hade ett lägre psykiskt välbefinnande år 1981 än de kvinnor som fortsatte leva med samma partner under hela tidsperioden. Återigen är det så att motsvarande resultat inte gäller för männen.

TABELL 3. PSYKISK OHÄLSA 1981 RESPEKTIVE 1991 OCH ÅR FÖR SKILSMÄSSA (OLS-REGRESSION), EFTER FAMILJETYP OCH KÖN, KONTROLLERAT FÖR ÅLDER.

	<i>Psykisk ohälsa 1981</i>			
	Kvinnor		Män	
	1	1	1	1
<i>Modell</i>				
<i>Familjetyp 1981-91</i>				
Intakt par	0	0	0	0
Frånskild 1981-1991 ^a	0.58**		0.00	
Frånskild 1981-1985 ^a		0.77***		-0.06
Frånskild 1986-1991 ^a		0.31		0.11
Antal observationer	1, 171		1,157	
	<i>Psykisk ohälsa 1991</i>			
	Kvinnor		Män	
	1	2	1	2
<i>Modell</i>				
<i>Familjetyp 1981-91</i>				
Intakt par	0	0	0	0
Frånskild 1981-1985 ^b	0.47†	0.19	0.89***	0.82***
Frånskild 1986-1991 ^b	1.13***	1.03***	0.28	0.25
Antal obseravtioner	1,118		1,102	

*** $p \leq 0.001$; ** $p \leq 0.01$; * $p \leq 0.05$; † $p \leq 0.10$.

^a Denna kategori inkluderar de omgifna.

^b Denna kategori inkluderar endast dem som var ensamstående år 1991.

Modeller:

1: Familjetyp 1981-1991 + Ålder.

2: 1 + Psykisk ohälsa 1981.

En intressant fråga som följer av dessa resultat är om den psykiska hälsan försämras *ytterligare* av en skilsmässa. För att analysera om det finns effekter av en skilsmässa på kort sikt måste, idealt sett, data om det psykiska välbefinnandet samlas in vid flera tillfällen med relativt korta tidsintervall. Tyvärr är sådana data inte tillgängliga här. Långtidseffekter av en skilsmässa låter sig emellertid analyseras. I den nedre delen av Tabell 3 presenteras resultat från en analys av psykisk ohälsa år 1991 där de frånskilda kategoriserats efter hur lång tid som gått sedan de skilde sig; skilsmässan har antingen inträffat under perioden 1981-1985 eller 1986-1991. Här framgår att kvinnor som skilde sig under den första perioden rapporterar ett lägre psykiskt välbefinnande än kvinnor i intakta par (modell 1). Men när en kontroll för hälsoläget 1981 läggs in i modellen upphör skillnaden att vara statistiskt signifikant (modell 2). Detta resultat tyder på att kvinnors psykiska välbefinnande inte försämras ytterligare efter en skilsmässa.

Kvinnor som skilt sig relativt nyligen (1986-1991) mådde år 1991 klart sämre psykiskt än andra grupper (modell 1). Detta kan emellertid inte alls förklaras av hälsoläget år 1981 (modell 2). Att döma av de resultat som redovisats ovan innebär detta sannolikt inte att hälsan försämrades efter skilsmässan utan snarare att en försämring i det psykiska välbefinnandet föregick skilsmässan. Denna förhöjda risk för psykisk ohälsa förefaller emellertid avta över tid efter skilsmässan.

För män uppstår det oväntade resultatet att de vars skilsmässa ligger längre tillbaka i tiden uppvisar en sämre psykisk hälsa år 1991 än män i intakta par medan män som skilde sig relativt nyligen inte avviker från den senare gruppen. Det finns åtminstone två möjliga tolkningar av detta resultat, med motsatt kausalitetsordning. Å ena sidan kan män som fortfarande är ensamstående en längre tid efter en skilsmässa (sex år eller mer) påverkas negativt av att de inte inlett ett nytt sammanboende; den negativa effekten av att leva som ensamstående kan således förstärkas över tid. Å andra sidan kan män med en dålig psykisk hälsa ha särskilt svårt att finna en ny partner och inleda ett nytt sammanboende.

En annan hypotes är att en skilsmässa påverkar den frånskildes psykiska hälsa på ett mer negativt sätt ju mer hon investerat i form av t.ex. tid och känslor i förhållandet. Ju större dessa investeringar är desto mer torde skilsmässan betraktas som en förlust och/eller ett misslyckande. För att pröva denna hypotes genomförs en analys där bara de frånskilda ingår (redovisas ej

i tabellform). Betydelsen av två indikatorer på investeringar i förhållandet prövas. För det första görs antagandet att individer som var *gifta* år 1981 påverkas mer negativt av en familjeupplösning än de som var *samboende*. För det andra prövas antagandet att ju längre tid förhållandet varat desto mer negativt borde en skilsmässa påverka parterna. Resultaten av denna analys stöder inte någon av dessa hypoteser. Varken civilstånd eller förhållandets längd har ett statistiskt signifikant samband med psykisk ohälsa, vare sig för män eller kvinnor och vare sig de båda faktorerna prövas för sig eller tillsammans i samma modell.²⁰

I den avslutade empiriska analysen riktas fokus mot frånskilda mödrar. Lever dessa under villkor som är associerade med ett särskilt lågt psykiskt välbefinnande? Givet t.ex. egen ålder rapporterar här föräldrar, såväl mödrar som fäder med hemmaboende respektive frånlevande barn under 18 år, en bättre psykisk hälsa än de som inte har barn. Detta samband når emellertid inte statistisk signifikans (se Tabell 2). En separat analys visar också att frånskilda och sammanboende mödrar mår psykiskt bättre än motsvarande kvinnor utan barn under 18 år.²¹ Interaktionstermen mellan familjetyp och huruvida individen har barn eller ej är inte statistiskt signifikant vilket indikerar att inverkan av föräldraskap på det psykiska välbefinnandet inte skiljer sig åt mellan kvinnor i de två familjetyperna (redovisas ej i tabellform).²²

Ovan diskuterades huruvida inverkan på den psykiska hälsan av en identisk tidsallokering är olika för frånskilda och sammanboende mödrar; detta som en konsekvens av att ensamstående mödrar förväntas ha sämre möjligheter till tidsflexibilitet för hem- och förvärvsarbete. Här prövas därför hypotesen att den tid en mor använder för dessa sysslor påverkar henne på olika sätt beroende på om hon är ensamstående eller sammanboende. Om hypotesen överensstämmer med verkliga förhållanden bör vi således finna signifikanta interaktionstermer mellan familjetyp och tidsanvändning för förvärvs- respektive hushållsarbete i en statistisk analys.

I Tabell 4 presenteras resultat från OLS-regressioner där enbart frånskilda mödrar och mödrar i intakta par ingår (se också fotnot 11). I den första modellen kontrolleras för förhållanden som är bekanta från tidigare analyser. Till modellerna 2 respektive 3 har de interaktionstermer som nämns ovan adderats. Resultaten visar att medan interaktionen mellan civilstånd och förvärvsarbetsstimmar per vecka nästan når statistisk signifikans på 10-procentsnivån ($p = 0,1054$) så är motsvarande interaktionsterm mellan civilstånd och

tid som spenderas med hushållsgöromål klart signifikant. Slutsatsen av dessa analyser är att medan frånskilda mödrar uppvisar ett högre psykiskt välbefinnande ju mer tid de använder för hushållsarbete och, i viss mån, för förvärvsarbete, så finns det inget motsvarande samband för sammanboende mödrar. Vad detta säger är att det psykiska välbefinnandet hos två mödrar, där en är frånskild och en är sammanboende, kontrollerat för ett stort antal andra förhållanden, påverkas på olika sätt om de allokerar sin tid på ett identiskt sätt. Frånskilda mödrars psykiska hälsa är positivt korrelerad med en ökad tidsanvändning för hushållssysslor. Tolkningen av detta resultat är emellertid inte uppenbar. En möjlighet är att frånskilda kvinnor av en eller annan anledning inte kan utföra de hushållsgöromål de anser nödvändiga och att den psykiska hälsan påverkas negativt av detta. Motsvarande mödrar i tvåföräldrafamiljer kan istället "delegera" dessa sysslor till sin partner. Marginalavkastningen i form av att hinna med nödvändigt hushållsarbete är därför mycket liten för dessa mödrar. En annan möjlig tolkning är att den kausala riktningen på sambandet är den omvända, d.v.s. tidsallokeringen påverkar inte det psykiska välbefinnandet utan det är istället tvärtom så att ensamstående mödrar med dålig psykisk hälsa har svårt att hinna eller orka med hushållsarbete i samma utsträckning som ensamstående mödrar med bättre psykisk status.

TABELL 4. MÖDRAR OCH PSYKISK OHÄLSA 1991 (OLS-REGRESSION), EFTER FAMILJETYP 1981-1991,
KONTROLLERAT FÖR ANDRA FAKTORER.

Modell	Mödrar		
	1	2	3
Psykisk ohälsa 1981	0.12**	0.12**	0.11**
Familjetyp 1981-91			
Intakt par	0	0	0
Frånskild	0.47†	-1.14	2.22***
Ålder 1991	0.00	0.00	0.00
Utbildningsnivå 1991			
Grundskola	0	0	0
Lägre yrkesutbildning	-0.34	-0.37†	-0.31
2-årigt gymnasium	-0.36†	-0.38†	-0.39†
3/4-årigt gymnasium	-0.33	-0.37	-0.33
Universitets- och högskoleexamen	-0.36	-0.37	-0.34
Justerad disponibel inkomst 1990/10 000	0.02	0.02	0.02
Kontantmarginal 1991 (ja)	-0.11	-0.11	-0.13
Ekonomiska svårigheter 1991 (ja)	0.65**	0.64**	0.61**
Socialt stöd 1991 (ja)	-0.09	-0.14	-0.11
Hög umgängesfrekvens med vänner 1991 (ja)	0.06	0.06	0.07
Hög umgängesfrekvens med släktingar 1991 (ja)	0.06	0.06	0.07
Antal hushållsarbetstimmar per vecka 1991	0.00	0.00	0.00
Antal förvärvsarbetstimmar per vecka 1991	-0.01	-0.01	-0.01
Barn ≤ 18 år utanför hushållet 1991	-0.37	-0.36	-0.29
Frånskild*Antal förvärvsarbetstimmar per vecka 1991		.04	
Frånskild*Antal hushållsarbetstimmar per vecka 1991			-.09***
Intercept	2.59***	2.65***	2.35***
Justerat R ²	0.05	0.06	0.08
Antal observationer	459		

*** p ≤ 0.001; ** p ≤ 0.01; * p ≤ 0.05; † p ≤ 0.10.

Sammanfattande diskussion

Analyserna i denna uppsats syftar till att undersöka om, och i så fall hur, en skilsmässa är relaterad till en mycket viktig aspekt av individens levnadsvillkor, nämligen det psykiska välbefinnandet. Den empiriska prövningen visar att ett sådant samband verkligen existerar. År 1991 uppvisar både kvinnor och män som skilt sig under den senaste tioårsperioden och lever som ensamstående en klart sämre psykisk hälsa än de som levt med samma partner sedan 1981. Skillnaden kan inte förklaras av en generell skillnad i psykisk hälsa redan vid det första undersökningstillfället; det förefaller istället som om välbefinnandet *försämras* för de frånskilda under tidsperioden.

Tidigare forskning har pekat på betydelsen av försämrade ekonomiska villkor och en försvagning av det sociala nätverket och socialt stöd som förklaring till de frånskildas sämre psykiska hälsa. Vid kontroller med flera indikatorer på dessa förhållanden reduceras förvisso skillnaden i psykisk ohälsa mellan familjetyperna men endast marginellt för män och till närmare hälften för kvinnor. Det psykiska välbefinnandet för frånskilda av båda könen är således fortfarande lägre än för individer i intakta par också efter att hänsyn tagits till skillnader i dessa levnadsvillkor. Förklaringen till den återstående skillnaden måste därför sökas i andra förhållanden än de ovanstående. En uppenbar möjlighet är att skilsmässan i sig utgör en sådan påfrestning eller livskris att den påverkar det psykiska välbefinnandet på ett negativt sätt. En viktig fråga är då om en försämring i den psykiska hälsan föregår skilsmässan eller om den följer först när skilsmässan är ett faktum. Om det förra gäller är det tveksamt om det lägre välbefinnandet bland frånskilda kan beskrivas som en *effekt* av skilsmässan. Det är, under sådana omständigheter, rimligare att anta att det finns en eller flera andra faktorer som orsakar *både* psykisk ohälsa och en ökad skilsmässorisk. Sådana faktorer kan vara äktenskapliga problem av skilda slag eller allvarliga konflikter mellan makarna. Tidigare studier, som visat att individer som lever i olyckliga äktenskap rapporterar ett lägre psykiskt välbefinnande än vad frånskilda gör, utgör stöd för en sådan hypotes (Gove et al. 1983; Ross 1995). Om, istället, en försämring i den psykiska hälsan uppträder efter skilsmässan är det rimligt att hänföra denna till en effekt av skilsmässan, förutsatt, naturligtvis, att andra förhållanden som är associerade med en skilsmässa är kontrollerade.

De analyser som genomförs här avslöjar ett antal intressanta resultat och skillnader mellan könen. För det första, kvinnor som var sammanboende är

1981, skilde sig under perioden 1981-1991 och var ensamstående vid den senare tidpunkten, uppvisade generellt sett en sämre psykisk hälsa redan år 1981. Detta lägre välbefinnande kan emellertid helt och hållet hänföras till de kvinnor som kom att skilja sig inom en relativt kort tid (maximalt fyra år) vilket indikerar att den psykiska ohälsan föregår skilsmässan, möjligen som en effekt av ett olyckligt äktenskap. Det är dock osannolikt att den sämre psykiska hälsan är en effekt av permanent selektion eftersom kvinnor som kom att skilja sig en längre tid än fyra år efter det första undersökningstillfället *inte* uppvisade en sämre psykisk hälsa än dem som fortsatte leva med samma partner under hela tidsperioden.

För det andra är ovanstående slutsats inte giltig för båda könen. Männens psykiska status varierar inte med familjetyp år 1981 utan den sämre psykiska hälsan bland frånskilda år 1991 måste istället helt hänföras till en negativ förändring under tidsperioden. Detta resultat överensstämmer med tidigare forskning som visat att kvinnor uppger fler äktenskapliga problem och att de upplever dem tidigare i äktenskapet än vad män gör. Kvinnor initierar också en skilsmässa oftare än vad män gör (Kelly 1989; Wadsby & Svedin 1992).

För det tredje, försämras den psykiska hälsan ytterligare av en skilsmässa? Nej, så verkar åtminstone inte vara fallet för kvinnor på längre sikt. Kvinnor vars skilsmässa ligger minst sex år tillbaka i tiden, rapporterar visserligen en lägre grad av psykisk hälsa år 1991 än kvinnor i intakta par men denna skillnad kan till fullo förklaras av de förras lägre psykiska välbefinnande redan år 1981. En *ytterligare* försämring efter skilsmässan förekommer således inte för dessa kvinnor. Kvinnor vars skilsmässa ligger närmare tillbaka i tiden har emellertid upplevt att deras psykiska hälsa försämrats under tidsperioden. Baserat på de resultat och slutsatser som presenterats ovan är det troligt att försämringen i den psykiska hälsan föregick skilsmässan och att denna effekt kommer att avta med tiden.

För det fjärde, återigen är dessa resultat inte giltiga för båda könen. Män som skilde sig mer än fem år före 1991 års intervju rapporterar en klart sämre psykisk hälsa än männen i intakta par medan detta inte gäller för män som skilt sig mer nyligen. Vad kan detta bero på? Det är vanligare att män inleder ett nytt sammanboende efter en skilsmässa eller en separation än att kvinnor gör det. Män inleder också ett nytt sammanboende kortare tid efter upplösningen av ett parförhållande (Cherlin 1992).²³ Med detta i åtanke är det möj-

ligt att män som inte inlett ett nytt sammanboende inom sex år efter sin skilsmässa eller separation utgör en mycket selekterad grupp vars psykiska skick efter skilsmässan är sådant att de har små möjligheter att finna en ny partner även om de så önskar eller vars psykiska status förvärrats av det faktum i sig att de inte funnit någon ny partner.

Att individer som senare kom att skilja sig uppvisar en sämre psykisk hälsa än dem som kom att leva vidare i ett intakt parförhållande har konstaterats också i tidigare studier (Booth & Amato 1991; Doherty et al. 1989; Mastekaasa 1995). I Mastekaasas studie, som baseras på ett norskt datamaterial, avtar emellertid inte effekten av skilsmässa över tid. Individer som skilde sig 4-8 år bakåt i tiden uppvisar samma låga nivåer av psykiskt välbefinnande som dem som skilde sig mer nyligen. En möjlig förklaring till skillnaden i resultat mellan Mastekaasas studie och den föreliggande kan vara att den förra inte särskiljer effekten för kvinnor och män. I den empiriska prövning som genomförs här framkommer att medan effekten av skilsmässa klingar av för kvinnor över tid så ökar den tvärtom för män. Detta ger, i genomsnitt, en förändring som motsvarar den som återfanns i den norska studien. Det finns således skäl att utgå från mäns och kvinnors olika erfarenheter i framtida studier av familjeupplösningars effekter för det psykiska välbefinnandet.

Resultaten i denna svenska studie avviker också på andra sätt från tidigare internationella undersökningar. Hughes (1989) visar t.ex. att föräldraskap är förknippat med ett sämre psykiskt välbefinnande bland frånskilda kvinnor i USA än bland kvinnor i tvåföräldrafamiljer. Så är inte fallet här. Föräldrar har generellt sett en bättre psykisk hälsa än dem som inte har barn (0-18 år) och skillnaden mellan föräldrar och icke-föräldrar är inte till mindre fördel bland de frånskilda än bland de sammanboende, om något gäller motsatsen. En möjlig förklaring till denna skillnad kan vara de social- och familjepolitiska skillnader som finns mellan Sverige och USA. Den ekonomiska situationen är t.ex. klart mer gynnsam för ensamstående mödrar i Sverige (Gähler 1998; Smeeding 1992; Wong et al. 1993) och den svenska barnomsorgen är både subventionerad och mer utbyggd än i USA (Ergas 1991). Tillsammans kan dessa program, jämfört med situationen i USA, innebära mindre ekonomiska och tidsmässiga restriktioner för svenska föräldrar i allmänhet och ensamstående föräldrar i synnerhet och de psykiska påfrestningarna av föräldraskapet reduceras därmed. Till detta kommer att den psykiska hälsan hos ensamstående föräldrar med frånlevande barn inte påverkas negativt av detta. En bidragande orsak

kan vara att en majoritet av föräldrarna med frånlevande barn ändå uppger att de träffar sina barn kontinuerligt. Denna andel har ökat över tid (SCB 1995a).

Analysen som presenteras i denna uppsats visar att en identisk tidsallokering påverkar ensamstående och sammanboende mödrar på olika sätt. Den tid som används till hushållsgöromål är positivt korrelerad med psykisk hälsa för de ensamstående mödrarna medan ett sådant samband inte finns för de sammanboende mödrarna. Tolkningen av detta resultat är inte okomplicerad. Det kan vara så att den psykiska hälsan hos ensamstående mödrar som inte tycker sig ha tillräckligt med tid att utföra hushållssysslor eller ägna sig åt sina barn i den utsträckning de skulle önska (jfr. Rydenstam 1992) påverkas negativt. Sammanboende mödrar, å andra sidan, har en större möjlighet att fördela sin tid i enlighet med sina preferenser och vissa sysslor kan utföras av partnern. I jämförelse med de ensamstående mödrarna har således de sammanboende mödrarna sannolikt större möjligheter att vara flexibla. En annan möjlig tolkning är att ensamstående mödrar med nedsatt psykiskt välbefinnande saknar ork och energi att utföra hushållsarbete i samma utsträckning som andra ensamstående mödrar, d.v.s. kausalitetsordningen är omvänd gentemot den föregående tolkningen. För att till fullo genomlysna detta resultat och utveckla tolkningen krävs vidare analyser baserade på data om t.ex. fri tid, tid spenderad med barnen och information om kvinnans preferenser. Vidare måste data samlas in vid flera tillfällen med relativt korta tidsintervall för att den kausala ordningen ska låta sig fångas.

Vad gäller psykisk hälsa avviker omgifta individer inte i något avseende från individer i intakta par. Det faktum att omgifta uppvisar en bättre psykisk status än de frånskilda kan ha åtminstone två olika förklaringar. Å ena sidan kan den psykiska hälsan förbättras i samband med att ett nytt sammanboende inleds. Å andra sidan kan de individer som erfarit en kraftig försämring av den psykiska hälsan i samband med skilsmässan vara de som har svårast att hitta en ny partner. Tyvärr är det inte görligt att med föreliggande data avgöra vad som kommer först — hönan eller ägget.

Avslutningsvis finns det skäl att säga några ord om betydelsen av civilstånd, eller snarare om civilståndets bristande betydelse. I denna studie görs huvudsakligen ingen åtskillnad mellan gifta och samboende. Resultatet från en av de analyser som genomförs här visar emellertid att detta inte påverkar de slutsatser som dras här. Effekten på den psykiska hälsan av att uppleva en

familjeupplösning som gift avviker inte från att uppleva en upplösning som samboende. Detta kan tyda på att den känslomässiga investering som samboende gör inte är mindre än för de gifta generellt sett. Den psykiska hälsan efter en skilsmässa verkar inte heller vara beroende av det antal år paret levtt tillsammans innan de skilde sig eller separerade. Tillsammans kan dessa resultat tolkas så att de senaste decenniernas förändring i den svenska familjestrukturen inte har minskat familjesituationens betydelse för individernas psykiska välbefinnande.

Acknowledgment

Jag vill tacka Jan O. Jonsson för värdefulla kommentarer i samband med en tidigare version av denna text. Detta projekt har erhållit ekonomiskt stöd från Socialvetenskapliga Forskningsrådet (FO294/2000).

Noter

Denna uppsats är en reviderad och översatt version av en text som ursprungligen publicerades på engelska i avhandlingen *Life After Divorce* (Gähler 1998).

¹ Översättning från franskan av "Partir, c'est mourir un peu...", Edm. Haracourt (1891), se Holm (1939/1995).

² Begreppet separation syftar här på upplösningen av ett samboende medan skilsmässa refererar till upplösningen av ett äktenskap. Då inget annat uttryckligen nämns görs ingen åtskillnad mellan äktenskap och samboende respektive skilsmässa och separation i denna uppsats. Begreppet sammanboende används som ett samlande begrepp för äktenskap och samboende.

³ I uppsatsen används omväxlande begreppen psykiskt välbefinnande och psykisk hälsa som beskrivning av samma fenomen.

⁴ I Sverige är kunskapen om en familjeupplösningens inverkan på individens levnadsvillkor fortfarande mycket begränsad. Den följande diskussionen baserar sig därför huvudsakligen på amerikanska och, i viss mån, brittiska studier.

⁵ Översättning från engelskan av författaren. Originaltexten lyder: "information leading the subject to believe that he is cared for and loved...esteemed and valued... [and] that he belongs to a network of communication and mutual obligation".

⁶ En skandinavisk studie visar att det kan finnas en stor spridning i nätverkets storlek bland ensamstående mödrar. Medan vissa av dessa mödrar endast har ett begränsat umgänge med andra vuxna (mest med släktingar), har andra relativt stora nätverk, de är "gängmedlemmar" som umgås med andra ensamstående mödrar (Lassbo 1992).

⁷ Detta stöds av en svensk studie som påvisar en interaktionseffekt mellan kön och familjetyp i tillgången till socialt stöd. Medan det inte finns någon skillnad i tillgång till socialt stöd mellan män och kvinnor som lever med en partner saknar ensamstående män detta stöd i större utsträckning än vad ensamstående kvinnor gör (Lennartsson 1993).

⁸ Dessa variabler är viktiga som förklaringar till skillnader i psykisk hälsa också mel-

lan kvinnor i de två familjetyperna men betydelsen av inkomst är klart större.

⁹ Originaltexten lyder: "...the gender-linked division of labor and emotion within marriage continue their influence over the social and psychological experience outside of it".

¹⁰ Det bör noteras att den eventuella negativa effekten av ett ökat arbetsutbud i form av t.ex. stress för ensamstående mödrar, kan upphävas av de positiva effekter som en ökad inkomst ger. Ett korrekt test av den unika betydelsen av tidsallokering förutsätter således en kontroll för inkomst.

¹¹ Här begränsas analyserna till mödrar då gruppen frångående fäder med barn i hushållet är alltför liten för att meningsfulla analyser ska kunna genomföras.

¹² Levnadsnivåundersökningar genomfördes också 1968 och 1974. För en mer utförlig beskrivning av datamaterialet, se Erikson och Åberg (1984) och Fritzell och Lundberg (1994).

¹³ Detta tillvägagångssätt följer Lundberg (1990).

¹⁴ Av de sammanboende individer som deltog i 1981 års undersökning deltog 88 procent av dem som fanns i urvalspopulationen i 1991 års undersökning. Om de 12 procent som inte deltog i 1991 års undersökning på ett systematiskt sätt avviker från de deltagande, antingen avseende den oberoende variabeln (familjetyper) eller den beroende variabeln (psykisk ohälsa), så kan det innebära att de resultat som presenteras här är snedvridna och inte överensstämmer med de resultat som skulle ha erhållits om samtliga respondenter deltagit vid båda undersökningstillfällena. Av naturliga skäl är det tyvärr omöjligt att veta om de som inte deltog i 1991 års undersökning avviker från dem som deltog vad gäller dessa förhållanden. Det finns emellertid indicier som pekar mot att de resultat som redovisas här är tillförlitliga. För att studera om bortfallet avviker från dem som deltog vid båda undersökningstillfällena, vad gäller familjetyper, kan officiell statistik användas. Under perioden 1981-1991 upplöstes mellan 1,1 och 1,2 procent av alla existerande äktenskap årligen (SCB 1995b). Detta innebär att av 1 000 existerande äktenskap år 1981 borde mellan 886 och 895 fortfarande finnas till tio år senare ($0,988^{10} = 0,886$ och $0,989^{10} = 0,895$). Således kan ungefär 89 procent av föreliggande urval förväntas tillhöra kategorin intakta par år 1991. Denna slutsats kompliceras emellertid av det faktum att samboende par har en upplösningsrisk som är 2-3 gånger högre än för äktenskap (SCB 1990). I det urval som studeras här var 79,9 procent gifta år 1981 medan 20,1 procent var samboende. Om dessa faktum tas med i beräkningarna, nämligen att samboende par löper 2-3 gånger större risk att separera än gifta makar och att den årliga skilsmässorisen var 1,1-1,2 procent, kan vi förväntas oss att mellan 84,7 och 87,6 procent lever i ett intakt par år 1991. Dessa estimat kompliceras emellertid ytterligare av att ett antal samboende par har gift sig under perioden. Således borde en något högre andel än den ovan angivna återfinnas i kategorin intakta par år 1991. Denna andel korresponderar tämligen väl med den andel som faktiskt återfinns i den aktuella kategorin i urvalet (88,9 procent) varför det inte finns skäl att anta att bortfallet på något remarkabelt sätt avviker från respondenterna vad gäller familjetyper. Det finns dock möjligen en svag tendens till att individer i intakta par med något större sannolikhet finns i svarandekategorin.

Analysen har också genomförts för att studera om bortfallet avviker från dem som deltagit vid båda undersökningstillfällena avseende psykisk ohälsa år 1981. Dessa analyser visar att bortfallet rapporterade en signifikant sämre psykisk hälsa vid det första

undersökningstillfället. Givet att bortfallet har en något större sannolikhet att återfinnas bland de frånskilda, är det således möjligt att den psykiska ohälsan bland de frånskilda underskattas något år 1991. Detta betyder emellertid inte nödvändigtvis att estimaten för de frånskilda, vad gäller förändring i psykisk ohälsa mellan 1981 och 1991, är snedvridna.

¹⁵ Tyvärr refererar dessa variabler enbart till om man själv besöker eller tar emot besök från vänner och släktingar; umgänge på andra platser ingår alltså inte här.

¹⁶ Alternativa analyser har genomförts, dels med hushållsinkomst, dels med förändringen i justerad inkomst mellan de båda undersökningstillfällena. Resultaten av dessa analyser avviker endast marginellt från dem som presenteras här.

¹⁷ Ett litet antal respondenter skilde sig sent under 1990 eller under 1991. I dessa fall refererar inkomsten för år 1990 till en tidpunkt när individen fortfarande var sammanboende. Totalt sett överskattas därför inkomsten för de frånskilda något. Resultat av analyser där dessa individer inte är inkluderade avviker dock endast marginellt från de resultat som redovisas här.

¹⁸ Tyvärr innehåller datamaterialet ingen information om den tid respondenten tillbringar med eventuella barn.

¹⁹ Medelpoängen för alla kvinnor är 1,03 (med en standardavvikelse på 1,55) och 0,62 för män (med en standardavvikelse på 1,50).

²⁰ Betydelsen av sammanboendets tidslängd prövades på två sätt: (i) som en kontinuerlig (metrisk) variabel (i antal år), (ii) som en dikotomiserad variabel som urskiljer om paret levit samman upp till tre år eller mer.

²¹ Den genomsnittliga poängen på ohälsindex är 1,07 för frånskilda mödrar, 0,69 för mödrar i tvåföräldrafamiljer, 2,46 för frånskilda kvinnor utan barn och 1,14 för deras sammanboende motsvarighet.

²² Om något är föräldraskap mer positivt associerat med psykisk hälsa för de frånskilda än för sammanboende kvinnor.

²³ En svensk studie där både tidigare gifta och samboende ingår visar att skillnaden mellan könen i sannolikhet att inleda ett nytt sammanboende generellt sett är liten. Tidigare gifta män inleder dock klart oftare ett nytt sammanboende än vad tidigare gifta kvinnor gör (Bernhardt 1995).

Referenser

- Acock, A. C. & Demo, D. H. (1994) *Family Diversity and Well-Being*. Thousand Oaks, CA.: SAGE Publications.
- Bernhardt, E. (1995) "Repartnering in Contemporary Sweden: A Study of the Transition to Second Partnership", uppsats presenterad vid Nordiska sociologförbundets årsmöte, Helsingfors, 9-12 juni, 1995.
- Bird, C. E. (1997) "Gender Differences in the Social and Economic Burdens of Parenting and Psychological Distress", *Journal of Marriage and the Family* 59:809-823.
- Bloom, B. L., White, S. W. & Asher, S. J. (1979) "Marital Disruption as a Stressful Life Event", s 184-200 i *Levinger, G. & Moles, O. C. (red) Divorce and Separation. Context, Causes, and Consequences*. New York, NY: Basic Books.
- Booth, A. & Amato P. (1991) "Divorce and Psychological Stress", *Journal of Health and Social Behavior* 32:396-407.
- Cherlin, A. J. (1992) *Marriage, Divorce, Remarriage*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Cobb, S. (1976) "Social Support as a Moderator of Life Stress", *Psychosomatic Medicine* 38:300-314.
- Cohen, P., Johnson, J., Lewis, S. A. & Brook, J. S. (1990) "Single Parenthood and Employment. Double Jeopardy?", s 117-132 i *Eckenrode, J. & Gore, S. (red) Stress Between Work and Family*. New York, N.Y.: Plenum Press.
- Doherty, W. J., Su, S. & Needle, R. (1989) "Marital Disruption and Psychological Well-Being", *Journal of Family Issues* 10:72-85.
- Dohrenwend, B. S., Krasnoff L., Askenasy, A. R. & Dohrenwend, B. P. (1978) "Exemplification of a Method for Scaling Life Events: The PERI Life Events Scale", *Journal of Health and Social Behavior* 19:205-229.
- Ergas, Y. (1991) "Child-care Policies in Comparative Perspective. An Introductory Discussion", s 173-199 i *OECD Social Policy Studies No. 8 Lone-Parent Families. The Economic Challenge*. Paris: OECD.
- Erikson, R. & Åberg, R. (1987) *Welfare in Transition. A Survey of Living Conditions in Sweden 1968-1981*. Oxford: Clarendon Press.
- Flood, L. & Gråsjö, U. (1997) "Tid för barn, tid för arbete. En undersökning av svenska hushålls tidsanvändning", s 159-188 i *Ahrne, G. & Persson, I. (red) Familj, makt och jämställdhet*. SOU 1997:138. Stockholm: Fritzes.

- Frankenhaeuser, M. (1993) *Kvinnligt, manligt, stressigt*. Höganäs: Wiken.
- Fritzell, J. & Lundberg, O. (1994) *Vardagens villkor. Levnadsförhållanden i Sverige under tre decennier*. Stockholm: Brombergs.
- Gerstel, N., Riessman C. K. & Rosenfield, S. (1985) "Explaining the Symptomatology of Separated and Divorced Women and Men: The Role of Material Conditions and Social Networks", *Social Forces* 64:84-101.
- Gove, W. R. (1972) "The Relationship Between Sex Roles, Marital Status, and Mental Illness", *Social Forces* 51:34-44.
- Gove, W. R., Hughes, M. & Briggs Style, C. (1983) "Does Marriage Have Positive Effects on the Psychological Well-Being of the Individual?", *Journal of Health and Social Behavior* 24:122-131.
- Gove, W. R. & Shin, H-C. (1989) "The Psychological Well-Being of Divorced and Widowed Men and Women", *Journal of Family Issues* 10:122-144.
- Gunnarsson, L. & Cochran, M. (1990) "The Social Networks of Single Parents: Sweden and the United States", s 105-116 i Cochran, M., Lerner, M., Riley, D., Gunnarsson, L. & Henderson Jr., C. R. (red) *Extending Families. The Social Networks of Parents and Their Children*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gähler, M. (1997) "Ekonomiska konsekvenser av skilsmässa - skillnader mellan kvinnor och män", s 224-261 i Ahrne, G. & Persson, I. (red) *Familjen och ekonomisk jämställdhet mellan kvinnor och män*. SOU 1997:138. Stockholm: Fritzes.
- Gähler, M. (1998) *Life After Divorce. Economic, Social and Psychological Well-being Among Swedish Adults and Children Following Family Dissolution*. Dissertation Series, No. 32. Stockholm: Swedish Institute for Social Research.
- Hemström, Ö. (1996) "Is Marriage Dissolution Linked to Differences in Mortality Risks for Men and Women?", *Journal of Marriage and the Family* 58:366-378.
- Holden, K. C. & Smock, P. J. (1991) "The Economic Costs of Marital Dissolution: Why Do Women Bear a Disproportionate Cost?", *Annual Review of Sociology* 17:51-78.
- Holm, P. (1939/1995) *Bevingade ord*. Stockholm: Bonniers.
- Holmes, T. H. & Rahe, R. H. (1967) "The Social Readjustment Scale", *Journal of Psychosomatic Research* 17:213-218.

- Hopper, J. (1993) "The Rhetoric of Motives in Divorce", *Journal of Marriage and the Family* 55:801-813.
- Hughes, M. (1989) "Parenthood and Psychological Well-Being Among the Formerly Married. Are Children the Primary Source of Psychological Distress?", *Journal of Family Issues* 10:463-481.
- Hörnqvist, M. (1997) "Familjeliv och arbetsmarknad för män och kvinnor", s 189-223 i Ahrne, G. & Persson, I. (red) *Familjen och ekonomisk jämställdhet mellan kvinnor och män*. SOU 1997:138. Stockholm: Fritzes.
- Kelly, J. B. (1989) "How Adults React to Divorce", s 427-440 i Henslin, J. M. (red) *Marriage and Family in a Changing Society*. New York, NY: The Free Press.
- Kitson, G. C., Benson Babri, K., Roach, M. J. & Placidi, K. S. (1989) "Adjustment to Widowhood and Divorce. A Review", *Journal of Family Issues* 10: 5-32.
- Kitson, G. C. & Morgan, L. A. (1990) "The Multiple Consequences of Divorce: A Decade Review", *Journal of Marriage and the Family* 52:913-924.
- Kurdek, L. A. (1990) "Divorce History and Self-reported Psychological Distress in Husbands and Wives", *Journal of Marriage and the Family* 52:701-708.
- Lassbo, G. (1992) "'I'll Get by with a Little Help of My Friends.' The extra- and intra-familial relations of the one-parent family", s 71-86 i Björnberg, U. (red) *One-parent Families. Lifestyles and Values*. Amsterdam: SISWO.
- Lennartsson, C. (1993) *Fritid och social förankring. Om förändring och sociala skillnader under perioden 1981 till 1991*. Stockholm: Institutet för social forskning.
- Lorenz, F. O., Simons, R. L. & Chao, W. (1996) "Family Structure and Mother's Depression", s 65-77 i Simons, R. L. & Associates, *Understanding Differences Between Divorced and Intact Families. Stress, Interaction, and Child Outcome*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Lorenz, F. O., Simons, R. L., Conger, R. D., Elder, G. H. Jr., Johnson, C. & Chao, W. (1997) "Married and Recently Divorced Mothers' Stressful Events and Distress: Tracing Change Across Time", *Journal of Marriage and the Family* 59:219-232.
- Lundberg, O 1990. *Den ojämlika ohälsan. Om klass- och könsskillnader i sjuklighet*. Institutet för social forskning avhandlingsserie, nr 11. Stockholm: Institutet för social forskning.

- Mastekaasa, A. (1995) "Marital Dissolution and Subjective Distress: Panel Evidence", *European Sociological Review* 11:173-185.
- McLanahan, S. S. (1983) "Family Structure and Stress: A Longitudinal Comparison of Two-Parent and Female-headed Families", *Journal of Marriage and the Family* 45:347-357.
- McLanahan, S. & Adams, J. (1987) "Parenthood and Psychological Well-Being", *Annual Review of Immunology* 5:237-257.
- McLeod, J. D. & Shanahan, M. J. (1993) "Poverty, Parenting, and Children's Mental Health", *American Sociological Review* 58:351-366.
- Menaghan, E. G. (1985) "Depressive Affect and Subsequent Divorce", *Journal of Family Issues* 6:295-306.
- Menaghan, E. G. & Lieberman, M. A. (1986) "Changes in Depression Following Divorce: A Panel Study", *Journal of Marriage and the Family* 48:319-328.
- Milardo, R. M. (1987) "Changes in Social Networks of Women and Men Following Divorce. A Review", *Journal of Family Issues* 8:78-96.
- Moen, P. (1992) *Women's Two Roles. A Contemporary Dilemma*. New York, N.Y.: Auburn House.
- Nermo, M. (1994) "Den ofullbordade jämställdheten" s 161-183 i Fritzell, J. & Lundberg, O. (red) *Vardagens villkor. Levnadsförhållanden i Sverige under tre decennier*. Stockholm: Brombergs.
- Oakley, A. (1992) *Social Support and Motherhood*. Oxford: Blackwell.
- OECD (1982) *The OECD List of Social Indicators*. Paris: OECD.
- Pearlin, L. I. & Johnson, J. S. (1977) "Marital Status, Life-Strains and Depression", *American Sociological Review* 42:704-715.
- Peterson, R. R. (1989) *Women, Work, & Divorce*. New York, NY: State University of New York Press.
- Raschke, H. J. (1987) "Divorce", s 597-624 i Sussman, M. B. & Steinmetz, S. K. (red) *Handbook of Marriage and the Family*. New York, N.Y.: Plenum Press.
- Rosengren, A., Wedel, H. & Wilhelmsen, L. (1989) "Marital Status and Mortality in Middle-Aged Swedish Men", *American Journal of Epidemiology* 129:54-64.
- Ross, C. E. (1995) "Reconceptualizing Marital Status as a Continuum of Social Attachment", *Journal of Marriage and the Family* 57:129-140.
- Rydenstam, K. (1992) *I tid och otid. En undersökning om kvinnors och*

- mäns tidsanvändning 1990/1991*. Levnadsförhållanden. Rapport nr. 79. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB. (1990) *Familjebildning och familjeupplösning under 1980-talet*. Demografiska rapporter 1990:1. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB. (1995a) *Barn och deras familjer 1992-93*. Levnadsförhållanden. Rapport 89. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB. (1995b) *Skilsmässor och separationer - bakgrund och utveckling*. Demografiska rapporter 1995:1. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Schöningh, I. (1992) "A Friend in Need is a Friend Indeed. Friendships of Separated and Divorced Single Mothers", s 87-99 i Björnberg, U. (red) *One-parent Families. Lifestyles and Values*. Amsterdam: SISWO.
- Simons, R. L., Johnson, C. & Lorenz, F. O. (1996) "Family Structure Differences in Stress and Behavioral Predispositions", s 45-64 i Simons, R. L. & Associates *Understanding Differences Between Divorced and Intact Families*. Stress, Interaction, and Child Outcome. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Smeeding, T. M. (1992) "Why the U.S. Antipoverty System Doesn't Work Very Well", *Challenge January-February*:30-35.
- Thoits, P. A. (1995) "Stress, Coping, and Social Support Processes: Where Are We? What Next?", *Journal of Health and Social Behavior Extra Issue*:53-79.
- Voydanoff, P. (1990) "Economic Distress and Family Relations: A Review of the Eighties", *Journal of Marriage and the Family* 52:1099-1115.
- Wadsby, M. & Svedin, C. G. (1992) "Divorce: Different Experiences of Men and Women", *Family Practice* 9:451-460.
- Weiss, R. S. (1976) "The Emotional Impact of Marital Separation", *Journal of Social Issues* 32:135-145.
- Weiss, R. S. (1979) *Going It Alone. The Family Life and Social Situation of the Parent*. New York: Basic Books.
- Wilcox, B. L. (1981) "Social Support in Adjusting to Marital Disruption. A Network Analysis", s 97-115 i Gottlieb, B. (red) *Social Networks and Social Support*. Beverly Hills, CA.: SAGE.
- Wong, Y-L. I., Garfinkel, I., McLanahan, S. (1993) "Single-Mother Families in Eight Countries: Economic Status and Social Policy", *Social Service Review June*:177-197.

Abstract

In this paper data from the 1981 and 1991 Swedish Level of Living Surveys is used to analyze any impact of divorce on the individual's psychological well-being. The longitudinal structure of the data set makes it possible to follow respondents, and any change in their civil status, over time. Respondents are categorized into three family types: 1) Intact couple (those who continued living with the same partner during the period 1981-1991), 2) Remarried (those who divorced or separated and were living with a new partner in 1991), and 3) Divorced (the divorced and separated who were living alone in 1991). The results do, in fact, reveal that divorcees, both female and male, reported a lower psychological well-being in 1991 than their married and cohabiting counterparts. This is only to a very limited extent due to divorcees having a lower well-being already before the divorce (in 1981) and the difference in well-being cannot be entirely explained by other factors (such as income or access to social support) either.

Key words: Divorce, Psychological well-being, Sweden.

Mot en gränslös demokrati?

Politiska responser på globala miljöhot

AV ROLF LIDSKOG

Vi lever i en tid när nationalstatens suveränitet att fatta beslut som rör det egna territoriet kompliceras och ifrågasätts av globala processer. Ekonomi, kultur och miljö är bara tre områden där globaliseringen utmanar nationalstatens beslutskapacitet och legitimitet. Globaliseringen innebär radikalt förändrade förutsättningar för en demokratisk politik. I en värld av transnationella aktörer som fattar mer eller mindre motstridiga och överlappande beslut ställs klassiska demokratifrågor om deltagande, representativitet och ansvar på sin spets.

Nationalstaten utmanas

Nationalstaten är inte på samma sätt som förut ett självklart centrum för maktutövning. Politiken får i växande utsträckning sitt innehåll bestämt genom olika former av vertikala och horisontella nätverk. Idén om en territoriellt avgränsad politisk gemenskap undergrävs och människors politiska identifikation gäller nu inte bara en viss stat. Den kan i stället gälla ”Europa”, ”människligheten”, ”Moder Jord” – eller ett folkslag, en religion eller en kultur.

Det här betyder inte att nationalstaten förlorat sin betydelse. Den är fortfarande den i allmänhet mest centrala politiska aktören inte bara när det gäller inrikespolitik utan också vad beträffar internationella politik. I internationella överenskommelser om krig och fred, valutaregleringar och miljöfrågor är nationalstaten den centrala avtalsslutande parten. Den är dock långtifrån den enda aktören på den internationella scenen. Vi behöver bara nämna världsbanken, globala mediakoncerner, transnationella företag och internationella intresseorganisationer för att detta skall stå klart.

Med globalisering avses ofta, inte minst i den mer politiskt orienterade debatten, den process där ekonomisk verksamhet allt mindre underordas nationalstaten jurisdiktion. Som många påpekat är dock denna begrepps innebörd alltför snäv, och globaliseringen innehåller även sociala, politiska och kulturell-

Rolf Lidskog är universitetslektor och docent i sociologi vid Örebro universitet. Merparten av hans forskning rör miljöpolitiska frågeställningar på lokal, nationell och internationell nivå.

lera aspekter.¹ Genom utvecklingen av kommunikationssystem – senast informationsteknologin – har regioner knutits till varandra på ett nytt sätt.

Globaliseringstemat är inget nytt, utan tankarna på en kosmopolitisk ordning – politisk, ekonomisk eller kulturell – har funnits i århundraden. Som Krishan Kumar påpekade i sitt inledningsanförande i den senaste nordiska sociologkongressen (Bergen, den 17–19 juni 1999) finns det dock ett nytt element i globaliseringstemat, nämligen tanken om en global miljö. Han betonade i sitt anförande att hoten mot den globala miljön är av sådan karaktär att mänskligheten måste respondera på dem. En förutsättning för en respons är dock att vi har ett (globalt) medvetande om vår situation, att vi ser vårt beroende av miljön och därmed vårt beroende av varandra. Flera politiker och forskare delar denna ståndpunkt att insikten om vårt beroende av biosfären kan leda till ett globalt ansvarstagande för miljön (se till exempel Stoltenberg 1989 och Miller 1995).

Syftet med uppsatsen är att tydliggöra på vilket sätt miljöfrågan utmanar den traditionella demokratin och nationalstatens suveränitet samt att diskutera politiska responser på dessa globala miljöhot. Uppsatsen spänner över såväl statsvetenskapliga som sociologiska områden. Statsvetenskapen är det ämne som har haft nationalstaten, dess politiska organisering samt dess relationer till andra nationalstater i fokus. I dagens vetenskapliga diskussioner om demokrati och politikens organisering hörs dock betydligt fler röster än de statsvetenskapliga.² Även om det inte återspeglats i de artiklar som publicerats i *Sociologisk Forskning* de senaste åren, är det många sociologer som är aktiva i denna diskussion om hur det internationella samfundet bör politiskt reorganiseras.³

Uppsatsen är indelad i sex avnitt, denna inledning medräknad. I det andra avsnittet tydliggörs på vilket sätt miljöfrågan utmanar demokratin. Därefter följer ett avsnitt där nationalstatens suveränitet diskuteras. I uppsatsens fjärde del presenteras några normativa förslag om hur en global miljöstyrning bör organiseras. Det femte avsnittet tar sin utgångspunkt i två välkända exempel – konflikterna kring Shells förslag att sänka oljeborrplattformen Brent Spar i Nordsjön samt Frankrikes kärnvapenprover i Stilla havet. Med utgångspunkt i dessa två fall diskuteras i det avslutande avsnittet om denna typ av globala responser innebär en fragmentering av den globala miljöpolitiken eller om de är delar av en kosmopolitisk demokrati som håller på att växa fram runt om i vår värld.

Miljöfrågan utmanar demokratin ⁴

I den politiska idéhistorien finner vi olika demokratiideal (för en översikt, se till exempel Held 1995a och Guttman 1996). Med en minimidefinition – medborgarens rätt och reella möjlighet att välja sina egna representanter inom ramen för ett politiskt system som garanterar grundläggande fri- och rättigheter – kan man komma fram till att hela två tredjedelar av världens nationer är demokratiska (Held 1998:11) medan man i ljuset av partipolitisk demokrati eller samtalsdemokrati (diskursiv eller deliberativ demokrati) inte kan finna någon nation som lever upp till idealet. Utifrån Robert Dahls (1971) förslag att mäta demokrati kan man hävda att det i verkligheten inte finns några demokratier utan i bästa fall ett antal polyarkier som tenderar i riktning mot ett demokratiskt ideal.

När ekologivärden ges en större prioritet aktualiseras frågor som tidigare inte varit lika aktuella ur ett demokratiperspektiv. Jag vill här framhålla att den traditionella demokratin utmanas i fyra centrala aspekter, nämligen dess förhållande till tiden, rummet, arten och kunskapen.

Tiden: intergenerationellt rättvisa

Vanligtvis avgränsas diskussionerna om demokrati till att enbart handla om dagens medborgare. Inom miljöpolitiken har dock vårt handlandes miljökonsekvenser för kommande generation allt tydligare kommit i fokus. Om våra efterkommande skall kunna överleva behöver de bland annat vatten som går att dricka, luft som går att andas och tillräckligt med livsmedel. Enligt Brundtlandkommissionen (WCED 1987) är det vår skyldighet att lämna ett arv efter oss som ger den efterföljande generationen minst lika goda livsbe-
tingelser som våra egna.

Vilka krav detta ställer på det politiska handlandet i vår egen tid är långt ifrån självklart. Ur ett demokratiperspektiv är det däremot en central fråga att se hur kommande generationer redan idag skall kunna representeras i det politiska systemet utan att göra avkall på grundläggande demokratiska värden.

Ett dagsaktuellt exempel är här den svenska kärnavfallspolitiken. Kärnkraftsägarnas företag SKB har genomfört, eller håller på att genomföra, förstudier i åtta kommuner. Krav har ställts på att hålla lokala folkomröstningar som ska bestämma om SKB ska få fortsätta undersöka en kommuns lämplighet att bli plats för det högaktiva kärnavfallet.⁵ Ur demokratiskt perspektiv kan folkomröstningar i vissa frågor ses som något positivt. Att

lokalt folkomrösta om ett kärnavfallsförvar är dock problematiskt. Förvaret är byggt, fyllt och förslutet först cirka 60 år efter det att en folkomröstning har hållits. I 100 000 år utgör kärnavfallet en fara för människans hälsa, och under denna period får det inte läcka upp till jordytan.

Att idag genomföra en lokal folkomröstning innebär att de som inte kommer att beröras av ett djupförvar långsiktiga risker får bestämma, medan de som kan komma att drabbas (dagens barn och framtida generationer) inte har möjlighet att själva rösta. Att skapa beslutsprocesser där man tar hänsyn till ännu ej födda generationer är en utmaning som är allt annat än enkel att lösa.

Rummet: interregional rättvisa

Demokrati har för det andra nästan alltid diskuterats rumsligt avgränsat, i ett nationellt eller lokalt sammanhang, medan allt fler frågor nu håller på att få en global karaktär. Gemensamt för Robert Dahls (1971), det svenska demokratirådets och andra definitioner och försök att utveckla instrument för att mäta graden av demokrati är att de förutsätter ett nationellt kontext, det vill säga det handlar om demokrati inom en nationalstats gränser.

Inte minst i frågor som har med ekonomi och ekologi att göra ligger beslutsmakten i stor utsträckning utanför det territoriella ansvarsområdet som en nation, en region eller en kommun har. Det finns över 30 000 multinationella företag på jorden men dessa befinner sig i allt väsentligt utanför det område där demokratiskt ansvar idag kan utkrävas (Rosenau 1998: 50). Miljökonsekvenser av dessa företags agerande är ofta kännbara för befolkningen på helt andra platser än där företagen har sina huvudkontor eller aktieägare. Samtidigt kan många miljöproblem få sin lösning först genom förändringar i människors vardagsliv, till exempel genom ändrade resvanor och konsumtionsmönster. Nationella regeringar, de må vara auktoritära eller demokratiska, är således av flera skäl otillräckliga som fungerande maktcentra för att hantera grundläggande miljöfrågor.

Ett exempel på hur miljökonsekvenserna överskrider territoriella gränser kan vi se i Tjernobyl-katastrofen. En explosion i en kärnreaktor i Ukraina ledde till att Lantbruksstyrelsen fick betala ut 700 miljoner kronor i statlig ersättning till svenska lantbruk och renskötsel företag och fram till år 2036 beräknas 300 svenskar dö i cancer som ett resultat av olyckan (Moberg & Persson 1996). Hur miljöproblem överskrider nationalstaters gränser blir tyd-

ligast om vi nalkas Ukrainas grannland, Vitryssland. Vid Rio-konferensen 1992 uppgav dess representant Stanislav Shushkevichs att de ekonomiska skadorna av Tjernobyl-katastrofen var 16 gånger större än hans eget lands årsbudget och, som han påpekade i sitt tal, det rör sig om ett land som inte har kärnkraft (Savchenko 1995: 181).⁶

Arten: biosfärisk egalitet

Ett centralt ekologivärde är omsorgen om andra arter än människan. Argument för en sådan "utvidgad humanism" eller "animalism" har utvecklats av filosofer som Peter Singer (1975) och Tom Regan (1984). Även om deras ståndpunkt för många framstår som radikala och omstörtande – att vissa arter äger samma värde som människan – rör det sig egentligen inte om en miljöetik. Som Rolson III (1988) har påpekat exkluderar såväl Regan som Singer större delen av naturen från sina etiska resonemang, och deras etiska ansats är främst att se som en djurrättsetik där allt annat biologiskt liv än de djur som kan lida och/eller föreställa sig en framtid inte har ett värde. En radikal eko-centrisk miljöetik innebär att allt i biosfären har ett okränkbart egenvärde och att människans ur ett värdeperspektiv inte särskiljer sig från den övriga naturen (så kallad biosfärisk egalitet).

Även en begränsad miljöetik, som stannar vid ståndpunkten att en del däggdjur i princip är likvärdiga med människan med avseende på deras rätt till ett värdigt liv, är kontroversiell och omdiskuterad. Inte minst genom djurrättsrörelsen arbete har denna ståndpunkt placerat sig på den politiska kartan i Storbritannien och USA, men även här i Sverige. Nordiska samfundet mot plågsamma djurförsök har ett tjugotal anställda och 52 000 medlemmar. Dess ståndpunkt är att även om människor och djur inte är samma sak, så har djuren ett värde som inte kan reduceras till värdet på deras kroppar. Istället är de levande individer med rättigheter. Mera känd – dock betydligt färre till antalet – är Djurens befrielsefront och djurrättsaktivister som hävdar att kött är mord ("Minkfarmar är koncentrationsläger") och använder sig även av sabotage och förstörelse för att stoppa verksamheter, inte minst djuruppfödningindustrin och forskningsinstituts djurförsök, som kränker djurens värde.

Den franske filosofen Luc Ferry (1995) är idag en av de starkaste kritikererna av tanken om biosfärisk egalitet, som han menar leder till politisk totalitarism och humanismens död. Anser man däremot att andra arter har ett lika stort värde som den mänskliga så innebär det givetvis en särskild utmaning för demokratiteorin. Dessa icke-mänskliga arter kan inte kommunicera med

oss tankemässigt och språkligt och att ge dem en plats i den politiska processen måste uppenbarligen ske genom någon form av ställföreträdarskap (så kallade ekoadvokater). Precis som i frågor som berör framtida generationer kräver ett system för hur dessa (oföddas) intressen kan representeras i beslutsprocessen, krävs institutionella lösningar på hur icke-mänskliga arter ska representeras i politiska församlingar.

Kunskapen: teknokratiskt styre

Utöver dessa tre – tiden, rummet och arten – har ett fjärde argument vuxit sig starkt, nämligen synen på kunskapen. På grund av miljöfrågans komplexitet har experter – framförallt naturvetenskapliga forskare – utövat ett mycket stort inflytande på miljöpolitiken (Sundqvist 1991). Allt sedan 1960-talet, då miljöpolitiken började utvecklas till ett avgränsat politikområde i en rad länder, har experter haft mycket stor betydelse för miljöpolitikens utformning (Jamison 1996, Weale 1992). Denna situation har skapat en ambivalens i vad mån det är experter eller medborgare som skall bestämma miljöpolitikens mål och inriktning (Lidskog 1999c). Denna ambivalens har även förstärkts av att samtidigt som miljöfrågan har individualiserats – den starka betoningen på individens ansvar för sina resvanor, energiförbrukning, konsumtionsmönster och avfallshantering – har många delar av miljöpolitiken kommit allt längre ifrån medborgarnas vardagsliv (Lidskog et al. 1997: 20).

Ulrich Beck (1992) har betonat att dagens risker i det närmaste är osynliga för lekmän. Den stora ekologiska utmaningen handlar om sannolika framtida konsekvenser av dagens handlande och dessa konsekvenser kan endast vetenskapen – i bästa fall – skönja. Även om Beck (1994) själv argumenterar för en ökad demokratisering av miljöfrågan, kan betoning på miljöfrågans vetenskapsberoende leda till slutsatsen att det är experter och inte medborgare som skall besluta om vilken miljöpolitik som är den bästa. Samtidigt finns det det andra som betonar att dagens miljöutmaning aktualiserar frågan om vilket samhälle vi medborgare önskar (Barry 1996, Irwin 1995). Vad som menas med ekologisk hållbarhet kan inte begränsas till att finna ekologiskt rationella metoder för produktion och konsumtion. Det handlar även om att göra kollektiva bedömningar av såväl dessa metoder som värdet av de nyttigheter som produktionen skapar. Därmed bör medborgarna ha ett stort inflytande över miljöpolitikens utformning – ytterst handlar miljöpolitiken om vilket samhälle vi vill skapa och leva i.

Sammanfattningsvis, miljöfrågorna är i hög grad gränsöverskridande och följaktligen måste också demokratin vara det. I det internationella systemet är det i dag först och främst stater som är de handlande politiska subjekten, även om en växande opinion av debattörer kräver att också det globala beslutsfattandet skall berikas med individbaserade politiska beslutsorgan (Archibugi et al. 1998). Innan jag redogör för en del förslag på hur det politiska systemet bör utformas för att kunna respondera på de globala utmaningarna, är det på sin plats att säga något om nationalstaten och dess suveränitet.

Miljöfrågan utmanat nationalstatens suveränitet

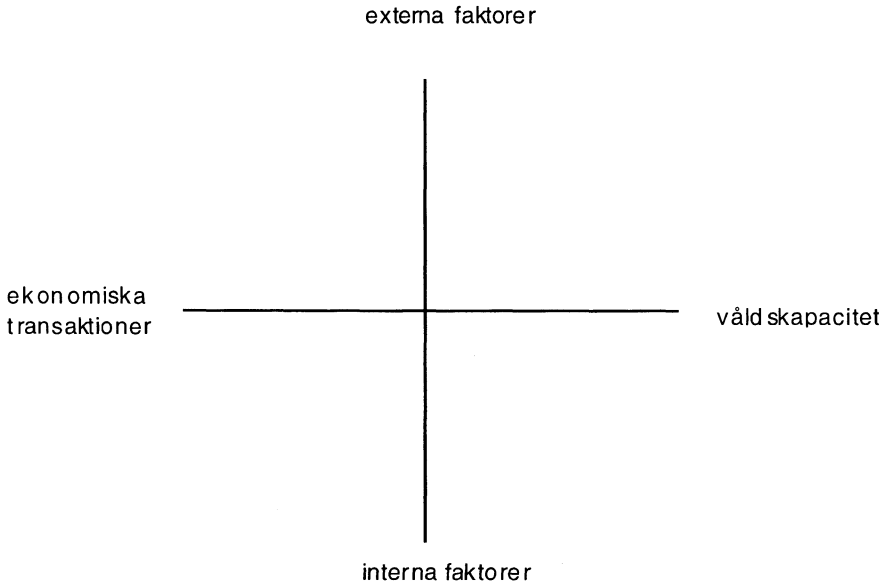
Nationalstaten är en territoriell organisation som har den suveräna rätten att använda sin fysiska miljö på det sätt den själv önskar. Dagens miljöproblem visar dock att enskilda staters agerande i många fall får stora konsekvenser för andra stater (Held 1995b). Olika typer av gränsöverskridande miljöproblem – såsom luftföroreningar och klimatförändring – är exempel på detta. Medan nationalstatens politik är bunden i rummet (sitt territorium) och tiden (dagens medborgare) överskrider många miljöproblem dessa gränser (Beck 1995). Vi har idag en situation av territoriellt bundna stater i en värld som alltmer befolkas av territoriellt obundna aktörer.

Innan nationalstatens uppkomst – som ofta förläggs till den Westfaliska freden år 1648 – fanns politiska organisationsformer med överlappande jurisdiktion och sociala identiteter (Jönsson, Tägil & Törnkvist 2000). Med nationalstaten kom en territoriellt knuten politisk organisationsform som nu utmanas av en mängd globala processer.

Nationalstatens uppkomst

För att kunna diskutera dagens utmaning av nationalstaten krävs att vi ägnar en viss uppmärksamhet över hur det nuvarande systemet uppkommit och utvecklats.⁷ Förenklat kan olika förklaringar till nationalstatens uppkomst systematiseras enligt nedanstående figur.

Att betona nationalstatens överlägsna våldskapacitet jämfört med andra politiska organisationsformer är relativt vanligt, och Elias (1989, 1991), Gilpin (1981) och Tilly (1975, 1990) förknippas ofta med denna syn. Genom krigföring fick feodalfursten kontroll över ett allt större landområde. Parallellt kunde han utöva en stark social kontroll över sin egen befolkning och gradvis utvecklades ett monopol på militär organisation.



Figur 1: en översikt över förklaringar till nationalstatens uppkomst

Vid sidan om våldskapaciteten har många forskare betonat de ekonomiska orsakerna till nationalstatens uppkomst och utveckling. Under senare delen av medeltiden skedde en dramatisk expansion av den europeiska ekonomin. Handelsstrukturen och städernas sammansättning gjorde att det utvecklades olika institutionella lösningar till det sönderfallande feodala systemet. I Frankrike växte en suverän stat fram, i Tyskland ett stadsförbund baserat i handel (Hansan) och i Italien ett antal mindre (i många fall konkurrerande) stadsstater. Dessa olika institutionella lösningar hade olika komparativa fördelar och med tiden visade det sig att nationalstaten gick segrande fram i kampen om institutionellt herravälde.

Skälet till det är, enligt Spruyt (1994), att nationalstaten till skillnad från de andra politiska organisationsformerna hade en territoriellt baserad politisk organisationsform baserad på extern auktoritet och intern hierarki. Genom att ha geografisk kontroll över ett område samt inneha ett distinkt auktoritetscentra konkurrerade nationalstaten ut såväl Hansan som de italienska stadsstaterna.

I tre avseende var nationalstaten överlägsen andra organisationsformer. För det första kunde suveräna stater mobilisera territoriets resurser på ett effektivt sätt – en stat kunde med våld tvinga fram en standardisering av måttenheter, den kunde förhindra free-ridings och den kunde skapa ett enhetligt rättssystem.⁸ För det andra var suveräna stater effektiva medel för att skapa ett enhetligt beteende mellan stater. Suveräna stater hade betydligt större kapacitet att skapa trovärdiga överenskommelser (till exempel handelsavtal) med andra parter. För det tredje hade suveräna stater kapacitet att avlegitimera andra aktörer på den internationella scenen.

Den ekonomiska transformeringen av det feodala Europa skapade alltså behov av en ny typ av politisk organisering. Att den centrala politiska organisationsformen blev nationalstaten och inte handelsförbund eller stadsstater berodde på de ekonomiska fördelar denna organisationsform uppvisade.

Nationalstatens suveränitet

Det innovativa i det nya politiska systemet var dess uppfattning om nationalstatens suveränitet. Med den fick vi en ny typ av internationellt system som var baserad i en politisk auktoritet som vilade på territoriellt baserad makt. Som historikern Braudel (1984: 94) beskriver det:

A further precondition for arriving at the modern concept of the State is that the supreme authority within each independent regnum should be recognized as having no rivals within his own territories as law-making power and an object of allegiance

Det innebar att staten fick en metapolitisk auktoritet. Nationalstaten var inte bara den högsta auktoriteten i politiska frågor utan även den auktoritet som definierar den politiska sfären. Inom den suveräna statens geografiska gränser fanns en definitiv beslutsstruktur och jurisdiktion som inte krävde något extern stöd. Suveräniteten var den institutionella mekanism som skapade koordinerat beteende inom en stat och möjliggjorde samarbete mellan nationalstater.

En annan viktig mekanism för nationalstatens uppkomst var medborgarskapet. Genom det nationella medborgarskapet bemyndigades staten att företräda sin befolkning och det etablerades ett rättsligt bindande förhållande mellan en stat och invånare inom dess geografiska område. Därmed kunde staten inrätta institutionaliserade maktanspråk. Giddens (1987:281) hävdar att:

Sovereignty simultaneously provides an ordering principle for what is "internal" to states and what is "external" to them. It presumes a system of rule that is universal and obligatory in relation to the citizenry of a specified territory but from which all those who are not citizen are excluded.

Genom medborgarskapsbegreppet definierade nationalstaten det mänskliga kollektivet på ett nytt sätt. Det rörde sig om en geografisk bestämning oavsett dess invånares släktskapsband, etniska tillhörighet och religiösa tro. Blickar vi bakåt kan vi spåra embryot till detta medborgarskap lång tillbaka i historien (Wlodarczyk 1997, jfr. Alejandro 1993). Under antiken var släktskap och senare förmögenhet de centrala kriterierna för erhållandet av medborgarskap. I Romarriket användes medborgarskapet mer inklusivt: genom att tilldela besegrade grupper medborgarskap avsåg de styrande att integrera dem i det romerska imperiet.⁹ I de feodala städerna med dess territoriella avgränsning tilldelades stadsborna en uppsättning rättigheter och skyldigheter till skillnad från landsbygdsbefolkningen. I många fall var det inte individens personliga egenskaper och släktskapsband, utan hennes geografiska placering som var det avgörande. I och med det nationella medborgarskapet slog denna innebörd i medborgarskap ut i full blom, där ett antal människor tilldelades en politisk identitet enbart på grundval av sin geografiska bestämning och inte på grundval av härstamning eller födelseort. Franska revolutionen är en viktig punkt i denna utveckling, där det nationella medborgarskapet blev lagstadgat i en författning.

Medborgarskapet är främst relaterat till relationen mellan en nationalstat och de människor som bor inom dess geografiska områden. Suveränitet är dock ett vidare begrepp som innefattar även relationer mellan nationalstater. Detta blir tydligt i Krasners (1998) suveränitetsbegrepp som består av fyra olika typer. Inrikes suveränitet står för statens kontroll över sin befolkning och territorium. Mellanstatlig suveränitet avser en stats förmåga att reglera olika flöden över dess gränser. Internationell-legal suveränitet innebär att en stat är erkänd av andra stater som suverän stat och Westfalisk suveränitet står för att andra stater (och även andra aktörer) inte har rätt att blanda sig i en annan stats interna angelägenheter. Auktoritet, kontroll, erkännande och autonomi behöver inte samexistera, och vi kan till exempel idag se att den mellanstatliga suveränitet hotas av globala tendenser samtidigt som den internationellt-legala suveräniteten är intakt.¹⁰

Miljöfrågan utmanar suveräniteten

Miljöproblemens gränsöverskridande karaktär har lett till att internationella miljöförhandlingar blivit allt vanligare. Under de senaste årtiondena har den globala miljön utvecklats till att bli en av de främsta områdena för internationell politik, där endast internationell säkerhetspolitik och internationell ekonomi ägnas större uppmärksamhet (Porter & Brown 1996: 1). Den internationella miljöpolitiken uppvisar dock en dubbelhet: Å ena sidan framstår staten som för stark och å andra sidan som för svag. Den är för stark i den bemärkelse att en nationalstat på sitt eget territorium har suverän rätt att hantera sin fysiska miljö även när det starkt påverkar andra länder (genom till exempel gränsöverskridande luftutsläpp). Likaså kan enskilda stater blockera internationella förhandlingar om generella begränsningar av utsläpp.

Samtidigt framstår nationalstaten som för svag i den bemärkelsen att den har en bristande förmåga att utveckla en kraftfull miljöpolitik. En rad externa och interna faktorer – såväl landets egen ekonomiska situation, administrativa och vetenskapliga kompetens som andra aktörers handlande (inom såväl som utanför det egna landets gränser) – begränsar nationalstatens möjlighet att utöva en radikal miljöpolitik (Weale 1992, Archibugi & Held 1995a, Perraton et al. 1998). Makten är numera fragmenterad på olika nationella, regionala och internationella aktörer och nationalstatens mellanstatliga suveränitet är såväl svag som instabil. Vi har idag territoriellt bundna stater i en värld där territoriellt obundna aktörer fått allt större makt.

En stor mängd beslut med starka negativa konsekvenser för miljön fattas idag utanför den politiska sfären – till exempel i forskningslaboratorier och i transnationella företags styrelserum – som är långt borta från offentlig debatt, demokratiska beslut och politisk styrning. Problemet är följaktligen att dagens risker och miljöproblem kräver ett politiskt ansvarstagande samtidigt som deras karaktär starkt försvårar detta. Nuvarande politiska system har därmed begränsade möjligheter att påverka samhällets utveckling. Niklas Luhmann (1989: 85) är troligen den samhällsvetare som starkast betonar att miljöproblemen synliggör politikens villkor: "because through them it becomes quite clear how much politics would have to accomplish and how little it can". Frågan som infinner sig är om denna situation kan förändras, om politiken kan reorganiseras så att den på ett effektivt sätt kan möta dagens ekologiska utmaning?

Hur bör politikens reorganiseras?²¹

För att möta dagens globala miljöproblem behövs nya former av internationellt beslutsfattande och ansvarsutkrävande. De senaste decenniernas etablerande av en rad nya demokratier har dock inte åtföljts av en demokratisering mellan stater (Archibugi & Held 1995b: 4). Därför finns det ett akut behov av att etablera institutioner och beslutsformer där medborgarna kan utkräva ansvar inte bara av sina vanliga politiska representanter utan också av transnationella företag, forskningslaboratorier med flera. Det finns en rad förslag hur en global miljöpolitik bör organiseras. Vid ena polen finner vi federalistiska förslag om övernationella organ med makt över nationalstater. Vid den andra polen hittar vi lösliga och icke-hierarkiska nätverk till exempel i form av det globala partnerskap som Agenda 21 förordar.

Global miljöstyrning

Global miljöstyrning ("global environmental governance") kan ses som ett paraplybegrepp för olika institutionella lösningar och har definierats som "de människor, politiska institutioner, regimer och icke-offentliga organisationer på alla nivåer av samhället som är kollektivt ansvariga för att sköta världsfrågorna" (Hempel 1996: 5, min översättning; jämför Young 1996: 2 och Lipschutz with Mayer 1996: 249). Det är en mycket bred definition fångar in både faktiska och i debatten förekommande former av miljöpolitisk styrning. Jag skall i detta avsnitt peka på tre idealtypiska styrningsformer och diskutera deras karaktär i demokratihänseende: internationella regimer (den konfederala, mellanstatliga modellen), världsregering (den federala, överstatliga modellen) och kosmopolitisk demokrati (Hempel 1996; Archibugi 1998).

Regimmodellen förlitar sig på förhandlingar mellan nationalstater och/eller grupper av stater som ett sätt att reglera miljöfrågor. Modellen har inget nödvändigt samband med någon specifik form av nationell politisk styrelse. En internationell regim kan innebära en överenskommelse mellan stater som är demokratiska och/eller auktoritära och kräver heller inte något deltagande av medborgarna i respektive stat. Ett demokratiskt element finns dock i relationen mellan de stater – demokratiska eller inte – som bildar en viss regim då dessa förutsätts ha en egen suveränitet och lika rättigheter i relation till varandra. För att en regim skall ha utsikter till framgång anses det vara av särskild vikt att ledande nationer och regionala sammanslutningar inkluderas, framför allt USA, Japan, andra G7-stater och EU (Porter & Brown 1996: 172-

77). Det finns idag närmare 200 internationella regimer för miljöområdet och mer än två tredjedelar av dessa har tillkommit efter 1972, det år som brukar anges som en startpunkt för den internationella miljöpolitiken. Internationella regimer är vanligen fokuserade på en viss fråga eller ett visst komplex av frågor, till exempel farligt avfall, ozonlagrets uttunning och klimatfrågan, och har inte ambitionen att hantera miljöfrågor i bred bemärkelse. Det är vanligen ett stort tidsavstånd mellan en regims etablering och dess genomslag i praktisk handling (Cutter 1993). Kritiker av modellen hävdar att regimmodellen inte är någon lämplig form för att bedriva global miljöpolitik på bred front (Young 1996). Någon form av transnationellt styrningsorgan med ett bredare ansvarsområde än en enda fråga verkar krävas. Kan den federala modellen vara lösningen på denna fråga?

Den federala modellen syftar som normativ idé ytterst till att skapa en världsregering och förutsätter att nationella regeringar lämnar ifrån sig väsentliga delar av sin suveränitet åtminstone i frågor som rör krig och fred respektive miljö (Hempel 1996: 159-169). USA, Tyskland och Schweiz är federala stater som brukar anföras som pedagogiska exempel när idén om en världsregering kommer på tal. Om Europeiska Unionen kan betraktas som en hybrid mellan ett statsförbund (konfederation) och en förbundsstat (federation) kan Förenta Nationerna möjligen ses som ett embryo till en demokratisk världsregering. FN innehåller dock i dess hittillsvarande form element som innebär att organisationen varken uppfyller villkoren för demokrati eller världsregering. Att som Toulmins (1995: 290) använda uttrycket "statskooperativ" är därför en alltför idyllisk benämning på FN.

Visserligen grundas FN på principen om alla medlemmars suveräna likställighet – i generalförsamlingen gäller principen en nation-en röst – men i praktiken innebär konstruktionen med fem fasta medlemmar som var och en har vetorätt i säkerhetsrådet en maktställning för dessa stater som är unik i förhållande till övriga FN-medlemmar. I vissa lägen när det gäller krig och fred har FN visserligen kunnat spela rollen som något av en (oftast svag) världsregering, men detta är undantag. Det finns dock bland vissa forskare och debattörer förhoppningar att FN på miljöområdet skall kunna utvecklas i denna riktning (Hempel 1996: 176-77). Det finns också de som menar att man snarare bör försöka bygga upp en helt ny, globalt övergripande miljöregering (se kort referat i Porter & Brown 1996: 176; författarna är själva kritiska till detta förslag). En tänkt världsregering kan emellertid inte, om man

har ambitionen att denna regering skall vara demokratisk, enbart ses som en fråga som rör denna regerings förhållande till nationalstater. Det måste också finnas plats för representation baserad på (världs)medborgarnas samtycke, eventuellt även intresseorganisationer. Därmed är vi framme vid den kosmopolitiska demokratimodellen.

Förespråkarna av *kosmopolitisk demokrati* hävdar i likhet med den förra modellens företrädare att nationalstaten måste göra avkall på sin suveränitet i frågor som gäller miljö, säkerhet och andra frågor av global räckvidd. Flera av de kosmopolitiska demokraterna vill bygga vidare på den federala modellen och försöka förvandla FN till en *demokratisk* världsregering. Detta anses emellertid kräva ett i flera avseenden grundligt reformerat FN. Bland annat måste säkerhetsrådet utökas med flera stater alternativt ersättas av ett nytt verkställande organ utan vetorätt för enskilda stater. Dessutom måste utrymme ges för representation både för "folk utan stater" (till exempel kurderna) och för världens medborgare individuellt och/eller genom frivilliga organisationer. Sådan representation skulle kunna ske genom en andra och kanske också en tredje "generalförsamling". I sådana församlingar skulle eventuellt också representation kunna ges för kommande generationer och andra arter än människan, nämligen genom att en viss del av ledamöterna placeras på "advokatmandat".

Samtidigt som de kosmopolitiska demokraterna (Archibugi, Falk, Held med flera) både vill förstärka och demokratisera FN vill de också ge stort utrymme åt politiskt deltagande på såväl nationell som subnationella nivåer. Denna demokratimodell bygger på en politisk organisering där varje medborgare, var hon än befinner sig på vår jord, skall ha rätt och möjlighet att påverka spörsmål som angår henne. De fundamentala rättigheter som den nationella demokratin är baserad på – till exempel respekt för minoriteter, civila rättigheter och domstolarnas oberoende – skall utsträckas till att även gälla det internationella samfundet.

Maktspridningen bör dock inte enbart ske vertikalt (uppåt och nedåt inom den formella politiska organisationen) utan även horisontellt. Uttrycket "globalt civilt samhälle" används här för att markera vikten av att medborgarassociationer och sociala rörelser får möjlighet att bli delaktiga i och påverka politiken också utanför den egna nationen. Ett av skälen till det är att medborgarassociationer kan spela en viktig roll för att motverka hierarki och maktkoncentration inom den politiska organiseringen (Cohen & Rogers

1995). Dessa associationer skall dock inte bara utgöra en förbindelse mellan medborgare och stat utan också mellan medborgare och industri/näringsliv. Även den ekonomiska sfären – den globala marknaden – behöver demokratiseras och tilldelas ansvar. Denna betoning innebär att Förenta Nationerna behöver reformeras. Som Falk (1995: 177) uttrycker det:

What is needed, to put it briefly, is the weakening of geopolitical and market leverage on all phases of UN activities, with mechanisms for greater participation both by the countries in the South and by transnational social forces committed to the promotion of human rights and democratization.

I anslutning till Rio och Agenda 21 har uttrycket ”globalt partnerskap” använts för att fånga vidden av den politiska allians man anser nödvändig för att driva utvecklingen i riktning mot kosmopolitisk demokrati (UNESCO 1996). Kritik har riktats mot att denna demokratimodell saknar förankring i verkligheten. Som Beck (1998: 126) kommenterar den: ”För den sociologiska realismen ter sig allt gott och vackert, men inte mer”.

Samtidigt bör det påpekas att antalet non-governmental organisations (NGOs) har vuxit dramatiskt de sista fyrtio åren, inte minst internationella NGOs. Dessa tusentals av internationella NGOs kan i ljuset av den kosmopolitiska demokratimodellen ses som viktiga medspelare i den kör av röster som krävs för att utveckla en kosmopolitisk demokrati. Som Chip Lindner, tidigare sekreterare i Brundtlandkommissionen och ansvarig för Global Forum vid Riokonferensen, uttrycker det:

A new form of governance is emerging — that of ”stakeholders”. Local stakeholders in communities are linking together, whether they are local business or local authorities, non-governmental organizations or community-based organizations, women’s groups or residents’ associations. Groups that have an identifiable ”stake” in the future of the community are making these links to create a vision for the future which has a set of good and measurable criteria or indicators (Lindner 1997: 13).

För att denna typ av demokratiska initiativ skall kunna utvecklas krävs att man skapar en mängd gränsöverskridande institutioner för demokratiskt beslutsfattande. Held (1995b) föreslår till exempel regionala folkomröstningar och ad hoc-valkretsar som skapas för specifika problem. Östersjöfrågan är

ett exempel där en mängd länder och boende tillsammans måste besluta om hur man skall minska miljöbelastningen på detta innanhav. Ett annat exempel är kärnkraftverk – det gäller såväl Ignalina som Barsebäck – belägna nära andra länder och där en katastrof kan drabba andra länder minst lika mycket som det egna landet. Ett tredje exempel är de kol- och oljeeldade kraftverken i Danmark, Polen och Tysklands vars luftutsläpp drabbar svenska invånare minst lika mycket som dessa länders befolkningar.

Den kosmopolitiska demokratimodellen är gräns- och nivåöverskridande. Det rör sig inte om en enkelriktad decentralisering av makt och ansvar till den lokala nivån, inte heller om en centralisering till den internationella nivån. Det handlar heller inte om en enkel ansvarsfördelning där vissa frågor hantearas internationellt, andra nationellt och några lokalt. Istället bör flera nivåer involveras i en och samma fråga. En starkt miljöstörande industri bör till exempel kontrolleras, utvärderas och utmanas lokalt, nationellt och internationellt (jämför Held 1995a).

Kosmopolitisk demokrati ifrågasatt

Ur ett demokratiperspektiv tilldrar sig den framväxande kosmopolitiska modellen särskilt intresse eftersom den gör anspråk på att uppdatera den demokratiska idétraditionen med hänsyn till de krav som ställs av globaliseringsens olika former och uttryck. Modellen har emellertid också utsatts för skarp kritik av bland andra den italienske politiske filosofen Danilo Zolo (1997). Han ser ingen principiell skillnad mellan vad som här kallats den federala tanken på en världsregering och idén om en demokratisk världsregering. Den centrala kritikpunkten är själva tanken på en universell politisk ordning, ett kosmopolis.

Frågor rörande krig och fred hanterades under perioden mellan den Westfaliska freden och bildandet av FN på ett i grunden likartat sätt. Under denna trehundraåriga period förhandlade suveräna stater sig fram till uppgörelser utan inblandning av någon makt med anspråk på att utgöra en världsregering. Vad som hänt efter andra världskriget är, enligt Zolo, att den ordning som tidigare förhandlats mellan olika stater i specifika överenskommelser nu ersatts, eller snarare kompletterats av, ett system där en internationell organisation – Förenta Nationerna – också blandat sig i förhandlingarna om hur världen skall styras. Under det kalla kriget, menar Zolo, sanktionerade FN en ordning med två supermakter som dominerade världspolitiken. Efter

Sovjetsystemets fall har denna ordning ersatts av en annan, där makten koncentrerats till en enda hegemon – USA – som framgångsrikt via säkerhetsrådet och med stöd av sina allierade i de rika västländerna använt FN för sina egna syften. Zolo ser gulfkriget som det tydligaste uttrycket för denna nya världsordning, ytterst styrd av USA och dess militära, ekonomiska och politiska intressen. I andra fall behöver inte USA och dess allierade handlande sanktioneras av FN utan kan agera direkt, som till exempel fallet var med NATOs bombningar av Jugoslavien.

Zolos kritik av tanken på en kosmopolitisk demokrati kan i grova drag summeras i två punkter. För det första anser han det vara naivt att tro att en världsordning behärskad av en supermakt med övriga rika nationer som tillskyndare skulle kunna demokratiseras och förmås att styra på ett sätt som inte ligger i linje med USA:s och övriga rika västländers värderingar och intressen. För det andra anser han det inte vara önskvärt att ens försöka åstadkomma en världsregering, eftersom en sådan, demokratisk eller inte, innebär en aldrig tidigare skådad risk för uppkomsten av en världsdiktatur (Zolo 1997: 166). Zolo finner det ytterst motsägelsefullt att anhängarna av en radikal kosmopolitisk demokrati själva inte tycks vilja se den väldiga maktkoncentration till en enda regering med vidhängande global byråkrati, våldsapparat och rättsväsende som skulle bli följden om deras förslag blev verklighet. En världsregering, demokratisk eller inte, skulle i linje med Zolos kritik, lätt kunna utvecklas till ett instrument för auktoritära lösningar.

Zolos egen modell för internationell konfliktlösning innebär i stället en försvagning av FN:s och andra överstatliga institutioners roll till förmån för en ordning baserad på överenskommelser mellan enskilda eller grupper av stater och utan användning av övernationellt sanktionerad våld för att lösa konflikter. På ett delvis liknande sätt resonerar Low och Gleeson (1998) i en omtalad och prisbelönt bok.¹² Vid sidan av de idag existerande institutionerna (FN-systemet, en mängd internationella miljöregimer samt en regimöverskridande världsordning uttryckt i WTO, NAFTA, Världsbanken och IMF) argumenterar de för att tre nya institutioner bör inrättas: ett *världsmiljöråd* med plats inte bara för stater och statslösa folk utan också för ekoadvokater att representera minoritetsgrupper och andra arter än människan, en *global miljöorganisation* som alternativ/motvikt till World Trade Organization samt en *internationell miljödomstol*.

Sammantaget kan Low och Gleesons förslag till institutionella reformer på miljöområdet ses som en tillämpning av den kosmopolitiska demokratimodell som skisserats ovan. Deras förslag har å ena sidan en centralistisk tendens som för tankarna till Zolos farhågor. De förordar att man skapar ett fåtal fasta institutioner med stark makt till vilka representanter väljs eller utses. Samtidigt vill de se den kosmopolitiska demokratin uttryckt i en mångfald organisationer och institutioner som inte koordineras centralt. Low och Gleeson är således medvetna om att vissa av deras förslag till kosmopolitisk miljöstyrning, sina goda intentioner till trots, skulle kunna urarta och leda i riktning mot uppkomsten av en Leviatan (världsdiktatur). De förespråkar därför en pluralistisk ordning med inslag av såväl vissa överstatliga institutioner som traditionella miljöregimer och gränsöverskridande initiativ förankrade i det civila samhället.

Ur det perspektivet uppfyller de kravet på att inkludera aktörer i det civila samhället i det globala miljöstyret samtidigt som de faktiskt söker formulera en modell för formellt-politiskt styre. Som flera demokratiteoretiker påpekat kräver en "ekologisk demokrati" att en internationell ordning utvecklas inom det civila samhället vid sidan om och mot etablerade auktoriteter (Dobson 1996, Dryzek 1990, 1994, Eckersley 1996). Samtidigt bör denna ordning i det långa loppet inte utvecklas vid sidan om stat och marknad. Som Dryzek (1996:122) uttrycker det "The best strategy for ecological democratization begins in the oppositional public spheres in civil society. But it cannot end there".

Kan David och Goliat förenas?

Som ovan visats är nationalstaten en otillräcklig men för den skull inte oviktig aktör för skapandet av global miljöstyrning. Vad som krävs idag är utvecklandet av ett system där global ansvarighet kan utkrävas och där även resurssvaga aktörer har möjlighet att påverka frågor som berör dem. Vad som är viktigt är att olika nivåer – lokal, nationell, regional, internationell – inte spelas ut mot varandra utan att istället en väv av styrande utvecklas och ges institutionellt stöd (politiskt, socialt, juridiskt och ekonomiskt).

När det gäller skyddet av de mänskliga rättigheterna kan vi se att en mängd aktörer av olika slag och på olika nivåer samarbetar och interagerar med varandra. Mellanstatliga organisationer, enskilda stater, intresseorganisationer och lokala medborgarrättsrörelser kan agera mot en nationalstat eller ett företags kränkning av mänskliga rättigheter. Denna typ av agerande kan vi

nu i vissa fall även skönja vad gäller miljön. Två tydliga exempel är protesterna mot Shells planer att sänka en uttjänt oljeborrplattform i Nordsjön och protesterna mot Frankrikes kärnvapentester i Stilla havet.¹³

Brent Spar-konflikten

År 1976 togs oljeborrplattformen Brent Spar i drift, gemensamt ägd av Shell och Exxon. Sedan 1989 hade plattformen inte nyttjats och eftersom Shell ansvarade för verksamheten vid plattformen föll det på dess ansvar att nedmontera den.

Valet stod mellan deponering på land eller havssänkning. Eftersom plattformen fanns på djupt vatten och vägde mer än 4,000 ton var en sänkning i världshavet ett acceptabelt alternativ enligt International Maritime Organisation's rekommendationer. Shell genomförde ett trettiotal studier och på grundval av dessa förordar det en havssänkning. Enligt dess beräkningar var kostnaden för en sänkning i havet endast en fjärdedel av kostnaden för en nedmontering på land.

Shell UK ansöker hos Storbritanniens Industri- och handelsdepartement (DTI) om att få sänka plattformen på djupt vatten, 240 kilometer från yttre Hebriderna. I ansökan anger Shell att dess förslag var den miljömässigt bästa lösningen, BPEO (the Best Practicable Environmental Opinion). Även om förslaget innebär att flera tusen ton med olja och oljig sand frigörs i havet, så är det mindre än en procent av det totala utsläppet från båttraffiken på Nordsjön. Dessutom innebär en havssänkning att arbetarna utsätts för mindre risker än vid en nedmontering på land.

I december 1994 godkänner DTI förslaget. I enlighet med den nya konventionen om marin miljö (Paris-Oslo konventionen) informerar Storbritannien de andra europeiska staterna om planerna. Ingen av staterna nyttjar sin möjlighet att inkomma med invändningar. Efter det att tiden för yttrande gått ut (60 dagar) ger Storbritannien i början av maj sitt definitiva tillstånd till havssänkningen av oljeborrplattformen. Då har redan en internationell opinion mot förslaget, med Greenpeace i spetsen, börjat växa sig stark.

Redan i januari får Greenpeace kännedom om Shells planer på att havssänka plattformen. Eftersom Brent Spar är den första av 400 oljeborrplattformar i Nordsjön som planeras avvecklas anser Greenpeace att denna första sänkning är av stor symbolisk betydelse. En havssänkning sänder fel signaler till industrin, nämligen att havet kan användas som dumpningsplats för avfall.

Greenpeace allokerar £600,000 budget för arbetet mot Shells planer. Man beslutar att borda Brent Spar och göra den till högkvarter för en kampanj mot havsdumpning av oljeborrplattformar. Jonathan Castle, tidigare kapten på Rainbow Warrior, chartrar en båt, provianterar den för sex månaders drift och seglar mot Brent Spar. Den 30 april ockuperar Greenpeace-aktivister Brent Spar och inrättar sitt högkvarter där.

It may have been a traditional protest, but the communications deployed were second to none. The protesters had satellite telephones and a Mac computer that downloaded photographs and video footage to a media base in Frankfurt. Greenpeace employed its own photograph and cameraman to capture the images that ensured the story was splashed in papers and televisions screens across the world (Pilkington et al. 1995:4)

Greenpeace strategi är effektiv och runt om i världen kan man se hur Shells bogserbåtar använder sina vattenkanoner för att få bort aktivisterna från plattformen. Media fortsätter under hela maj att rapportera från konflikten. Greenpeace mobiliserar en namninsamling ”politiker mot en djupvatten-sänkning”, Tysklands jordbruks- och miljödepartement sänder en protest till Storbritannien där man hävdar att alternativet att deponera på land inte har blivit tillräckligt utrett, och en bensinbojkott inleds, främst påhejad av Greenpeace men även med uttalat stöd från vissa politiker.

Bojkotten sker främst i Tyskland, Holland och delar av Skandinavien. I sin mest intensiva fas förlorar Shell 5 miljoner brittiska pund per dygn. En enkätundersökning visar dessutom att hela 74 procent av den tyska befolkningen är villig att bojkotta Shells bensinstationer. I Tyskland sjunker Shells bensinförsäljning med 20 procent och av dess 1728 bensinstationer hotas 200, 50 vandaliseras, två brandbombas och en beskjuts.

På förslag från Greenpeace skriver tyskar brev till Storbritanniens handels- och miljödepartement samt bifogar pengar för att hjälpa till med att bekosta en nedmontering på land. Tyska mammor sänder bilder på sina barn till Shell UK och kräver att havssänkningen stoppas för framtida generationers skull. Shell i Tyskland erhåller mer än 11,000 protestbrev.

Vid en europeisk miljökonferens i Danmark (North Sea Protection Conference) deltar miljöministrarna från samtliga länder som gränsar till Nordsjön samt EUs miljökommissionär Ritt Bjerregaard. När konferens öppnas fördömer alla officiella representanter – med undantag av Storbritanniens

och Norges – en sänkning av plattformen och förespråkar en nedmontering på land. Dagen efter, den 6 juni, kräver Tysklands miljöministern Angela Merkel ett totalstopp på havssänkningen. Samma dag informerar Helmut Kohl vid G7-mötet i Kanada att kravet på att stoppa havssänkningen av Brent Spar inte endast är några miljöaktivisters krav utan en europeisk, ja till och med världsvid, trend för att skydda våra hav. Kohl kritiserar Storbritanniens premiärminister John Major för undfallenhet i denna fråga.

Den 20 juni – en timme innan plattformen planeras att sänkas – meddelar Shell att det inte kommer att havsänka Brent Spar. Pressmeddelandet refererar till de ekonomiska konsekvenser av bojkotten. Storbritannien känner sig sviken och dess energiminister Tim Eggar anser att Shell trots bojkotterna ska genomföra sänkningen eftersom det är den ur miljöperspektiv bästa lösningen. Premiärminister John Major säger dessutom att det inte finns några garantier för att de brittiska myndigheter kommer att ge Shell tillstånd att montera ned och deponera Brent Spar på land.

Greenpeace applåderar Shell UKs beslut och säger att man ska hjälpa Shell att finna en miljömässigt acceptabel lösning. Den 27 juni inleder Shell sin PR-strategi för att återfå sina forna konsumenter (av dem själva benämnd ”damage limitation exercise”), framför allt mot danska och tyska bensinköpare. I Tyskland bekostar en helsidesannons i 100 nationella och lokala tidningar, där titeln på annonsen är ”We will change”. I annonsen erkänner Shell sitt misstag i sin hantering av konflikten, men vidhåller att en havssänkning var det bästa ur tekniskt och miljömässigt perspektiv. I Danmark sänder Shell brev till 250,000 kreditkortsinnehavare och förklarar sin nya policy.

I juli ber Shell företaget Norske Verites att undersöka Greenpeace tidigare anklagelser om att Brent Spars tankar innehåller 5,000 ton förorenad olja. Senare på hösten presenteras Norske Veritas sin utredning, där de hävdar att Shells ursprungliga uppgifter var korrekta. Ett par veckor senare medger Greenpeace att den misstagit sig vad gäller mängden förorenad olja i tankarna, men håller fast vid sin ståndpunkt att en havssänkning av Brent Spar hade fått stora miljökonsekvenser. Shell vidhåller att en havssänkning var det miljömässigt bästa alternativet, och Storbritannien tillsätter en expertgrupp (the Shepard commission) som i sin utredning kommer fram till ungefär samma vetenskapliga resultat som Shells tidigare undersökningar. Samtidigt betonar kommissionen att det krävs mer öppna beslutsprocesser, större mobilisering av vetenskaplig expertis, fler internationella överläggningar om denna typ av fråga

samt att man i planerna bör räkna med allmänhetens uppfattning. I en kolumn i the Guardian, sammanfattas konflikten med följande ord (Young 1995).

The story of Brent Spar... should be therapy for paranoids. It disposes of the idea of the government-industrial complex... The community of interest between the sinister powers of politics and finance has apparently collapsed. One vast oil company and several democratic leaders, accustomed to agreeing and deciding, have been intimidated into reversing themselves by a single pressure group. Power politics will never be the same again. There is business, there is government, and there is what Greenpeace would call the citizenry of the world whose interests it represents against the baleful conspiracies of the other two.

Händelsen kan i det närmaste liknas vid en informell internationell miljödomstol där åklagare inte bara utgjordes av Greenpeace utan även av medborgare/konsumenter, intresseorganisationer och till och med vissa nationalstaters ministrar. Och där dessa får igenom sin vilja gentemot ett mäktigt transnationellt företag.

Det politiskt nya med denna händelsen är, som Beck (1998: 97) påpekar, inte att David besegrar filistéernas Goliat, utan att David *och* Goliat globalt allierar sig mot filistéerna – först mot en världskoncern (Shell) och sedan en nationell regerings politik (Storbritannien). Denna allians legitimerades med hänvisning till dess goda syfte: att rädda miljön. Även om det senare visade sig att Greenpeace överdrivit miljökonsekvenserna av en sänkning kan händelsen ses som ett exempel på att en kosmopolitisk influerad global miljöstyrning med fästpunkter i såväl stat, industri och civilt samhälle, och som visat sig vara såväl möjlig som lyckosam. I andra fall har liknande allianser inte varit lika lyckosamma, åtminstone inte kortsiktigt. Ett exempel är de internationella protesterna mot Frankrike, som samma sommar som Brent Spar-konflikten meddelade att det skulle återuppta sina kärnvapenprover.

Konflikten kring de franska kärnvapenproverna

Genom en rad intresseorganisationer och nationalstater fanns ett förslag om ett moratorium för kärnvapenprover. Kärnvapenmakterna Frankrike och Kina hade dock inte undertecknat det, och Frankrike meddelade sommaren 1995 att de under hösten tänkte göra sju kärnvapenprover i Stilla havet. Även i detta fall arbetade Greenpeace för att skapa opinion mot Frankrikes planer.

Till skillnad från konflikten om havssänkningen av Brent Spar valde dock Tyskland att inte ansluta sig till protesterna. Däremot motsatte sig flera andra länder testerna. EU-kommissionen vädjade till Frankrike att vänta med provsprängningarna till dess de fattat beslut om kärnvapentester kräver tillstånd från kommissionen.¹⁴ Nya Zeelands premiärminister utlovade de största fredstida sanktionerna mot Frankrike någonsin. 5 miljoner namnunderskrifter samlades in och ett demonstrationståg tågade genom Paris gator för att överlämna dessa till president Chirac.

Den 7 september väljer Frankrike likväl att spränga en första bomb, vilket utlöser en febril politisk och social mobilisering. Nya Zeland och Chile kallar samma dag hem sina ambassadörer i Frankrike och officiell protest framförs av Japan. Tusentals personer från hela världen demonstrerar i Papeete, Franska Polynesien. Den franske filmaren och kulturpersonligheten Jaques Cousteau avgår omedelbart från sitt uppdrag som ordförande i president Chiracs "Council for future generations", vars uppdrag är att rådgöra med presidenten om stora miljöfrågor. Medlemmar i det europeiska parlamentet protesterar mot kärnvapentesterna. Franska flottan hindrar två Greenpeacefartyg från att ankra i närheten av testplatsen och aktivister från att gå i land på atollen. 73 aktivister från olika länder arresteras. Den svenska regeringens protesterar mot kärnvapenproverna och det faktum att kulturminister Margot Wallström ("i egenskap av privatperson") deltar i en demonstration i Papeete föranleder Frankrike att inställa statsminister Ingvar Carlssons planerade statsbesök i Paris. Den 23 oktober blockerar aktivister från Greenpeace dörren till den franska ambassaden i Stockholm, och liknande aktioner mot franska ambassader sker i Bonn, Lima, London, Oslo och Tokyo. Europaparlamentet antar en resolution mot de franska kärnvapentesterna, Västeuropeiska försvarsunionen deklarerar att den motsätter sig Frankrikes kärnvapenprov och FN:s generalförsamling antar den 12 december en resolution som fördömer alla kärnvapentester.

Trots en omfattande politisk och social mobilisering – internationellt fördömande, nationella protester, massiva demonstrationer och konsumentbojkotter av franskt vin – genomför Frankrike kärnvapentesterna.¹⁵ Den globala allians som utvecklats lyckades inte stoppa Frankrikes planer.

Fragmentariserat handlande eller en global politik?

De händelseförlopp vi kunnat se i dessa två fall är närmast att likna vid en

informell internationell miljödomstol där åklagare inte bara utgjordes av Greenpeace utan av medborgare från olika länder, intresseorganisationer och till med och med vissa nationalstaters ministrar. De medel som användes i dessa fall var internationellt fördömande, nationella protester, massiva demonstrationer, konsumentbojkotter, opinionsbildning, civil olydnad och vissa fall även sabotage. Den fungerande principen var tilldelandet av skuld, där ett företags och/eller nationalstats handlande ställdes i rampljuset med "hela världen" som åskådare. Medan Shell och Frankrike i dessa fall sågs som "big business" och "big government" som endast var ute efter ekonomisk vinning och politisk makt, var Greenpeace miljöns språkrör och demokratins försvarare. The Guardian kommenterar det med följande ord (Woollacot 1995):

What links the nuclear test issue with those of pollution, animal rights and others on the protest agenda is not only the fact that Greenpeace has gone so swiftly from its Brent Spar triumph in the Atlantic to its confrontation with the French in the Pacific. It is the collision between the anger of people convinced that governments and business are every day taking decisions that make the world a more dangerous place and elites who still live mentally in a cosy we-know-best universe in which protest is a problem to be managed rather than a voice to be heeded.

Frågan som infinner sig är hur denna typ av aktion ska bedömas. Är konflikterna kring Brent Spar och franska kärnvapenprover positiva tecken på en framväxande kosmopolitisk demokrati eller är de snarare exempel på ett handlande som vare sig är demokratiskt eller långsiktigt, ett handlande som leder till ytterligare fragmentering av politiken?

Vunnet slag – förlorat krig?

Ett medium med global spridning verkar vara en förutsättning för att aktioner med rötter i det civila samhället skall få internationellt genomslag. Det är media som förmedlar protestaktionens budskap till en större allmänhet. Ett problem i detta sammanhang är att medier har svårt att axla rollen som kritisk granskande aktör eftersom de är starkt beroende av ett fåtal större internationella nyhetsbyråer vars nyhetssändningar endast når vissa hem i vissa delar av världen (Peterson 1999).

Därutöver kan företag och nationalstater lägga upp strategier för att motverka folklig mobilisering kring en miljöfråga eller miljökatastrof, något

som vi till exempel kunde se i efterdyningen till Bhopal-katastrofen (se till exempel Beder 1997, Rowell 1996). Allt fler företag och organisationer nyttjar PR-firmor och marknadsförarens tjänster för att skapa och sälja mediabiliter och kampanjer – i Sverige växer till exempel PR-industrin med c:a 50 procent per år.¹⁶ En ofta använd och effektiv strategi är att skaffa sig allierade. Som Veckans affärer (1999) uttrycker det: ”de mest effektiva metoderna för opinionsbildning innebär att hitta meningsfränder bland dem som har expertstatus på skilda områden. Du hittar inte ett PR-projekt utan att en professor är inblandad”.

Den nya situation vi har idag är att ingen aktör har monopol på att företräda naturen. Istället har vi en offentlighet där en mängd aktörer gör anspråk på att företräda miljön, eller där de gör anspråk på att dess verksamhet är miljövänlig. Aktörerna är närmast att likna vid påtryckningsgrupper som söker vinna mediapublikens hjärtan och därmed få ytterligare makt bakom sitt agerande. Med den mängd mediabudskap som florerar krävs såväl medvetna journalister som en kritisk allmänhet. Såväl journalister som allmänhet har svårt att bedöma trovärdigheten i de olika aktörernas budskap (Anderson 1997, Findahl 2000). Media förmedlar ofta aktörers perspektiv okritiskt och budskapen från såväl nationalstater och transnationella företags som Greenpeace kräver kritisk granskning. Även i det fall där media lyckas att uppbära rollen som kritisk granskare behöver inte aktionen leda till några långsiktiga förändringar.

Att agera i egenskap av konsument stämmer väl överens med den allt starkare betoning på livsstilspolitik där medborgaren ställer moraliska krav på såväl andra konsumenter som företag och myndigheter (Giddens 1998, Urry 1995). Konsumenter kan utöva påtryckningar som inte stater har möjlighet eller rättighet att göra. Denna typ av protest har blivit ett nytt redskap för agentskap när alltfler medborgare är övertygade att myndigheter och företag endast agerar i snävt egenintresse. Vi kunde se det i Brent Spar-konflikten, där Greenpeace kampanjledare Chris Rose betonade att marknaden är slagfältet för en ny typ av politik som miljögruppen och allmänheten kan driva (Parker 1999:75). Köpbojkotter av företags varor är ett medel som stater och företag fått allt svårare att hantera. Kortsiktigt kan det vara ett effektivt medel för en miljörelse eller intressegrupp att få igenom sitt krav i en specifik fråga. Däremot är det diskutabelt om denna typ av handlande leder till mer långsiktiga förändringar.

Mobiliseringen mot Shells planerade havssänkning och mot Frankrikes kärnvapentester underlättades genom att protesterna och bojkotten inte krävde någon större förändring av de som stödde kampanjen. Den totala bensin- och vinförsäljningen sjönk inte utan konsumenter valde endast att tanka vid andra bensinstationer och köpa vin från andra länder. Därtill var det enkelt för konsumenten att särskilja vilka produkter man inte skulle köpa. Att flera politiker stödde bojkotten och fördomandet underlättade troligtvis bojkotten ytterligare. När det gäller Shells planer på att sänka Brent Spar i Nordsjön bör man även ha i minnet att flera av de nationalstater som officiellt fördömde planerna själva inte hade någon oljeutvinning (dvs. ett fördömande kunde inte leda till krav på den inhemska utvinningen). Ännu tydligare blir det vid protesterna mot de franska kärnvapentesterna, där flera länder inte utnyttjade alla de legitima påtryckningsmedel man hade. Ett exempel är att Australien, som reagerat mycket starkt mot planerna, ändå fortsatte att leverera uran till Frankrike med hänvisning till att om de slutade sälja skulle genast något annat land erbjuda sig att göra det.

Konsumentbojkotter har svårigheter att skapa mer långsiktiga, strukturella förändringar (Parker 1999), inte minst eftersom de i många fall är i avsaknad av mer övergripande politiska krav. Detta är även fallet för en mängd andra typer av politiska aktioner. Vi kan idag se en mängd ”gröna partikularismer” som inte har någon gemensamt mer än sitt motstånd (Eder 1998). I fallet Brent Spar förenades motståndet främst i ett avståndstagande från havsdumpning, och inget gemensamt synsätt på hur uttjänta oljeborrplattformar skulle omhändertas – än mindre hur man skulle se på oljeutvinning generellt – utvecklades (Ghazi et al. 1995).¹⁷

Samtidigt bör det sägas att denna typ av agerande kan leda till att ett miljömedvetande skapas bland olika aktörer och att nya typer av agenskap utvecklas. Klaus Eder (1998) argumenterar till exempel för att ekologin håller på att etablera sig i vår kulturella självförståelse och kommer därmed att fungera som strukturerande princip för vårt tänkande och vår erfarenhet. Aktioner likt de ovan beskrivna är delar av en diskursiv kamp som kan leda till att ekologin ersätter industrialismen som det moderna projektets kulturella kod. Toulmin (1995) argumenterar för att resurssvaga aktörer nu tillsammans kan påverka och begränsa nationalstaters handlande

Än idag formas våra livsmönster av statsmaktens handlande. Men moraliskt sett är nutida staters härskare utsatta för en extern kritik på ett sätt som inte varit fallet sedan tiden före 1650. Inte ens de starkaste supermakter har längre möjlighet att bortse från detta.... Lilleputtsorganisationer kan inte tvinga omoraliska härskare att knäfallande göra avbön, som Henrik II tvingades göra; men härskare som vägrar att bättra sig kan råka i pinsam förlägenhet i världens ögon. Om modernitetens politiska symbol var Leviatan, kommer de "nationella" makternas och supermakternas moraliska position att i framtiden fångas i bilden av Lemuel Gulliver som vaknar ur tanklös sömn och finner sig fjättrad av otaliga små, små rep.

Det finns idag möjligheter för en mängd aktörer – inom stat, ekonomi och civilt samhälle – att fånga medias uppmärksamhet och att mobilisera människor och organisationer, något vi kunde se i de två ovan nämnda fallen. I vissa fall har relativt resursvaga aktörer med hjälp av media lyckats skapa internationell opinion och politisk mobilisering där en nationalstat eller ett företags agerande ställts i rampljuset och där "global ansvarighet" har utkrävts.

Utmaningen är dels att skapa en global offentlighet för kritisk diskussion av globala angelägenheter, dels skapa institutioner som kan hantera dessa och som inkluderar berörda i beslutsfattande och ansvarsutkrävande. I den första frågan – att skapa en global offentlighet – kan de två undersökta fallen tolkas som positiva exempel. Förmedlingen av bilder och budskap från Brent Spar och Mururoa skapade en mängd aktiviteter inom civilt samhälle och stat, aktiviteter som i vissa fall ledde till att nationalstater och transnationella företag tvingades ta hänsyn till andra intressen än sina egna. Denna mobilisering var dock till stora delar styrd av Greenpeace skickliga mediastrategier och eftersom den inte krävde några större förändringar vare sig i samhällets struktur eller i den enskildes livsstil erhöll den snabbt och brett stöd av såväl allmänhet som politiska representanter. Utmaning är här att utveckla en kritisk och global offentlighet där samtliga aktörers budskap kritiskt granskas och prövas.

Vad gäller den andra utmaningen – att utveckla gränsöverskridande institutioner för hanterandet av gemensamma angelägenheter – finns mindre att hämta från de två fallen. Blickar vi istället till den internationella rätten kan vi idag se att efter mer än 50 års målmedvetet arbetet – av såväl sociala rörelser som vissa nationalstater – med att utarbeta en internationell strafflag inrättades 1998 en permanent internationell brottsdomstol för brott mot mänskligheten¹⁸ Förhoppningar finns att liknande rättsliga institutioner kom-

mer att utvecklas för brott mot människans rätt till en god livsmiljö, likt Low & Gleasons (1998) presenterade förslag.

Miljöfrågan är en test på det moderna samhällets förmåga att utveckla nya institutioner för gemensamma angelägenheter (Eder 1998:245). Vad som idag krävs är en kritiskt granskande media och en global offentlighet där inte bara den mäktigas stämma gör sig hörd, utan där alla berörda har rätt att komma till tals och där vikt fästes vid goda skäl snarare än aktörers styrka. Därtill krävs en institutionell bas där aktörer inom stat, ekonomi och civilt samhälle utpekade som politiska aktörer, och där dessa institutioner inte bara möjliggör handlande utan även ansvarsutkrävande.

I de ovan redogjorda fallen framstod aktionerna som gröna partikularismer, och det blev en kamp mellan olika påtryckningsgrupper där den mäktigaste – i ena fallet Greenpeace i andra fallet Frankrike – fick det sista ordet. Utvecklas en global offentlighet och institutioner för hanterandet av gränsoverskridande miljöproblem kan dock denna typ av aktioner transformeras till att bli delar av en framväxande kosmopolitisk demokrati. Om inte är risken stor att denna typ av globala aktioner snarare leder till fragmentering av vår förståelse av världen och vårt handlande.

Acknowledgement

Arbetet med denna uppsats har skett inom det av MISTRA finansierade programmet *International and National Abatement Strategies for Transboundary Air Pollution* som pågår 1999-2002. Programmet omfattar ett tjugotal forskare och tillsammans med Göran Sundqvist (Göteborgs universitet) ansvarar jag för dess samhällsvetenskapliga del. Jag vill tacka Ingemar Elander, docent i statskunskap, Örebro universitet, för konstruktiva diskussioner och kommentarer på en tidigare version av denna uppsats.

Noter

¹ För en detaljerad diskussion om globaliseringens innebörd, se t.ex. bidragen i Featherstone et al. (1995), Held et al. (1999) samt Thörns artikel i detta nummer.

² Ett svenskt exempel utgör den pågående demokratiutredningen, vars slutbetänkande överlämnas till regeringen den 15 februari 2000. I de tidigare demokratiutredningarna har statsvetenskapliga forskare haft en tydlig dominans, men i denna utredning utgör de mindre än hälften av de anlitade forskarna (70 av drygt 140 forskare är statsvetare).

³ Bland svenska sociologer är troligtvis Håkan Thörn och Göran Therborn de som man främst förknippar med forskning om globalisering och politik (se t.ex. Thörn 1999a och Therborn 1995). Att det globala perspektivet verkar vara frånvarande i mycket av svensk sociologi kan man till exem-

pel finna i antologin Vålfärdsstat i brytningstid (supplement till Sociologisk Forskning 1999). I antologin diskuteras genus, klass, ojämlikhet och arbetslöshet ur historiskt och sociologiskt perspektiv. Ingen av nio artiklarna diskuterar dock den nya situationen vålfärdsstaten står inför i och med den tilltagande globaliseringen. I de senaste två årgångarna (35 och 36) är det totalt två artiklar som diskuterar globaliseringens konsekvenser, nämligen Ekecrantz (1998) och Melin (1999).

⁴ Avsnittet bygger på Lidskog & Elander (1999a). I Lidskog & Elander (1999b) görs en mer detaljerad analys av demokratiteoretiska responser på miljöfrågan.

⁵ I två kommuner har SKB avslutat sitt engagemang efter det att lokalbefolkningen i lokala folkomröstningar motsatt sig fortsatta studier (Storuman 1995 och Malå 1997). Utöver dessa kommuner har SKB genomfört – eller håller på att genomföra – förstudier i ytterligare sex kommuner: Hulfsfred, Nyköping, Oskarshamn, Tierp, Älvkarleby och Östhammar. Ett förslag finns att folkomröstningar ska hållas i kommunerna efter det att samtliga förstudier är genomförda. År 2001 planerar SKB att välja ut två av dessa kommuner för mer omfattande studier. Därefter kommer SKB att ansöka hos regeringen om att få anlägga djupförvaret till en utpekad plats i en av dessa två kommuner (för en diskussion om svensk kärnkraftspolitik och kärnavfallspolitik, se Lidskog 1998a, 1999a).

⁶ För en diskussion om Tjernobylyolyckan och dess konsekvenser, se Lidskog (1998b) och (1999b).

⁷ Jag vill här rikta ett tack till Christer Jönsson, professor i statsvetenskap, Lunds universitet, som har pekat på relevansen av Spruys diskussion om nationalstatens uppkomst och Krasners suveränitetsbegrepp.

⁸ En av de feodala barriärerna till handel var avsaknaden av standardiserade mått (vikt, valuta etc.) När det gäller vikter noterar Spruyt (1994:160) att Storbritannien i slutet av 900-talet hade femtio olika viktmått. I slutet av medeltiden fanns flera hundra måttstockar med 25,000 lokala varianter. Hansan lyckades inte standardisera ett system av måttenheter eftersom den saknade en central auktoritet och en intern beslutshierarki. I Frankrike däremot kämpade kungen mer lyckosamt med att få till stånd en standardisering på olika områden.

⁹ Dessa medborgare delade dock inte de ursprungliga medborgarnas privilegier, men däremot dess politiska rättigheter och skyldigheter (rösträtt, skyldighet att betala skatt samt möjligheten att inneha ämbetsmannauppgifter).

¹⁰ Ett dagsaktuellt exempel på detta är konflikten mellan Ryssland och Tjetjenien. Tjetjenien är inte erkänd som egen nationalstat av det internationella samfundet, vilket innebär att stater inte kan upprätta direkta diplomatiska förbindelser med Tjetjenien.

¹¹ Avsnittet bygger på Elander & Lidskog (2000).

¹² Boken har fått utmärkelsen the Harold and Margaret Sprout Award för 1998 års bästa publikation "that makes a significant contribution to the study of international environmental policy or political issue, either with an international or comparative perspective". Utmärkelsen utdelas av the Environmental Studies Section of the International Studies Association (<http://csf.colorado.edu/isa/awards/Sprout.html>).

¹³ Beck (1998:96-100) använder sig av dessa två fall som exempel på global subpolitik. Uppgifterna om Brent Spar-konflikten har jag hämtat ur Beck (1998), Low & Gleeson (1998), Löfstedt & Renn (1997), Macnaghten & Urry (1998) och Parker (1999). Uppgifterna om de franska kärnavapentesterna är hämtade från Beck (1998), Low & Gleeson (1998) och Peterson (1999).

¹⁴ Enligt artikel 14 i Euroatomfördraget krävs tillstånd av kommissionen för verksamheter som kan medföra särskilt farliga radioaktiva utsläpp. EU-kommissionens diskussion gällde i vad mån denna artikel var tillämplig för kärnavapentester.

¹⁵ Frankrike genomförde sex av de sju planerade kärnavapentesterna. Det skäl man angav för att

inte genomföra den sista är att man i och med det sjätte provet redan erhållit den kunskap man eftersträvade med testerna.

¹⁶ Se <http://www.prwatch.org/97-Q1/risky.html#start> för en diskussion om PR-verksamheten ur ett miljö- och risksammanhang. För en analys av de retoriska strategier ett företag kan använda sig av i sin marknadsföring, se t. ex. Lidskog (1998c) som kritisk granskar bilbranschens kampanj "Bli miljöaktivist. Byt bil".

¹⁷ Som (Ghazi et al. 1995) uttrycker det: "official bodies have been surprised by the scale of protest and apparently finding such protest outside of existing discourses. As was said about Brent Spar, both Shell and the UK Government did not realise that the public does not really care about the arguments of costs versus benefits; "they just 'don't like shit being dumped in the oceans".

¹⁸ Den internationella konventionen om folkmord undertecknades år 1948 och har inarbetats i en mängd staters nationella strafflagar. Bestämmelsen om folkmord har dock aldrig använts av någon nationell domstol. Rom-konventionen reglerar den permanenta internationella brottsdomstolens arbete, och dess behörighet är begränsad till fyra kategorier av brott: folkmord, brott mot mänskligheten, krigsbrott och väpnat angrepp (Träskman 1999). För första gången användes bestämmelsen om folkmord i september 1998 (då Rwandatribunalen skapades). Förhoppningsvis kommer den internationella brottsdomstolen att när så krävs vara mer aktiv på detta område (nu senast i Jugoslavientribunalen).

Referenser

- Alejandro, R. (1993) *Hermenutics, Citizenship and the Public Sphere*. Albany: State University of Albany Press.
- Anderson, A. (1997) *Media, Culture and the Environment*. London: UCL press.
- Archibugi, D. (1998) "Principles of Cosmopolitan Democracy", s 198–230 i Archibugi, D., Held, D. & Köhler, M. (red) *Re-imagining Political Community*. Cambridge: Polity Press.
- Archibugi, D. & Held, D. (red) (1995a) *Cosmopolitan Democracy. An Agenda for a New World Order*. Cambridge: Polity Press.
- Archibugi, D. & Held, D. (1995b) "Editors' Introduction", s 1–16 i Archibugi, D. & Held, D. (red) *Cosmopolitan Democracy. An Agenda for a New World Order*. Cambridge: Polity Press.
- Archibugi, D., Held, D. & M. Köhler (1998) (red) *Re-imagining Political Community*. Cambridge: Polity Press.
- Barry, J. (1996) "Sustainability, Political Judgement and Citizenship. Connecting Green Politics and Democracy", s 115–130 i Doherty & de Geus (red) *Democracy & Green Political Thought. Sustainability, Rights and Citizenship*. London: Routledge.
- Beck, U. (1992) *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Beck, U. (1994) "The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive

- Modernization”, s 1–55 i Beck, U., Giddens, A. & Lash, S. *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1995) *Ecological Politics in an Age of Risk*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1998) *Vad innebär globaliseringen? Missuppfattningar och möjliga politiska svar*. Göteborg: Daidalos.
- Beder, S. (1997) *Global Spin – the Corporate Assault on Environmentalism*. Totnes: Green Books.
- Braudel, F. (1984) *The Perspective of the World*. New York: Harper.
- Cohen, J. & Rogers, J. (red) (1995) *Associations and Democracy*. London: Verso.
- Cutter, S.L. (1993) *Living with Risk. The Geography of Technological Hazards*. London: Edward Arnold.
- Dahl, R. (1971) *Polyarchy. Participation and Opposition*. New Haven and London: Yale University Press.
- Dobson, A. (1996) ”Democratising Green Theory. Preconditions and Principles”, s 132–148 i Doherty, B. & de Geus, M. (red) *Democracy & Green Political Thought. Sustainability, Rights and Citizenship*. London: Routledge.
- Dryzek, J.R. (1990) *Discursive Democracy: Politics, Policy, and Political Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dryzek, J.R. (1994) ”Ecology and Discursive Democracy: Beyond Liberal Capitalism and the Administrative State”, s 176–195 i O’Connor, M. (red) *Is Capitalism Sustainable? Political Economy and the Politics of Ecology*. London: The Guilford Press.
- Dryzek, J.R. (1996a) ”Political and ecological communication”, s 13–30 i Mathews, F. (red) *Ecology and Democracy*. London: Frank Cass.
- Eckersley, R. (1996) ”Liberal Democracy and the Rights of Nature: The Struggle for Inclusion”, s 169–198 i Mathews, F. (red) *Ecology and Democracy*. London: Frank Cass.
- Eder, K. (1998) *Natur och samhälle. Om det praktiska förnuftets evolution*. Göteborg: Daidalos.
- Ekecrantz, J. (1998) ”Globalisering och medielandskap”, *Sociologisk Forskning* 35(3-4):33–60.
- Elander, I. & Lidskog R. (2000) ”Agenda 21 and Global Environmental Governance”, s 30–53 i Low, N.R., Gleeson, B.J., Elander, I. & Lidskog,

- R. (red) *Consuming Cities: The Urban Environment in the Global Economy after the Rio Declaration*. London: Routledge.
- Elias, N. (1989) *Sedernas historia. Del 1 av Norbert Elias civilisationsteori*. Stockholm: Atlantis.
- Elias, N. (1991) *Från svärdet till plikten. Samhällets omvandlingar. Del 2 av Norbert Elias civilisationsteori*. Stockholm: Atlantis.
- Falk, R. (1995) "The World Order between Inter-state Law and the Law of Humanity: the Role of Civil Society Institutions", s 163–179 i Archibugi, D & Held, D (red) *Cosmopolitan Democracy. An Agenda for a New World Order*. Cambridge: Polity Press.
- Featherstone, M., Lash, S. & Robertson, R. (red.) (1995) *Global Modernities*. London: Sage.
- Ferry, L. (1995) *Den nya ekologiska ordningen*. Göteborg: Daidalos.
- Findahl, O. (2000) "Kan vi lita på medierna? Om medierappporteringen i krigsliknande situationer", kommande i Lidskog, R., Nohrstedt, S-A., & Warg, L-E. (red) *Risk, kommunikation och media*. Lund: Studentlitteratur.
- Ghazi, P., McKie, R. & Narayan, N. (1995) "No let the fight for the Pacific begin", *The Observer*, 25 June.
- Giddens, A. (1987) *The National-State and Violence*. Berkeley: University of California Press.
- Giddens, A. (1998) "Risk society: the context of British politics", s 23–34 i Franklin, J. (red) *The Politics of Risk Society*. Cambridge: Polity Press.
- Gilpin, R. (1981) *War and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guttman, A. (1996) "Democracy", s 411–421 i Goodin, R.E. & Pettit, P. (red) *A Companion to Contemporary Political Philosophy*. Oxford and Cambridge: Blackwell.
- Held, D. (1995a) *Demokratimodeller. Från klassisk demokrati till demokratisk autonomi*. Göteborg: Daidalos.
- Held, D. (1995b) "Democracy and the New International Order", s 96–120 i Archibugi, D. & Held, D. (red) *Cosmopolitan Democracy. An Agenda for a New World Order*. Cambridge: Polity Press.
- Held, D. (1998) "Democracy and Globalization", s 11–27 i Archibugi, D., Held, D. & Köhler, M. (red) *Re-imagining Political Community. Studies in Cosmopolitan Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D. & Perraton, J. (1999) *Global*

- Transformations. Politics. Economics and Culture.* Cambridge: Polity Press.
- Hempel, L.C. (1996) *Environmental Governance. The Global Challenge.* Washington D.C.: Island Press
- Irwin, A. (1995) *Citizen Science. A Study of People, Expertise and Sustainable Development.* London: Routledge.
- Jamison, A. (1996) "The Shaping of the Global Environmental Agenda: The Role of Non-governmental Organisations", s 224–245 i Lash, S., Szerszynski, B. & Wynne, B. (red) *Risk, Environment and Modernity. Towards a New Ecology.* London: SAGE.
- Jönsson, R. Tägil, S. & Törnkvist, G. (2000) *Organizing European Space.* London: Sage.
- Krasner, S. (1998) "Problematic sovereignty", paper presented at the Annual convention of the American Political Science Association, Boston, MA, September 1998.
- Lidskog, R. (1998a) (red) *Kommunen och kärnavfallet. Svensk kärnavfallspolitik på 1990-talet.* Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Lidskog, R. (1998b) "Teknologiska katastrofer i det senmoderna samhället. Exemplet Tjernobyl och Hallandsåsen", *Nordisk Samhällsgeografisk tidskrift*, 27: 29–50
- Lidskog, R. (1998c) "Grön reklam – en del av lösningen på miljöproblemen?", s 179–200 i Dobers, P. (red) *Miljömanagement. Guld och gröna skogar.* Stockholm: Nerenius & Santérus.
- Lidskog, R. (1999a) "Towards a Postnuclear Society? Recent Trends in Swedish Nuclear Power Policy", *Environmental Politics* 8(2): 142–147.
- Lidskog, R. (1999b) "Vad kan vi tro på och vad kan vi göra i risksamhället?", s 7–19 i Steen Hansen, B., Holm, J. & Brech, T. (red) *Risikosamfundet – afvikling eller udvikling?* Roskilde: Roskilde Universitet, Tek-Sam forlaget.
- Lidskog, R. (1999c) "Scientific Evidence or Lay People's Experience? On Risk and Trust with regard to Modern Environmental Threat", s 196–224 i Cohen, M. (red) *Risk in the Modern Age: Social Theory, Science, and Environmental Decision-Making.* London: Macmillan.
- Lidskog, R. & Elander, I. (1999a) "På väg mot ekologisk demokrati? Demokratiteoretiska responser på den ekologiska utmaningen", s 35–79 i SOU 1999:77 Demokrati och medborgarskap. Stockholm: Fritzes (Demokratiutredningens forskarvolym II).
- Lidskog, R. & Elander, I. (1999b) "Demokrati, ekologi och kunskap.

- Statsvetenskapliga responser på miljöproblematiken”, kommande i *Statsvetenskaplig Tidskrift*.
- Lidskog, R., Sandstedt, E. & Sundqvist, G. (1997) *Samhälle, risk och miljö. Sociologiska perspektiv på det moderna samhällets miljöproblem*. Lund: Studentlitteratur.
- Lindner, C. (1997) ”Agenda 21” s 3–14 i Dodds, F. (red) *The Way Forward. Beyond Agenda 21*. London: Earthscan.
- Lipschutz, R.D. with J. Mayer (1996) *Global Civil Society and Global Environmental Governance*. Albany: State University of New York Press.
- Low, N. & Gleeson, B. (1998) *Justice, Society and Nature: an Exploration of Political Ecology*. London: Routledge.
- Löfstedt, R. & Renn, O. (1997) ”The Brent Spar Controversy: an Example of Risk Communication gone Wrong”, *Risk Analysis* 17:131–136.
- Luhmann, N. (1989) *Ecological Communication*. Cambridge: Polity Press.
- Macnaghten, P. & Urry, J. (1998) *Contested Natures*. London: Sage.
- Melin, G. (1999) ”Globalisering och internationalisering inom vetenskap”, *Sociologisk Forskning* 36(3):22–36.
- Miller, M. (1995) *The Third World in the Global Environmental Politics*. Buckingham: Open University Press.
- Moberg, L. & Persson, B.Å. (1996) *Tio år efter kärnkraftolyckan i Tjernobyli. Radiologiska konsekvenser och svensk beredskap mot framtida olyckor*. Stockholm: SSI information 96:01.
- Parker, G. (1999) ”The role of the consumer-citizen in environmental protest in the 1990s”, *Space & Polity* 3(1): 67–83.
- Perraton, J., Goldblatt, D., Held, D. & McGrew, A. (1998) ”Die Globalisierung der Wirtschaft” s 134–168 i Beck, U. (red) *Politik der Globalisierung. Herausgegeben von Ulrich Beck*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Peterson, A. (1999) ”Globalization and Political Communication. Media, Transnational Social Movements and the Nation-state”, kommande i Lyrra, T. & de la Torre, C. (red) *Media and Democracy*. New York: Routledge.
- Pilkington, E., Clouston, E. & Traynor, I. (1995) ”How Wave of Public Opinion Bowled over the Shell Monolith”, *The Guardian*, 22 June.
- Porter, G. & Brown, J.W. (1996) *Global Environmental Politics*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Regan, T. (1984) *The Case for Animal Rights*. London: Routledge.
- Rolson III, H. (1988) *Environmental Ethics – Duties to and Values in the Natural World*. Philadelphia: Temple University Press.

- Rosenau, J. (1998) "Governance and Democracy in a Globalizing World", s 28–57 i Archibugi, D. & Held, D. (red) *Cosmopolitan Democracy. An Agenda for a New World Order*. Cambridge: Polity Press.
- Rowell, A. (1996) *Green Backlash*. London: Routledge.
- Savchenko, V.K. (red) (1995) *The Ecology of the Chernobyl Catastrophe. Scientific Outlines of an International Programme of Collaborative Research*. Paris/Carnforth: UNESCO/the Parthenon Publishing Group [Man and the Biosphere Series vol. 16].
- Singer, P. (1975) *Animal Liberation*. New York: Random House.
- Spruyt, H. (1994) *The Sovereign State and its Competitors*. Princeton: Princeton University Press.
- Stoltenberg, T. (1989) "Foreword: Foreign Policy and Science", s xiii–xvi i Andresen, S. & Østreng, W. (red) *International Resource Management*. London: Belhaven Press.
- Sundqvist, G. (1991) *Vetenskapen och miljöproblemen. En expertsociologisk studie*. Göteborg: University of Gothenburg, Monograph 46 from the Department of Sociology.
- Therborn, G. (1995) *European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies*. London: Sage.
- Thörn, H. (1999a) "Nya sociala rörelser och politikens globalisering. Demokrati utanför parlamentet?", s 425–468 i SOU 1998: 84 Civilsamhället. Stockholm: Fritzes.
- Thörn, H. (1999b) "Vad är 'globalisering'? Sociologin utmanad", *Sociologisk Forskning* 36(4).
- Tilly, C. (1975) (red) *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Tilly, C. (1990) *Coercion, Capital and European States, AD 900–1990*. Cambridge: Basil Blackwell.
- Toulmin, S. (1995) *Kosmopolis. Hur det humanistiska arvet förfuskades*. Stockholm: Ordfront.
- Träskman, P.O. (1999) "En gemensam europeisk strafflag begränsar nationell kriminalpolitik", s 118–139 i 8 *reflektioner om kriminalpolitik*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet 1999:9.
- UNESCO (1996) *Habitat II City Summit*. Note presented by the Director-general of UNESCO.
- Urry, J. (1995) *Consuming Places*. London: Routledge.
- Weale, A. (1992) *The New Politics of Pollution*. Manchester: Manchester University Press.

Veckans affärer (1999) nr 27

Wlodarczyk, M. (1997) "Det västerländska medborgarskapets idéhistoria", s 11-42 i Fazlhashemi, M. & Fruitman, S. (red.) *Medborgarskap – reflektioner kring ett problematiskt europeiskt begrepp*. Stockholm: SNS förlag.

Woollacot, (1995) "War in the Pacific", *The Guardian*, 7 July.

World Commission on Environment and Development (1987) *Our Common Future. The Brundtland Report*. Oxford: Oxford University Press.

Young, H. (1995) "Democracy Ditched in Waves of Escapism", *The Guardian*, 22 June.

Young, O. R. (1996) "The effectiveness of international governance systems", s 1-27 i Young, O., Demko, G.J. & Ramakrishna, K. (red) *Global Environmental Change and International Governance*. Hannover and London: University Press of England.

Zolo, D. (1997) *Cosmopolis. Prospects for World Government*. Cambridge: Polity Press.

Abstract

Title: Towards a transboundary democracy? Political responses to global environmental threats.

Global environmental threats challenge the national state and the traditional understanding of democracy. Whereas many environmental problems transcend time and space, democracy is bound to the geographical borders of the national state as well as to its citizens/voters of today. The aim of this paper is to elaborate in what regards environmental problems challenge democracy and the sovereignty of national states, and critically discuss proposals for political reorganization. By analyzing two cases of global political mobilization against specific environmental threats, the possibilities for global responses to environmental threats are elucidated. By way of conclusion, the question is raised whether this kind of global alliances and actions implies a fragmentation of our understanding of the world, or if they are promising signs of a development towards global responsibility and cosmopolitan democracy.

Keywords: global environmental governance, environmental politics, cosmopolitan democracy.

Vad är globalisering?

Sociologin utmanad

AV HÅKAN THÖRN

Sociologins tidiga födelse i mitten av 1800-talet skedde i nära anslutning till en rad omvälvande samhällsförändringar, händelser och processer i Europa – industrikapitalismens genombrott, urbaniseringen och de många rörelser och revolter som på olika sätt utmanade bestående ordningar. I det offentliga rummet i en rad länder väcktes i anslutning till detta intensiva debatter kring en problematik, som begreppsliggjordes som ”den sociala frågan”.

Den kom, med varierande intensitet och vid olika tidpunkter, att inta en dominerande ställning i europeiska samhällsdebatter i nästan hundra år. Begreppet ”sociologi” konstruerades och etablerades i nära anslutning till dessa debatter, liksom en rad andra, närbesläktade begrepp: ”social rörelse”, ”socialism”, ”social reform”, ”den sociala vetenskapen” (Eriksson 1988, Thörn 1997).

”Den sociala frågan” definierades i *nationella* termer, den förstods som ett nationellt problem, och skulle därmed studeras vetenskapligt som ett sådant. Mot slutet av 1900-talet möter vi i massmedia och offentliga debatter rapporter om problem som definieras som globala: global miljöförstöring, global fattigdom, global kriminalitet, global sjukdomsspridning. Vi har också under de senaste decennierna sett framväxten av rörelser som definierar samhällsproblem i globala termer (Albrow 1996, Thörn 1999). Under 1990-talet har vi också sett en global spridning av ett begrepp, ”globalisering”, som sätts i samband med dessa förhållanden (Therborn 1998, Robertson & Khondker 1998).¹

Begreppet ”globalisering” har också under 1990-talet fått ett kraftigt genomslag i samhällsvetenskapen, inte minst i sociologin. I en artikel i *International Sociology* (1998) menar Roland Robertson tillsammans med Habib Haque Khondker, att konstruktionen av en aktuell sociologisk teori om globalisering måste börja med att förhålla sig till några av de mest inflytelse-

Håkan Thörn är filosofie doktor i sociologi och är verksam som forskarassistent vid sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.

rika betydelserna och föreställningarna som idag är knutna till begreppet globalisering i stora delar av världen. Detta bör enligt Robertson & Khondker inte bara ske i syftet att inkorporera eller systematisera dessa föreställningar, utan också för att demaskera en rad myter knutna till globaliseringen. Exempelvis tillskrivs globaliseringen inte sällan innebörden av att vara *orsaken* till vår tids ekologiska, ekonomiska, psykologiska, politiska, sociala och medicinska problem och konflikter. Å andra sidan får globaliseringen i andra sammanhang representera löftet om en ny och skön värld, där den mänskliga utvecklingen når sitt slutstadium.

Ulrich Beck (1998:23f.) samlar de ensidiga betraktelserna och analyserna av globaliseringen under beteckningen *globalism*. Detta förhållningsätt inbegriper inte bara en entydig värdering av globaliseringen som antingen god/dålig, utan innebär också att den i första hand ses som en *ekonomisk process*. Om både de inom- och utomakademiska debatterna om globalisering ofta präglats av ekonomistiska betraktelsesätt har det under de senaste åren kommit en rad sociologiska analyser där globaliseringen betraktas som en mångdimensionell, mångtydig och komplex process. Att globaliseringen idag står högt på den sociologiska dagordningen i många länder råder det knappast något tvivel om. Många tongivande sociologer har under 1990-talet skisserat eller utformat teorier om globalisering och jag menar att det idag har etablerats en sociologisk diskurs om globalisering.² I svensk sociologi har diskussionen om globalisering emellertid i hög grad lyst med sin frånvaro.³

En av utgångspunkterna för arbetet med denna artikel har varit att jag anser att den nya sociologiska globaliseringslitteraturen på ett intressant sätt undersöker och belyser aktuella sociala förändringar, ställer relevanta frågor och problematiserar vissa etablerade sociologiska grundantaganden på ett sätt som förtjänar att tas på allvar. Det övergripande syftet med artikeln är att analysera och kritiskt diskutera ett antal centrala sociologiska arbeten inom detta område. Detta kommer att genomföras dels genom urskiljandet av några teman som jag menar är centrala i sociologiska teorier om globalisering, dels genom att jag diskuterar i vilka avseenden dessa formulerar en grundläggande utmaning av grundantaganden som delas av olika riktningar inom tidigare sociologisk teoribildning. En viktig utgångspunkt är att jag analyserar teorierna och forskningen om globalisering *som en ny diskurs inom sociologin*. Med "diskurs" avses här, något korfattat, en serie begrepp, kategoriseringar och ståndpunkter, förankrade i institutioner och institutionella praktiker. Att teo-

rierna och forskningen om globalisering konstituerar en ny sociologisk diskurs (nära länkad till andra samhällsvetenskapliga diskurser om globalisering), innebär att de inbegriper formulerandet av ett gemensamt, grundläggande forskningsobjekt och särskilda problematiker, knutna till vissa teoretiska och metodologiska grundantaganden, *samtidigt* som de som också i polemik med varandra formulerar motsatta ståndpunkter med avseende på vissa problemställningar.⁴

Följande frågor utgör därmed utgångspunkten för framställningen: Vilka teman är centrala i teorier och forskning om globalisering? Vilken innebörd har begrepp som "globalisering" och "globalitet" i dessa sammanhang? Finns det några grundantaganden som delas av olika globaliseringsteoretiker och forskare? Vilka betydelsefulla skillnader i sätt att se på globaliseringen finns? På vilka sätt utmanar globaliseringsdiskursen grundantaganden inom tidigare etablerade sociologiska diskurser?

Som vi redan har varit inne på har det idag etablerats en mängd globaliseringsdiskurser – mediala, vetenskapliga och politiska. Att det i denna artikel är den sociologiska globaliseringsdiskursen som står i fokus innebär att den lägger tyngdpunkten på texter skrivna av forskare med institutionell förankring i sociologin. Samtidigt kommer jag också att gå utöver sociologin, inte bara för att exempelvis en antropolog som Arjun Appadurai (1997) eller en statsvetare som James N. Rosenau (1992, 1997) har producerat texter som har en hög relevans för sociologin, utan också för att en tvärvetenskaplig ansats är ett viktigt element i den sociologiska globaliseringslitteraturen. Artikeln lägger tyngdpunkten på *teorier* om globalisering, men jag kommer också att redogöra för och diskutera empiri som globaliseringsteoretiker hänvisar till för att understödja sina teorier.

Det är möjligt att göra en åtskillnad mellan nyare och äldre globaliseringslitteratur, där den senare inte är äldre än några decennier.⁵ Jag syftar då bl a på Immanuel Wallerstein och den sk beroendeskolans teorier, där begreppet "globalisering" inte användes, men där globala system och processer likväl sattes i fokus. De äldre globaliseringsteorierna delar några viktiga utgångspunkter med de nyare – och med dessa syftar jag på de som utvecklats under 1990-talet – men det existerar också betydelsefulla skillnader. Jag kommer att diskutera dessa skillnader, samtidigt som artikeln i första hand ägnas åt att diskutera de nyare perspektiven.

Artikeln har tre delar. I den första delen introduceras och diskuteras den

sociologiska globaliseringsdiskursens viktigaste teman. I fokus står fr a de två problematiker, som jag menar är de mest centrala i globaliseringens sociologi: *nationalstat/globalisering* och *lokalt/globalt*. I den andra delen urskiljs och diskuteras den storhet som kan sägas utgöra globaliseringsdiskursens grundläggande forskningsobjekt, *världssamhället*. I den tredje delen diskuteras på vilket sätt globaliseringsdiskursen utmanar den etablerade sociologin i relation till tre sammanhängande teman: 1) det nationalstatliga samhällsbegreppet, 2) det ontologiserande disciplintänkandet och 3) evolutionism/eurocentrism. Artikeln avslutas med några kritiska reflektioner.

I Globaliseringens sociologi: myter, problematiker och dimensioner

Globaliseringen – verklighet och/eller myt?

Jag har redan varit inne på att en av utgångspunkterna för många av de aktuella sociologiska globaliseringsteorierna är att utmana en rad myter eller förenklingar som omger globaliseringsbegreppet – både inom och utanför samhällsvetenskapen. Till diskursen om globalisering hör en kritik av själva hävdandet att globaliseringen är ett betydelsefullt eller nytt fenomen. Globaliseringen skall enligt detta synsätt snarare ses som en myt, eller som ett ideologiskt fenomen, som understödjer liberaliseringen av ekonomin världen över genom att hos den politiska eliten, journalister och den allmänna opinionen ingjuta föreställningen om att de faktiska möjligheterna för en nationell regering att politiskt styra ekonomin kraftigt har minskat.

I en samhällsvetenskaplig kontext framförs denna kritik mest kraftfullt i den uppmärksammade *Myten om den globala ekonomin*, av Paul Hirst & Grahame Thompson (1998). Författarna menar att man måste skilja mellan internationalisering och globalisering. Internationalisering kan innebära en ökad utrikeshandel och växande internationella kapitalflöden, samtidigt som de ekonomiska processerna förblir nationellt förankrade (vilket fr a innebär att de regleras juridiskt och politiskt på en nationell nivå och att de multinationella företagen har en nationell bas). Globalisering innebär enligt författarna framväxten av ett globalt ekonomiskt system, som är överordnat de nationella ekonomierna, transformerar dessa och som i grunden förändrar möjligheterna för nationell politisk styrning av ekonomin. Hirst & Thompson menar att de ekonomiska förändringar som ägt rum under de senaste decennierna – och som beskrivits och analyserats som en tilltagande globalisering – i själva verket innebär en tilltagande liberalisering och internationalisering, som upp-

stod som kapitalismens eget svar ett svar på den världsekonomiska krisen 1972-73. En sådan internationalisering är ingalunda något nytt, utan är snarare ett återkommande fenomen i kapitalismens historia. Hirst & Thompson underbygger detta resonemang med statistik som visar att graden av internationalisering i många avseenden var mer betydande vid tidpunkten för första världskrigets utbrott. De påvisar också att internationalisering av ekonomin historiskt sett inte har uteslutit möjligheter till politisk styrning. Detta är bakgrunden till att författarna – trots att de medger att det faktiskt existerar en globaliseringsprocess (om än i betydligt mindre omfattning än vad som vanligen påstås) kan konkludera att ”begreppet globalisering rätt och slätt är fel” (s. 234). Begreppet skall enligt författarna i första hand förstås som en retorisk figur, vilken får tjäna som ideologisk legitimering av tilltagande ekonomiska klassklyftor.

Det bör då understrykas att Hirst & Thompson i första hand är ute för att diskutera just huruvida, eller i vilken grad, det existerar en *ekonomisk* globalisering. Men de menar också att om en sådan inte existerar, så faller många av de slutsatser som globaliseringsteoretikerna drar med avseende på politikens och kulturens områden (s. 9). Här menar jag att en viktig utgångspunkt hos Hirst och Thompson synliggörs – politik och kultur framstår som i hög grad determinerade av ekonomin. Samtidigt blir en av författarnas viktigaste teser mot denna bakgrund något paradoxal. Å ena sidan ekonomin som en determinerande faktor i globaliseringsprocessen. Å andra sidan en globaliseringsmyt som enligt författarna har fått stor spridning och rent av – genom att påverka politiska eliter världen över till att avhända sig sina styrningsmöjligheter till förmån för en avreglering av ekonomin – i sig har bidragit till att frikoppla ekonomin från politiken (och därmed måste den alltså förstås som en bidragande faktor i den globaliseringsprocess som författarna faktiskt menar existerar) (s. 204ff). Globaliseringsmyten framstår därmed som ett globalt kulturellt (ideologiskt) fenomen med ansevärd kraft, som emellertid blir svårgräpbar utifrån den ekonomiska determinism som ligger till grund för författarnas analys.

Trots denna viktiga invändning menar jag att Hirsts & Thompsens statistiskt baserade kritik av globaliseringsteorierna fyller en viktig funktion mot bakgrund av den ofta dåligt underbyggda mediala globaliseringsretoriken och det i många fall oreflekterade anammandet av globaliseringsbegreppet i samhällsvetenskapliga texter. Men jag vill också med utgångspunkt i andra analy-

ser av de senaste decenniernas internationella/globala ekonomiska processer ställa frågan om i vilken grad det material som de redovisar verkligen fångar in de förändringsprocesser som verkar i riktning mot en globaliserad ekonomi. Exempelvis har sociologerna Giovanni Arrighi och Saskia Sassen, som i lika hög grad som Hirst & Thompson intar ett kritiskt förhållningssätt till globaliseringsdiskursens ”vedertagna sanningar”, hävdar att en statistiskt svår-fångad men central dimension av ekonomins globalisering är de företagsinter-na transaktioner som äger rum inom multinationella bolag. Arrighi redovisar en uppskattning som säger att medan sådana transaktioner på 1960-talet utgjorde c:a 20-30 procent av världshandeln, så hade de vid 1990-talets början närmast sig 50 procent (Arrighi 1995:99). Sassen hävdar att de aktuella beräkningarna av dessa transaktioner varierar mellan 40 procent till 70 procent (Sassen 1999:15).

Manuel Castells lägger också stor tyngdpunkt på en annan statistiskt svår-fångad aspekt av ekonomins globalisering – de växande och alltmer gräns-överskridande illegala transaktionerna (som till väsentliga delar inbegriper transnationell handel med droger och människor). Denna ”kriminella ekonomi” utgör knappast någon välavgränsad sektor utanför den legala ekonomin, utan måste snarare ses som en integrerad beståndsdel av den nya ekonomiska världsordningen. Castells refererar en FN-källa som uppskattar att 750 miljarder dollar som emanerar från illegala källor varje år ”tvättas” i den globala finansmarknadens virvelström (Castells 1997: 260). Arrighis, Sassens och Castells analyser av den internationella/globala ekonomin lägger också större tyngdpunkt än Hirst och Thompson både på de transnationella företagens expansion och ökning i antal, och vid de ökade kapitalrörelserna på de elektroniskt sammanlänkade finansmarknaderna, två förändringsprocesser som accelererat dramatiskt bara under de senaste decennierna. Sassen menar att den internationella valutamarknaden är det område där man tidigast kan tala om en globalisering (1970-talet). Den har också fått en allt mer central ställning under de senaste två decennierna. 1983 var transaktionerna på den internationella valutamarknaden tio gånger större än världshandelns transaktioner, medan de 1992 var sextio gånger större (Sassen 1996: 40). Med utgångspunkt i sitt långa historiska perspektiv, där han urskiljer ”systemcykler” i kapitalismens utveckling från 1300-talet fram till det sena 1900-talet, pekar Arrighi på att varje sådan cykel avslutas med en fas där finanskapitalet dominerar. De senaste decenniernas uppsving för finanskapitalet skulle således markera slutet

på den fjärde (amerikanska) systemcykeln. Arrighis analys har genom sin betoning på en cyklisk aspekt hos kapitalismen därmed vissa överensstämmelser med Hirsts & Thompsons. Samtidigt är Arrighi i sin bok mer intresserad av att analysera och diskutera de nya dimensionerna i den samtida kapitalistiska ekonomin, dimensioner som medför att *vi inte kan vara säkra på* att exakt samma mönster som tidigare kommer att upprepas. Precis som både Sassen och Castells ser Arrighi de transnationella bolagens kvantitativa ökning som relaterad till en kvalitativ förändring av kapitalismens struktur och organisering. Han pekar på att den kvantitativa ökningen bara under 1980-talet accelererade kraftigt. Medan det 1980 fanns 10 000 transnationella bolag med 90 000 utlandsfilialer, så fanns det tio år senare 35 000 bolag med 170 000 filialer (Arrighi 1995:100). I Arrighis analys av kapitalismens långa utveckling framträder en successiv globalisering av kapitalet, där det under det sena 1900-talet för första gången lagt under sig hela jordklotet, samtidigt som det – paradoxalt nog – i detta skede i hög grad *avterritorialiserats*, något som möjliggjorts av det senaste seklets kommunikations- och informationsteknologiska omvälvningar.

Om Arrighi alltså ser dagens globaliserade ekonomi som den senaste fasen i en 700-årig utveckling, så betonar dock både Sassen och Castells i högre grad det *kvalitativt nya* i ekonomins globalisering. Den kvantitativa ökningen av penningflöden på den internationella finansmarknaden måste förstås i ljuset en kvalitativ förändring – den elektroniska sammanlänkningen av finansmarknaderna världen över har medfört uppkomsten av en *global ekonomisk samtidighet*. Som Castells uttrycker det skiljer sig dagens globaliserade ekonomi från den tidigare världsekonomin genom att den är ”en global ekonomi i realtid” (Castells 1996b, s. 25).

Sassen understryker dock att en analys av ekonomins globalisering måste gå bortom olika typer av kvantitativa mått på globala/internationella penga- och handelsflöden, och fokusera de institutionella maktförskjutningar som utgör den grundläggande dimensionen inte bara i ekonomins globalisering – utan vad gäller globaliseringsprocessen i sin helhet.⁶ Enligt Sassen inbegriper detta i första hand förändringar i förhållandet mellan territorialitet och suveränitet. En sådan ansats är också ett gemensamt drag i tre sinsemellan så olika arbeten som Arrighis, Castells och Ssassens, vilka samtliga är aktuella sociologiska analyser av globaliseringen som lägger stor tyngdpunkt vid dess ekonomiska dimension: *det handlar om att förstå och analysera globaliseringen som*

en kvalitativ förändring, som medför grundläggande omstruktureringar i förhållandet mellan makt och rumslig organisering. Detta uppfattar jag som den mest grundläggande innebörden av Sassens begrepp "a new power of geography", Castells teori om "den informationella kapitalismen" och Arrighis analys av kapitalets avterritorialisering. Dessa analyser tillskriver därmed också de nya informations- och kommunikationsteknologierna en betydande roll för de senaste decenniernas globala förändringsprocesser.

Kritik av ekonomismen: ett mångdimensionellt perspektiv

Också Ulrich Beck tar i inledningen till boken *Vad innebär globaliseringen? Missupfattningar och möjliga politiska svar* sin utgångspunkt i de betydande maktförskjutningar som de transnationella företagens expansion under senaste decennierna har medfört. Ett av syftena med hans bok är – som titeln antyder – att peka på de strukturella öppningarna för ett politiskt handlande som vänder ett globalt tillstånd präglad både av vad han karakteriserar som politikers "offentliga självmord" och "de transnationella företagens nya makt" (s. 15), vilket resulterat i framväxten av ökade ekonomiska klyftor och nya sociala misärer världen över. Samtidigt menar han, med hänvisning till Hirst och Thompson, att globaliseringen på ekonomins område kanske i mindre grad är ett nytt fenomen än vad gäller andra områden (s.156). Han ägnar också uppmärksamhet åt det fenomen som Hirst och Thompson kallar "globaliseringsmyten", som hos Beck är den nyliberala varianten av vad han kallar "globalismideologin: "en enormt uppförstorad, förlegad ekonomism, en förnyad historiemetafysik, en förespeglad opolitisk samhällsrevolution uppifrån" (s. 151). Globalismen är emellertid inte begränsad till nyliberalismen utan är ett vidare fenomen, som kan kläs i samtliga politiska färger, men som delar ett endimensionellt synsätt på globaliseringen, där denna – antingen på ett propagandistiskt eller ett kritiskt sätt – framställs som en i det närmaste obetvinglig ekonomisk process. Becks kritik drabbar här också i förlängningen Hirst & Thompsons analys: till de många problematiska myter som är knutna till ett ekonomistiskt sätt att förstå begreppet globalisering hör också föreställningen om att globaliseringen skulle vara en myt.

Hos Beck innebär alltså en avmystifiering av globaliseringsbegreppet i första hand en kritik av ett ekonomistiskt betraktesesätt. Till ett sådant synsätt hör ytterligare en myt, som Beck är angelägen att göra upp med. Det gäller föreställningen om att globaliseringen har underminerat möjligheten till ett

verksamt politiskt handlande. Ett sådant synsätt vilar på idén om att politiskt handlande per definition – även när det överskrider nationsgränser – ytterst är grundat i nationalstaten och dess institutioner, ett perspektiv som därmed utesluter något sådant som en global politik eller en politikens globalisering.

Beck vänder sig inte bara mot ekonomismen, utan mot alla teorier och föreställningar om globaliseringen som inbegriper monokausala resonemang – inte minst de som implicit eller explicit postulerar teknologin som globaliseringsprocessens primus motor. I kontrast till olika former av endimensionella synsätt lyfter Beck fram vad som kan betraktas som bokens teoretiska huvudtes: att globaliseringen är ett mångdimensionellt, komplext och mångtydigt fenomen och att det måste analyseras som ett sådant. Utöver ekonomins globalisering ger han en rad exempel på existensen av kulturens, informationens, politikens och arbetsorganiseringens globalisering. Att se globaliseringsprocessen i all dess mångdimensionalitet och komplexitet innebär också att synliggöra det som globalismens ensidiga perspektiv skymmer: de strukturella öppningarna för att på olika sätt agera på de konflikter och problem som präglar samtiden.

Även om Beck kanske mer än någon annan gör själva betoningen av komplexiteten till en teoretisk huvudpoäng, så är han inte ensam om att föra fram ett mångdimensionellt perspektiv på globaliseringen, snarare är detta något som kännetecknar många av de aktuella sociologiska teorierna på området (t ex Held m fl 1999 Castells 1996-98, Albrow 1996, Sassen 1998, Giddens 1996). I flera av dessa framställningar återfinns också idén om framväxten av en ny och dominerande ideologisk konstruktion (Hirst & Thompsons globaliseringsmyt eller Becks globalism), som bärs upp av en ny och globalt rörlig elit. Detta innebär dock inte att globaliseringen – som hos Hirst & Thompson – i första hand ses som myt snarare än verklighet. Istället är det fråga om ett av flera möjliga sätt att diskursivt konstruera en mångdimensionell förändringsprocess, knutet till dominerande ekonomiska och politiska intressen. Även om varken Castells eller Sassen, två av de teoretiker som lägger stor vikt vid att förankra sina teorier i ett omfattande empiriskt material – närmare undersöker denna diskurs, så pekar de på framväxten av en ny transnationell elit som kan förstås som bärare av en sådan diskurs (se också exempelvis Bauman 1998). Vi kan säga att det handlar om en diskurs om globalisering som också har bidragit till att *skapa* globaliseringen i dess nuvarande form – genom att ge legitimitet åt en rad betydelsefulla politiska beslut och

processer. I förlängningen av detta resonemang problematiseras också föreställningen om att globalisering och nationalstat skall förstås som ett motsatspar, dvs att globalisering i alla avseenden har inneburit en minskad betydelse för nationalstaten och dess institutioner.

Globalisering och/eller nationalstat?

Den kanske mest centrala problematiken i de olika diskussionerna om globaliseringen rör den moderna nationalstaten med dess historiskt specifika koppling mellan politisk suveränitet och territorialitet. Både i medier och i samhällsvetenskaplig globaliseringslitteratur definieras ofta själva begreppet globalisering i termer av en minskad betydelse för nationalstaten. Ur detta perspektiv utgör alltså begreppspar globalisering/nationalstat en dikotomi, dvs begreppen representerar två storheter som står i absolut motsatsställning till varandra. Eller, för att låna en formulering från Saskia Sassen, så betraktas förhållandet mellan globalisering och nationalstat enligt ovanstående synsätt som ett nollsummespel (Sassen 1999: 10): ju mer globalisering desto mindre inflytande för nationalstaten (och vice versa). Enligt Ssassens synsätt är detta ytterligare en av de myter som omger globaliseringsbegreppet. Hon ägnar också stort utrymme åt att argumentera för att ett sådant sätt att förstå globaliseringen också helt missar ett mycket betydelsefullt faktum – att statliga institutioner och aktörer har spelat en viktig roll för globaliseringsprocessens framväxt och fortsätter att göra det. Globala processer uppstår enligt Sassen inom nationella territorier och de har också en förankring i materiella resurser som hör till nationella territorier – det gäller även den globala ekonomins mest abstrakta och avterritorialiserade område, den digitaliserade finansmarknaden.

Sassens poäng är inte att nationalstaten förblir intakt – hon definierar i själva verket globalisering som ”a partial denationalizing of national territory and a partial shift of some components of state sovereignty to other institutions, from supranational entities to the global capital market” (Sassen 1996:xii). Det handlar om en komplex och mångtydig förändringsprocess, där staten utgör en förutsättning samtidigt som den också förändras med denna process. Den mest grundläggande förändringen innebär att *det specifika förhållandet mellan suveränitet och territorium* som definierar den moderna nationalstaten ersätts av det som Sassen kallar den nya maktgeografien. Känneteckande för de processer som frambringar denna nya geografi är att

samtidigt som de medför att makt förflyttas från statliga institutioner till nya, privata transnationella institutioner (där hon starkt betonar framväxten av nya juridiska ramverk som konstituerar ett nytt socialt rum s a s "mellan" staternas gränser) och företag, så innebär de också en förstärkning av *vissa* statliga institutioner (t ex centralbankerna). Inte minst viktigt i sammanhanget är också att globaliseringsprocessen innebär att vissa nationalstater snarare än att försvagas får förstärkta maktresurser. Sassen menar exempelvis att ju mer företagen globaliseras, desto större betydelse får dess centrala funktioner, som i hög grad är lokaliserade till ett litet antal huvudstäder i utvecklingsländer (se Ssassens analys av "global cities" i Sassen 1991). Globalisering handlar alltså ur Ssassens perspektiv om förändringar av centrala funktioner hos staten, snarare än om dess bortdöende.

Castells ger uttryck för ett liknande synsätt när han i *The Power of Identity* skriver att den moderna nationalstaten håller på att förlora sin makt, men inte sitt inflytande (Castells 1997: s. 243). I linje med Ssassens argument menar Castells att den makt som går förlorad är den territoriella suveränitet som definierat den moderna nationalstaten, samtidigt som stater och statliga institutioner alltså – på en mängd olika sätt – utövar ett inflytande över sociala processer, inte bara sådana som är förankrade inom det egna territoriet. Exempelvis har de senaste decennierna medfört alltfler multilaterala avtal, genom vilka stater kan påverka skeenden bortom sina egna gränser, samtidigt som man avhänder sig kontroll över det egna territoriet. Ulrich Beck använder med utgångspunkt i ett liknande synsätt begreppet "transnationalstat" för att fånga statens nya roll i globaliseringsprocessen (Beck 1998:171ff).

Den samhällsvetenskapliga diskussion om nationalstaten som förts under det senaste decenniet är mycket omfattande och givetvis omöjlig att redogöra för på ett komprimerat sätt. Om en gemensam utgångspunkt för de flesta av dem som deltagit i denna debatt är att nationalstatens roll är *under förändring*, så måste varje försök att sammanfatta den ändå redogöra för teoretiska argument och empirisk forskning som pekar på en rad *motstridiga tendenser* vad gäller frågan om huruvida globaliseringen innebär att nationalstaten *försvagas* (se t ex Held m fl 1999 och McGrew 1992). Ett sätt att förhålla sig till denna problematik är att i linje med Sassen hävda att frågan är fel ställd, då vi ser framväxten av en ny *global* ordning som medför ett sätt att organisera förhållandet mellan makt och territorium, vilket på ett grundläggande sätt skiljer sig från industrikapitalismens *internationella* ordning. *Nationalstaten fortlever,*

men får nya betydelser mot bakgrund av en ny global kontext. Jag vill tillägga att frågan också är fel ställd för att den tar utgångspunkt i att "nationalstaten" förutsätts beteckna en relativt homogen historisk konstruktion. Det mest problematiska med detta antagande är den underliggande US/eurocentrism som många av globaliseringsteoretikerna har ärvt från den "klassiska" moderniseringsteorin (se t ex Paolini 1999). Det moderna systemet av nationalstater omfattar förvisso i någon mening hela jorden, men den kanske mest betydelsefulla av de skillnader som präglar detta system gäller förhållandet mellan de stater som historiskt sett hört till den koloniserande världen och de som tillhört den koloniserade. Till frågan om på vilket sätt nationalstatens ställning förändras skulle jag därmed vilja tillägga: Hur förändras styrkeförhållandena mellan olika stater av globaliseringsprocessen?

Ytterligare en aspekt av problematiken nationalstat/globalisering, som i globaliseringsdiskursen som är starkt präglad av eurocentrism, gäller diskussionen om den nationella identiteten och huruvida den försvagas eller förstärks som ett resultat av globaliseringens processer (se t ex Hobsbawm 1994). Å ena sidan argumenteras det för att den förlorar sin kraft i samband med att den utsätts för ett dubbelt tryck: "ovanifrån" av en globaliserad (läs amerikansk, se nedan) masskultur och "underifrån" av uppkomsten av nya – eller förstärkningen av gamla – lokala kulturella identiteter och framväxten av det sk mångkulturella samhället. Å andra sidan kan det hävdas att den förstärkning av den nationella identiteten som sammanhänger med de nyuppvaknade nationalismerna, vilka varit synliga världen över sedan kalla krigets slut, måste ses som en del av globaliseringen, snarare än något som är skilt från den. Samtidigt vilar hela denna diskussion implicit på föreställningen om en universell moderniseringsprocess som inbegriper den successiva sammanlänknings av den moderna statens territoriella anspråk och organisation med homogena nationella identiteter, vilket i själva verket är något som i hög grad är specifikt för en västerländsk – eller rent av europeisk – kontext. Om det någonsin har existerat relativt homogena nationella identiteter inom ramarna för nationalstatens territorium under den moderna perioden, så gäller det i första hand ett fåtal länder, företrädesvis i Europa. Förhållandet mellan nationalstat och nationell identitet i tredje världen, eller syd, ser väsentligt annorlunda ut (och är naturligtvis inte heller homogent inom ramarna för det som brukar betecknas som tredje världen) och måste – återigen – förstås som präglad av präglad av kolonialismen och det postkoloniala tillståndets paradoxer

och motsägelser (Hall 1999).

Ytterligare ett sätt att förhålla sig till frågan om de motstridiga tendenserna vad gäller nationalstatens globala fortlevnad representeras av Ulrich Beck och James Rosenau. Beck (1998) är ense med Sassen om att vi är på väg in i en ny global ordning: bortom "den första modernitetens" internationella ordning väntar "den andra modernitetens" världssamhälle. Den första moderniteten är dock inte överspelad, enligt Beck, snarare lever vi i två världar samtidigt: den nationalstatliga, internationella världsordningen å ena sidan och det frambrutande världssamhället å andra sidan. Beck har hämtat denna idé från statsvetaren James N. Rosenau (1992), som har myntat uttrycket "världspolitikens två världar" (the two worlds of world politics): å ena sidan den "stat-centrerade" världen, som är en centraliserad värld med färre än tvåhundra aktörer, å andra sidan en "multi-centrisk" värld, där hundratusentals aktörer opererar över gränser. Det är en värld med decentrerad maktstruktur, präglad av komplexa beroendeförhållanden. Här kräver den sociala tätheten att aktörer på olika nivåer, som behöver påverka och förändra sociala strukturer och skeenden, har tillgång till allt större nätverk. Detta innebär också en större betoning på tillfälliga allianser, som bildas för specifika syften. Det är också utifrån ett liknande synsätt som Castells kännetecknar det nya globala samhället i termer av ett nätverkssamhälle. Rosenau argumenterar för att detta är två faktiskt existerande världar som också befinner sig i konflikt: i den stat-centrerade världen betraktar sig stater som politikens subjekt, medan de i den multicentriska världen utgör politikens objekt.

Ett exempel som illustrerar detta väl är förhandlingarna om MAI (Multilateral Agreement on Investment) inom ramarna för OECD.⁷ Här förhandlades det – bl a som en följd av påtryckningar från multinationella företag – om att skapa en gemensam överenskommelse, där medlemsstaterna skulle binda sig för att under en längre tidsperiod inte ändra sin politik på en rad områden, det gällde bl a beskattning av företag och miljölagstiftning. Om en stat ändrar sin lagstiftning efter att ha ingått ett sådant avtal, så skulle ett företag kunna ställa denna stat inför en internationell domstol och utkräva skadestånd. Detta har hänt Kanada, som stämdes på 250 miljoner dollar av Ethyl Corporation för att tillsatser i bensin förbjöds efter att man ingått ett motsvarande avtal inom NAFTA (Chomsky 1998). Här ser vi alltså hur stater, som i den moderna, statcentrerade världen per definition varit politiska subjekt, i den multicentriska världen kan bli politikens objekt, medan multinationella företag

konstituerar sig som politiska subjekt.

Detta pekar mot en aspekt av problematiken nationalstat/globalisering, där de sociologiska globaliseringsteoretikerna är ovanligt samstämmiga i sina diagnoser: *den moderna demokratin*, som ett projekt vilket historiskt sett huvudsakligen har varit knutet till de västerländska nationalstaterna, *har försvagats*. Diskussionen om "demokratins kris" har inneburit ett förnyat intresse för demokratiteori inom ett flertal samhällsvetenskaper, där frågan om demokratins innebörd ställs på nytt, mot bakgrund av en ny historisk kontext. "Demokratins kris" är idag inte bara ett obligatoriskt tema i nya böcker om globalisering, utan har också genererat en rad böcker om demokratins former och innebörd. Exempelvis tas globaliseringen upp i ett flertal av rapporterna i den pågående svenska demokratiutredningens forskarantologier.⁸ En central fråga i detta sammanhang gäller huruvida den moderna demokratin förutsätter nationalstaten, som t ex i artikeln "Kan internationella organisationer vara demokratiska" av Robert Dahl (1999).

Beroende på hur denna fråga besvaras, och hur begreppet demokrati definieras, intresserar man sig också för olika typer av politiska tendenser i samtiden. Grovt sett finns det två olika typer av svar, som inte nödvändigtvis utesluter varandra, men som inte desto mindre ofta artikuleras i ett antagonistiskt förhållande till varandra:

1) *Demokrati förutsätter nationalstat*: återupprättandet/utvidgandet av demokratin förutsätter ett stärkande av nationalstaten, där nationalstaten s a s "återtar sitt förlorade territorium", eventuellt genom att ingå i överstatliga allianser. Ur detta perspektiv kan både återupprättandet av en keynesyansk välfärdspolitik och stärkandet av EU framstå som möjliga vägar att skapa förutsättningar för att ta tillbaka den mark som demokratin har förlorat genom ekonomins globalisering (detta är exempelvis den ståndpunkt som Hirst & Thompson företräder),

2) *Demokratins fortlevnad kräver globaliserad politik*: stärkandet av demokratin kan endast åstadkommas genom att ekonomins globalisering motsvaras av en utvidgad globalisering av politiken, inte bara genom multilaterala avtal mellan stater, utan framför allt genom etablerandet av ett globalt civilt samhälle, där såväl ett starkt FN som transnationella "gräsrotsorganisationer" ges en betydelsefull roll. Här pekar man på förekomsten av transnationella politiska organisationer, s k INGO:s (international nongovernmental organizations), etablerandet av nya handlingsformer (t ex globala konsument-

bojkotter) och ”nya sociala rörelser” med transnationell orientering (t ex miljörörelsen och kvinnorörelsen). Som en indikation på att framväxten av ett globalt civilt samhälle har varit en del av 1900-talets politiska förändringsprocesser pekar David Held m fl (1999:53) på att antalet INGO:s ökade från 176 år 1909 till 5472 år 1996. Detta är också fråga om en accelererande ökning – bara mellan 1989 och 1996 skedde en ökning med 848 organisationer (jfr. Held 1995).

Inom den nyare globaliseringslitteraturen dominerar den senare ståndpunkten. I linje med den kritik av dikotomiseringen nationalstat/globalisering som vi varit inne på, betonas det också när det gäller frågan om den nationalstatliga demokratin att den inte har spelat ut sin roll, men att dess ställning och villkor har förändrats. I Ulrich Becks ”möjliga politiska svar” på ekonomins globalisering är den nationalstatliga politiska demokratin inte på utdöende, men utgör inte längre politikens centrum, utan bara en av dess många källor. Beck föreställer sig nya former av politik, som inbegriper tillfälliga allianser mellan ”transnationalstater” och nya sociala rörelser, som i protesterna mot Frankrikes kärnvapensprängningar eller Shells dumpning av en oljeplattform 1995 (Beck 1998, kap. 8). Det handlar inte sällan om en politik som i territoriella termer kan definieras som på samma gång är både global och lokal. Därmed har vi närmast oss ytterligare ett av globaliseringsdiskursens centrala problematiker.

Globalt/lokalt

Precis som nationalstat/globalisering är globalt/lokalt en problematik som handlar om de globala processernas territoriella förankring – och/eller brist på sådan. Också globalt/lokalt förstås av vissa globaliseringsteoretiker i termer av en dikotomi – det globala kan förstås i motsats till det lokala. Globalisering representerar då sociala processer som kännetecknas av ”platslöshet”, i motsats till de lokala processernas ”platsbundenhet”. Ett sådant synsätt inbegrips i Manuel Castells distinktion mellan the Net och the Self, som ligger som en teoretisk grund för hans analys av globaliseringens informationsamhälle (för denna distinktion, se särskilt Castells 1996a och 1996b).

Andra teoretiker betonar snarare att globaliseringen alltid verkar lokalt, den kan i själva verket inte förstås på något annat sätt än genom sina lokala sociala verkningar och materiella förankringar. Ett sådant synsätt inbegrips i Anthony Giddens definition av begreppet globalisering:

Globalisering kan således definieras som en intensifiering av världsomspännande sociala relationer som förbinder åtskilda lokaliteter med varandra på ett sådant sätt att lokala tilldragelser formas av händelser som uppträder många mil bort och vice versa. (Giddens 1996:66).

Ur detta perspektiv betonas att det idag är svårt att tänka sig platser eller sociala sammanhang som inte på något sätt står i förbindelse och formas av skeenden som äger rum på andra platser. Lokala sammanhang är i masskommunikationernas tidsålder i tilltagande grad sammanbundna av rumsligt utsträckta nätverk av relationer, som medför en tilltagande grad av social komplexitet. Globaliseringen kan därmed sägas ha omformat själva betydelsen av "det lokala". Beck skriver att ordet "global" betyder "på flera platser samtidigt, dvs translokalt" (Beck 1998:69) och menar att det är på detta sätt vi måste förstå globaliseringsprocessens karaktär. Ur en sådan synvinkel är en motsatsställning av begreppsparet globalt/lokalt i grunden felaktig – hos exempelvis Robertson framstår detta som ännu en av de myter som omger globaliseringsbegreppet (Robertson 1992). För att betona att sociala relationers rumsliga utsträckning och deras lokala förankring utgör två integrerade aspekter av en historisk process – som medför en världsomspännande förändring av förhållandet mellan social interaktion och plats – ersätts ibland globalisering av begreppet "glokalisering" (Robertson 1992, Beck 1998, Bauman 1998).

Hos Robertson är detta begrepp förstås relaterat till en process som han menar är central vad gäller de senaste decenniernas globalisering på kulturens område: *partikulariseringen av universalismen och universaliseringen av partikularismen* (Robertson 1992, kap. 6). Detta måste förstås i relation till den diskussion om – och kritik av – "det moderna projektet" och dess hävdande av universella värden som formulerades i samband med postmodernismens etablerande på 1980-talet. I globaliseringsdiskursen är detta tema ofta relaterat till frågor kring förhållandet mellan nationalstat, kulturell identitet (eller etnicitet) och universalism, vilka väckts i anslutning till efterkrigstidens postkoloniala migrationsrörelser, som bidragit till uppkomsten av nya, så kallade "mångkulturella samhällen" (se till exempel Appadurai 1997 och Eriksson, Eriksson Baaz & Thörn 1999).

"Partikulariseringen av universalismen", å ena sidan, refererar i detta sammanhang till en pågående relativisering av värden som i den moderna epokens dominerande diskurser hållits för universella (medan de i själva verket

representerat en västerländsk partikularitet). I opposition mot dem som hävdar att en sådan relativisering innebär början till slutet för alla former av universalism – och mot dem som menar att ett samhälle som bejakar kulturell heterogenitet också understödjer en kulturell fragmentering som i förlängningen undergräver möjligheter till gränsöverskridande solidaritet – menar Robertson att partikulariseringen av universalismen inte med nödvändighet mynnar ut i ett förkastande av universella värden som sådana.

Det gäller åtminstone så länge partikulariseringen sker i kombination med spridningen av en föreställning som Robertson menar är en central dimension av de globaliseringsprocessen: att vi lever i ett världssamhälle, dvs utbredningen av "ett globalt medvetande". Detta innebär en insikt om att sociala och kulturella processer som äger rum på olika platser på jorden inte kan ses som separata fenomen, utan är relaterade till varandra i världsomspännande system. Robertson kan därmed sägas förespråka en variant av det försök att rädda universalismen undan en absolut relativisering som går under beteckningen "kontextuell universalism" (se t ex Albrow 1996:80 och Beck 1998:111) och som innebär att definitionen av universella värden måste förstås i termer av ständigt pågående tolkningsprocesser som är relaterade till specifika kulturella kontexter.

På motsvarande sätt betecknar å andra sidan *universaliseringen av partikularismen* det hävdande av "rätten till kulturell olikhet", som förvisso alltsedan 1800-talet utformats i opposition mot nationalstaters kulturella homogeniseringsprojekt, men som idag på ett helt annat sätt än tidigare intagit en central plats på den politiska dagordningen världen över (och som ofta har givits beteckningen "identitetspolitik"). Det handlar då inte bara om minoriteters anspråk på "ursprungsrätt", utan om alla de politiska frågor kopplade till "kulturell identitet" som hör till "det mångkulturella samhället" – nationellt och globalt. Identitetspolitiken analyseras inte sällan inom ramarna för globaliseringsdiskursen i termer av "lokalt motstånd" mot globaliseringsprocessen (se t ex Castells 1997). Man bortser då emellertid från det faktum att rätten till kulturell olikhet idag allt oftare artikuleras i termer av en universell rättighet och förs fram på en global arena (inte sällan inför FN) av transnationella organisationer som agerar språkrör för globalt utspridda grupper av människor, som ingår i transnationella nätverk och delar en specifik kulturell identitet. Denna typ av transnationell social organisering står också i fokus hos socialantropologer som har börjat studera kulturens globalisering

(Appadurai 1997, Hannerz 1996).

Arjun Appadurai (1997), som skrivit en av de mest sammanhållna böckerna om den samtida kulturella globaliseringen, menar att denna till väsentliga delar kan förstås med hjälp av två nyckelbegrepp: media och migration. Han syftar då dels på den förändring av mediarummet som ägt rum alltsedan 1960-talet (vilket inkluderar såväl spridningen av televisionen som av kommunikationsmedel som telefax och internet), dels på de efterkrigstida, postkoloniala migrationsrörelserna. De nya kommunikationsmedlen har givit en strukturell förstärkning åt möjligheterna för produktionen och reproduktionen av transnationella diasporor, som exempelvis den kurdiska (Wahlbeck 1999). Samtidigt har de nya medierna ökat möjligheterna för olika grupper att föra fram sina anspråk på nationellt (eller globalt) erkännande i offentligheten. Medierna, både nationella, globala och lokala, har därmed spelat en betydelsefull roll för både stärkandet och politiseringen av kulturella identiteter. Appadurai menar exempelvis att även i USA, som ju har en historia präglad av "mångkulturalism", har förutsättningarna för skapandet av kulturella identiteter i grunden förändrats av de nya medierna och den postkoloniala migrationen under efterkrigstiden.

Också på masskommunikationernas studiefält är globaliseringsdiskussionen relaterad till temat globalt/lokalt och kretsar då kring frågan huruvida globaliseringen medför en tilltagande kulturell homogenisering eller differentiering världen över. Kritiker av "glokaliseringsspektivet", vilka kan sägas företräda en homogeniseringstes, menar att oavsett lokala variationer och tolkningar, så innebär kulturens globalisering en tilltagande global dominans för en anglo-saxisk, företrädesvis amerikansk kultur. Detta synsätt implicerar att kulturens globalisering – som här snarare betraktas i termer av amerikansk kulturimperialism – är en avspeglning av ekonomiska dominansförhållanden. Kritiker av homogeniseringstesen (se t ex Thompson 1995) menar å andra sidan att detta synsätt är problematiskt redan i sin utgångspunkt, då det bortser från den aktivt tolkande subjektiviteten och vilar på en föreställning om att kultur betecknar något relativt fast och homogent, med en definierbar kärna, eller "essens". Problemet med en alltför stark betoning av variationerna i lokala tolkningar av globaliserade kulturella processer är dock att ett globalt maktperspektiv riskerar att förloras ur sikte (Ekecrantz 1998).

Slutligen tas temat globalt/lokalt också, av bl a Castells, Beck och Bauman, som utgångspunkt för hävdandet *av en ny social stratifieringsprincip*.

Den kan förstås som en av dimensionerna i den tilltagande sociala polarisering som är kännetecknande för globaliseringsprocessens genererande av "global rikedom" och "lokal fattigdom" (Beck 1998: 80ff, Bauman 1998:69ff.): å ena sidan de nya eliterna, "the globals", som till väsentliga delar definieras av sina möjligheter till – och faktiska – ständiga rörlighet, å andra sidan "the locals", världssamhällets platsbundna och resurssvaga skikt. Samtidigt fångar denna bipolära kategorisering knappast in de miljontals flyktingar som idag befinner sig i ständig rörelse mellan olika platser, där de ofta tillhör de mest utsatta och resurssvaga.

Jag menar att nationalstat/globalisering och lokalt/globalt betecknar globaliseringsteoriernas viktigaste problematiker, dvs uppsättningar av sammanhängande frågeställningar som formuleras och bearbetas. Båda pekar mot det som kan sägas utgöra globaliseringsteoriernas gemensamma referenspunkt, för att inte säga det grundläggande forskningsobjekt som konstitueras: "världssamhället".

II "Världssamhället" som forskningsobjekt

När Immanuel Wallerstein för trettio år sedan presenterade sitt nya teoretiska och historiska perspektiv på kapitalismens utveckling postulerade han också ett nytt forskningsobjekt för sociologin: "det moderna världssystemet", ett globalt system av sociala relationer. Wallerstein presenterade också ett monokausal förklaringsmodell: världssystemet är en produkt av den kapitalistiska världsekonomin konsolidering. Dess grundläggande dynamik är den kapitalistiska logiken:

"The basic logic is that the accumulated surplus is distributed unequally in favour of those able to achieve various kinds of temporary monopolies in the market networks (Wallerstein 1987:317).

Också de nya sociologiska teorierna om globalisering postulerar ett nytt forskningsobjekt: "världssamhället". Men hur skiljer sig detta från Wallerstens "världssystem"? Vi har sett att de nyare globaliseringsteoretikerna, till skillnad från Wallerstein, i hög grad betonar ett mångdimensionellt perspektiv. "Det globala" kan därmed tillskrivas olika innebörder beroende på om det gäller ekonomin, politikens eller kulturens globalisering. Samtidigt är det möjligt att urskilja ett sätt att definiera globaliseringen som i mer abstrakta termer fångar logiken i dess olika dimensioner. En betydelsefull skillnad i för-

hållande till Wallerstein (och även andra äldre teorier med globalt perspektiv) är betoningen av att globaliseringen under det sena 1900-talet inte bara innebär utsträckning av sociala relationer i rummet, utan också en *intensifiering* av interaktion över långa avstånd. De nyare globaliseringsteorierna fokuserar inte bara den rumsliga organiseringen av de sociala relationerna utan den tidsliga komprimeringen. I detta sammanhang har *"tidrummets komprimering"* (Kern 1983, dock oftast associerat med Harvey 1989) blivit ett centralt begrepp för att fånga den accelererande hastigheten i kommunikation över stora avstånd under det sena 1900-talet. Om detta fenomen började redan under sent 1800-tal, med bl a etablerandet av telegrafan, så har det sena 1900-talets kommunikationsrevolution medfört ett kvalitativt språng. *Detta är också vad som gör det senare 1900-talets globalisering till något nytt.* Om vi har sett en global rumslig utsträckning av sociala relationer under hela den moderna epoken, så vävs idag alltfler sammanhang in i globala och komplexa nätverk som inbegriper *social interaktion i realtid: vi får en global samtidighet.*

Detta handlar då inte bara om en känsla som miljarde åskådare till VM-finalen i fotboll kan erfa kring millennieskiftet. Vi har sett att Castells betonar att dagens finansekonomi definieras av sin globala samtidighet. Den globala nyhetsförmedlingen är också central för förståelsen av innebörden av tidrummets komprimering. Tidigare betydde avstånd i rum också avstånd i tid. År 1789 tog det en månad för nyheten om stormningen av Bastiljen i Paris att nå Stockholm (Jarrick 1992:167). I samband med exempelvis Vietnamkriget eller Gulfkriget kablades bilder och rapporter omedelbart ut över världen – och gav upphov till reaktioner och handlingar på olika platser på jorden. Tidrummets komprimering bidrar därmed till en social komplexitet där olika sociala handlingssammanhang ständigt griper in i och transformerar varandra.

För att i några punkter sammanfatta ovanstående resonemang: de nya globaliseringsteoriernas forskningsobjekt, ett världssamhälle, eller ett globalt interaktionssammanhang, konstitueras av

- globala nätverk, vilket inbegriper såväl utsträckning av sociala relationer över stora rumsliga avstånd, som en intensifiering av dessa,
- tidrummets komprimering, som medför en global samtidighet,
- social komplexitet, som innebär att olika sociala sammanhang och organisationer i allt högre grad griper in i varandra, och därmed ställs i olika slags beroendeförhållanden. Detta medför också en strukturell mångtydighet hos de sociala relationerna, eftersom en och samma handling kan

ges olika betydelser i olika kontexter (t ex i en lokal, nationell eller global kontext).

Detta är alltså några grundläggande komponenter i ett *världssamhälle i realtid*. Vad som alltså förenar de olika teorier som jag har tagit upp i denna artikel är urskiljandet av ett forskningsobjekt: ett globalt samhälle – eller system. Om detta är en gemensam utgångspunkt för såväl de äldre som de nyare teorierna och forskningen om globalisering, så finns det, som jag också har försökt att redogöra för, också en rad skillnader i sätt att beskriva och teoretisera detta forskningsobjekt. I det följande skall jag, delvis som en slags sammanfattning av artikelns första och andra del, redogöra för några olika ståndpunkter när det gäller att närmare definiera globaliseringen och globaliteten (dvs världssamhället).

Att definiera världssamhället: globalitet och rumslighet

Vi har sett att de förändringar som utpekats i globaliseringslitteraturen i hög grad refererar till nya förhållanden mellan sociala relationer och territorialitet. I detta avseende handlar den sociologiska diskursen om globalisering i hög grad om sociala relationers rumsliga organisering. "Globalisering" innebär i detta *perspektiv sociala relationers utsträckning i rummet*. Samtidigt såg vi också att de nyare globaliseringsteorierna hävdar att det kvalitativt nya i den samtida globaliseringen är kopplad till en tidsaspekt: uppkomsten av en global samtidighet, som möjliggjorts genom de nya kommunikationsteknologierna. Det finns också en skiljelinje i olika sätt att definiera globalisering och globalitet, som inte bara sammanfaller med skillnader mellan "nya" och "gamla" globaliseringsteorier.

Å ena sidan definieras globaliseringen som a-territoriell, i termer av "flöden" eller "utsträckthet", dvs globaliseringen blir *liktydig* med själva den rumsliga utsträckningen. Det gäller för exempelvis Held mfl. (1999), när de skriver att globaliseringen "is best described as being aterritorial" (s. 28). Det gäller också för Castells, som ställer det globala i motsatsställning mot det lokala. Detta till skillnad från de definitioner av globalisering som på olika sätt definierar globalisering som "glokal" eller "translokal", dvs i bemärkelsen "på flera platser samtidigt" – och där således tidsaspekten betonas i lika hög grad som rumsaspekten. Det är, som vi sett ovan, fallet med exempelvis Robertsons, Giddens och Becks definitioner av globalisering och globalitet.

Castells å andra sidan motsätter sig bestämt begreppet "glokala", som han menar är en teoretisk förenkling av ett komplicerat förhållande mellan globala och lokala processer (Fossen & Fredriksson 1999).

Dessa skillnader i sätt att definiera globaliseringen har betydelse för analysen av globaliseringens sociala och kulturella konsekvenser. Medan den "glokala" definitionen implicerar en betoning av social och kulturell heterogenitet, så tenderar den motsatta ståndpunkten att understryka produktionen av social och kulturell homogenitet som en effekt av globaliseringens processer. Till skillnad från det synsätt som betonar "aterritorialitet" inbegriper det "glokala" synsättet en utmaning av ytterligare en teoretisk distinktion som är central inom sociologin – mikro/makro. Om lokala processer inte längre är möjliga att skilja från rumsligt utsträckta relationer som spänner över stora geografiska avstånd blir distinktionen mellan mikro och makro problematisk. En sådan tankegång finns kanske mest explicit hos Giddens (1991, 1996), som kopplar globalisering till individualisering, vilka ses som två sidor av samma process: å ena sidan griper abstrakta sociala system ständigt in i våra liv, å andra sidan är globaliseringen till vissa delar en konsekvens av handlingar baserade på reflexiva individuella livsstrategier.

Även om det knappast inom någon av de nya globaliseringsteorierna framstår som om detta världssamhälle, eller globala interaktionssystem, med nödvändighet innefattar all social interaktion på jorden (vi såg att t ex Beck och Rosenau menar att den nationalstatliga och den globala världen kan ses som två relativt autonoma storheter), så implicerar dess uppkomst betydande förändringar av den sociala verkligheten över hela över hela världen.⁹ I enlighet med detta perspektiv behöver därmed också sociologin – om den skall ha förutsättningar att analysera och begripa denna nya verklighet – nya teoretiska utgångspunkter och metodologier.

III Sociologin utmanad

I artikelns föregående delar identifierade jag globaliseringsdiskursens centrala forskningsobjekt och två av dess centrala problematiker. I denna del skall jag undersöka hur den i några avseenden avgränsas i förhållande till andra diskurser, vilket innebär att dess utmaning av några vedertagna grundantaganden inom andra sociologiska diskurser sätts i fokus. Ett globalt perspektiv på sociala relationer *implicerar* en problematisering av vissa sociologiska grundantaganden. I detta avseende finns det en stor överensstämmelse mellan den kritik

av sociologin som tidigare formulerats av Immanuel Wallerstein (1987) och på senare tid av exempelvis Ulrich Beck (1998). När jag i det följande undersöker på vilket sätt ett globalt perspektiv innebär en utmaning för etablerade sociologiska perspektiv skall jag i huvudsak utgå från dessa två författare – i deras egenskaper av företrädare för äldre respektive nyare globaliseringsteorier. Varken Wallerstein eller Beck gör anspråk på att representera ett nytt samhällsvetenskapligt paradig. Wallerstein har snarare beskrivit världssystemanalysen som en uppmaning till en debatt om existerande paradig (Wallerstein 1987:323). Beck karakteriserar globaliseringens sociologi som bestående av ”teorier och forskningsansatser som avviker från huvudfåran”:

Globaliseringsdiskussionen inom samhällsvetenskapen kan med andra ord förstås och utvecklas som en fruktbar strid om vilka grundläggande antaganden, vilka bilder av det sociala och vilka analytiska enheter som skall ersätta den nationalstatliga axiomatiken (Beck 1998:45).

Det är vad Beck kallar ”den nationalstatliga axiomatiken” som står i fokus för globaliseringsperspektivets problematisering av etablerade samhällsteoretiska perspektiv. Denna axiomatik sammanhänger emellertid också med ytterligare två föreställningar om samhället och samhällelig förändring. Vi kan därmed sammanfatta globaliseringsperspektivets utmaning av sociologiska grundantaganden i tre punkter:

- 1) Kritik av det nationalstatliga samhällsbegreppet.
- 2) Kritik av det ontologiserande disciplintänkandet.
- 3) Kritik av evolutionstänkande/eurocentrism.

Kritiken av det nationalstatliga samhällsbegreppet

Globaliseringens sociologer tar här sin utgångspunkt i ett historiskt perspektiv – sociologins teoretiska och metodologiska grund måste förstås i relation till samhällsvetenskapens historiska födelse runt 1850 och dess definitiva institutionalisering hundra år senare – och därmed också mot bakgrund av de sociala och politiska problematiker som präglade de ekonomiskt och politiskt ledande miljöerna vid dessa tidpunkter. Strategin är att öppna upp några av de sociologiska huvudbegreppens cementerade betydelser genom att synliggöra denna historiska präglning.

Wallerstein menar att framväxten av den moderna samhällsvetenskapen under 1800-talet intellektuellt sett var förankrad i det dominerande liberala

ideologin (Wallerstein 1987:312). Samhällsvetenskapens tidigaste och mest grundläggande distinktion var stat/civilt samhälle. Enligt Wallerstein var detta i grunden en normativ distinktion, kopplad till en politisk problematik som gällde den nyfödda europeiska nationalstatens sociala organisering. Enligt den liberala ideologin *bör* stat och samhälle vara åtskilda. Inte desto mindre kom detta synsätt att ligga till grund för definitionen av det samhällsvetenskapliga forskningsobjektet och för dess disciplinära organisering. Den tidiga samhällsvetenskapen hade således nationalstaten som sin självklara utgångspunkt och fram till vår samtid har ett samhällsbegrepp knutet till nationalstaten utgjort ett sällan ifrågasatt fundament för den samhällsvetenskapliga forskningen, oavsett inriktning.

Ulrich Beck (1998) lånar uttrycket *metodologisk nationalism* från Anthony Smith (1979) för att karakterisera denna koppling mellan "samhälle" och "nationalstat". Beck menar rent av att denna tankefigur utgör en grundläggande premis för "den första moderniteten" (Beck 1998:39). Den metodologiska nationalismens perspektiv också kopplad till vad han kallar "containerteorin om samhället". Samhällen är "statssamhällen" och underordnas därmed definitionsmässigt staten. Detta får också betydande konsekvenser för den samhällsvetenskapliga kunskapsproduktionens organisering:

Alla slag av social praxis – produktion, kultur, språk, arbetsmarknad, kapital normeras, präglas, begränsas, rationaliseras, eller åtminstone etiketteras av nationalstaten (nationalekonomi, nationellt språk, nationell litteratur, offentlighet, historia osv.). Som en "container" utgör staten en redan existerande territoriell enhet, i vilken det systematiskt produceras statistik över ekonomiska och sociala processer och skeenden. På så sätt blir kategorierna för statens observationer av sig själv till de empiriska samhällsvetenskapernas kategorier, så att de samhällsvetenskapliga definitionerna av det verkliga bekräftar de byråkratiska (Beck 1998:43).

Kritiken av det nationalstatliga samhällsbegreppet manar utan tvekan till en reflektion över grundvalarna för såväl den sociologiska forskningens disciplinära organisering som för dess teoretiska och metodologiska grundantaganden. Samtidigt kan jag inte se att den med någon nödvändighet implicerar att all teori och forskning som bedrivits eller bedrivs med utgångspunkt i det nationalstatliga samhällsbegreppet idag saknar giltighet. I linje med hävdandet av att nationalstaten i globaliseringens värld inte längre utgör det *grundläggande centrat* för sociala processer och styrningen av dessa, innebär

ifrågasättandet av den nationalstatliga sociologin inom globaliseringsdiskursen snarare att det nationalstatliga samhället inte längre är det *primära* forskningsobjektet, eller den *fundamentala* analysenheten för sociologin eller för samhällsvetenskapen överhuvudtaget.

Kritiken av det nationalstatliga samhällsbegreppet är inte bara relaterad till den sociologiska disciplinen, utan riktas också mot samhällsvetenskapliga disciplinindelningen.

Kritiken av det ontologiserande disciplintänkandet

Kritiken av det nationalstatliga samhällsbegreppet är också, både hos Wallerstein och Beck, kopplat till ett ifrågasättande av ett visst sätt att se på den samhällsvetenskapliga disciplinindelningen, som jag skulle vilja kalla ett ontologiserande disciplintänkande. Enligt ett sådant synsätt motsvarar olika samhällsvetenskapliga discipliner som sociologi, statskunskap, nationalekonomi och socialantropologi relativt väl avgränsade samhälleliga domäner eller analytiskt urskiljbara sociala sfärer med inneboende "logiker" – och tillika skilda samhällsvetenskapliga forskningsobjekt.

I motsats till detta synsätt betonar både Wallerstein och Beck samhällsvetenskapens disciplinära organisering som en historisk konstruktion grundad i det nationalstatliga samhällsbegreppet. Med denna utgångspunkt drogs ett antal gränser – å ena sidan samhällets *yttre* gränser som var nationalstatens gränser, å andra sidan samhällets *inre* gränser. Wallerstein menar att medan statskunskap och ekonomi föddes med utgångspunkt i den fundamentala gränsdragningen mellan stat/samhälle, så föddes sociologin som en "residual grab-bag", eftersom den formulerades som ett svar på problemställningar som varken statskunskapen eller nationalekonomin kunde hantera. Det gällde inte minst en mängd sociala fenomen som föreföll "irrationella" (Wallerstein 1987:312). Antropologin föddes i relation till ytterligare en gräns, som åtskilde "de civiliserade samhällena" från de områden som höll på att koloniseras – och där fanns det ju också varelser som man alltsedan upplysningen haft ett visst intresse för när det gällde att definiera sådana storheter som människan och samhället.

Wallersteins skissering av den samhällsvetenskapliga disciplinindelningens historiska födelse är något förenklad, men inte utan poäng. En invändning mot Wallersteins sätt att karaktärisera sociologins uppkomst är att den i sin tidiga formulering hos Saint-Simon i Frankrike och Lorenz von Stein i

Tyskland i väsentlig mening var en vetenskap om klassamhället (Thörn 1997). Sociologin kan sägas att tidigt ha representerat ett annat sätt att definiera det civila samhället än det ekonomiska, något som förebådade ytterligare ett sätt att konstruera gränser mellan olika samhällsliga sfärer. Det gäller den senare tredelade samhällsmodell (stat, ekonomi och civilt samhälle) som idag i hög grad är vedertagen (se t ex Lidskog 1996). Man kan också till Wallersteins historieskrivning tillägga att psykologin senare tillkommer, kopplad till ytterligare en gränsdragning mellan offentligt och privat.

Både Wallerstein och Beck argumenterar på olika sätt för att ett globalt perspektiv på sociala relationer implicerar en tvärvetenskaplig forskningsansats. Wallerstein betonar att den existerande disciplindelningen är ett historiskt eko av 1800-talets liberala ideologi, som har lite med den sociala verkligheten att göra och snarare hindrar än underlättar våra möjligheter att få kunskap om den. Vi lever alltsedan förra sekelskiftet i ett världsomspännande socialt system som bör kunna studeras av en samhällsvetenskap (Wallerstein, s. 312f).¹¹

Becks argumentation ser något annorlunda ut, vilket sammanhänger med att han till skillnad från Wallerstein menar att *dagens globalitet innebär något kvalitativt nytt i förhållande till det förra sekelskiftets*. Becks invändning mot det ontologiserande disciplintänkandet är tvåfaldig. För *det första* menar han i likhet med Wallerstein att den samhällsvetenskapliga disciplinindelningen ur en synvinkel har haft en ideologisk funktion, vilket innebär att den snarare har fördunklat än bidragit till att synliggöra sociala förhållanden. Det gäller inte minst det antagande om att politik är något som är lokaliserat till staten som inbegrips i den metodologiska nationalismen. Samhället är enligt detta synsätt alltså inte politiskt, dvs det innefattar inte politiskt handlande, utan är politikens *objekt* (ett synsätt som Beck också tidigare har kritiserat i boken *Att uppfinna det politiska* 1996).

Trots denna kritik förefaller den klassiska samhällsvetenskapliga disciplinindelningen i Becks framställning i någon mån ha återspeglat den nationalstatligt organiserade "första modernitetens" samhällsliga organisationsprinciper – här finns en skillnad i betoning i förhållande till Wallerstein. Mot denna bakgrund sker för *det andra* en invändning mot den samhällsvetenskapliga disciplinindelningen med hänvisning till *nya förhållanden i den sociala verklighetens organisation*, som följer uppkomsten av "den andra modernitetens" globalitet. Denna globalitet har två fundamentala kännetecken: 1)

”totaliteten av icke nationalstatligt politiskt organiserade sociala förhållanden och maktförhållanden”, 2) ”erfarenheten att handla och leva över gränser” (Beck 1998:134). I en kort exkurs, ”Två slag av åtskillnad” (s.76f.) skisserar Beck en tankefigur som jag uppfattar är helt central för hans sätt att analysera globaliseringen på dess mest abstrakta nivå – och för att skilja globaliteten från den nationalstatliga moderniteten. Han skiljer då på två slags gränsbegrepp. För det första ett *eklusivt gränsbegrepp*, som hör till den första moderniteten och dess nationalstatliga värld, med sina relativt fasta och entydiga gränser. Här styrs tanke och handling av ett antingen/eller. För det andra ett *inklusivt gränsbegrepp*, som hör till globaliteten och innebär ett både/och: här är gränser rörliga mönster som överlappar varandra, här är gränsöverskridandet och mellanrummet regel snarare än undantag.

Det inklusiva gränsbegreppet är därmed avsett att fånga den mobilitet och mångtydighet som är ett konstituerande drag i globaliteten, så som den framställs i de nyare globaliseringsteorierna. Det är alltså inte fråga om den ”gränslösa värld” som globalismen skanderar. Gränsdragningar produceras ständigt men har lägre grad av permanens än tidigare och får annorlunda innebörder mot bakgrunden av den sociala komplexiteten och rörligheten. Ur detta perspektiv förändrar globaliseringen inte bara geopolitiska, territoriella gränsdragningars betydelser och funktioner. När globaliseringen perforerar de ”yttre” nationalstatliga gränserna imploderar också dess ”inre” sociala organisationsprinciper. Detta får konsekvenser inte bara för den samhällsvetenskapliga disciplinindelningen, utan också för de sociologiska perspektiv som satt analysen av distinkta sociala system och funktionell differentiering i fokus:

Det blir inte bara oklart vad som avses med ”nationalekonomi” under det globala kapitalets era, utan också hur ”ekonomi” och ”ekonomiskt handlande” över huvud ska förstås och avgränsas mot ”politik” osv. Något liknande gäller för alla funktionellt differentierade områden. Vad innebär politik, rätt, kultur, familj, medborgarsamhälle i det transnationella samhället?...Här reser sig frågan huruvida enheten av stat och samhälle, det nationalstatliga samhället, inte stillatigande var och är den historiska förutsättningen för funktionell differentiering, så att nationalstatens minskade betydelse beledsagas av att dess önskedröm om ett samhälle som kontrolleras genom funktionell differentiering förlorar i betydelse och verklighetsanknytning (s. 140).

Becks stil är inte sällan polemisk och tillspetsad, men inte desto mindre väcker han frågor och problemställningar som ligger i linje med ett globalt per-

spektiv på sociala relationer. De måste givetvis undersökas empiriskt. Om Becks skiss till en teori om globalisering är utan referenser till egen empirisk forskning så bygger den på en sammanfattning av nya globaliseringsteorier, som också är relaterad den "globala forskning" som växer fram på olika håll i världen. Exempelvis ligger både Saskia Sassens och Manuel Castells mer empiriskt förankrade analyser helt i linje med Becks slutsatser om att globaliseringen medför att vår förståelse av begrepp som ekonomi, politik och kultur – och deras inbördes relationer – måste omdefinieras.¹²

Medan både Sassens och Becks analyser fr a pekar på att de traditionella gränsdragningarna mellan politik, ekonomi och samhälle blir problematiska mot bakgrund av globaliseringen, fokuserar Manuel Castells fr a på hur den informationella kapitalismen förändrar förhållandet mellan ekonomi och kultur, eller om man så vill – bas och överbyggnad. Castells polemiserar dock inte bara med den klassiskt marxistiska samhällsmodellen, utan med alla samhällsmodeller som inbegriper olika typer av nivåindelningar (Castells 1996:27). Castells grundtanke är att när produktionen av kunskap, information och symboler på ett annat sätt än tidigare blir samhällsrelaterade produktivkrafter (och detta är den väsentliga skillnaden mellan industrikapitalismen och den informationella kapitalismen) blir det svårt att upprätthålla traditionella distinktioner mellan produktion och kultur.

Because informationalism is based on the technology of knowledge and information, there is a specially close linkage between culture and productive forces, between spirit and matter, in the informational mode of development. It follows that we should expect the emergence of historically new forms of social interaction, social control and social change (Castells 1996:18).

Det sätt som begreppet "utveckling" används i ovanstående citat pekar mot nästa avsnitt. Där tar jag dels upp globaliseringsdiskursens kritik av de evolutioniska och eurocentriska ramar som det nationalstatliga samhällsbegreppet från början varit infogad i, och dels att denna kritik även kan riktas mot globaliseringsdiskursen.

Kritiken av evolutionstänkande/eurocentrism

I 1800-talets evolutionistiska grundberättelse om mänsklighetens resa mot allt högre civilisationsformer var nationen utvecklingens enhet – det var enligt detta synsätt *nationer* som utvecklas, i konkurrens med varandra. Beck

(1998:44) understryker att denna tankefigur är gemensam för de sociologiska klassikerna – den mest ”globalt tänkande” av dessa, Karl Marx, är inget undantag.¹³ Det gäller också för den eurocentrism som var oupplösligt sammanbunden med det sena 1800-talets sociala evolutionism: varken Marx eller Engels avvek från det synsätt där kolonialismen förstods som ett nödvändigt led i den historiska utveckling där den ledande europeiska nationen utgjorde en spjutspets (se t ex Nandy 1999).

Ur ett globalt perspektiv måste formuleringen av den tidiga samhällsvetenskapliga evolutionismen därmed förstås mot bakgrund av det sena 1800-talets imperialistiska expansion, som når sin höjdpunkt vid det förra sekel-skiftet, då det moderna världssystemet enligt Wallerstein fullständigt etableras. I samband med att detta perspektiv når sin höjdpunkt kring 1950 i (den företrädesvis amerikanska) moderniseringsteorins form är eurocentrismen fr a relaterad till kalla krigets bipolära världsordning och den postkoloniala situation, där de f d kolonierna i förhållande till den industrialiserade världen betecknades som ”underutvecklade” (Thörn 1997, kap. 1). En kritik av detta synsätt formulerades redan på 1960-talet av beroendeskolan, där Immanuel Wallerstein hade sin utgångspunkt. Man hävdade att förhållandena mellan den rika och den fattiga delen av världen inte kunde ses i termer av utveckling/underutveckling, utan måste förstås med hjälp av begrepp som *beroende och exploatering*. I flera avseenden kan beroendeskolan sägas föregripa dagens globaliseringsteorier. Man kritiserade inte bara moderniseringsteorins eurocentrism/evolutionism, utan också dess föreställning om *utveckling som en nationellt endogen process*.

Möjligen kan man hävda att beroendeskolan inte drog konsekvenserna av denna kritik lika långt som sker inom de nyare globaliseringsteorierna. Delvis fasthölls ett nationellt perspektiv i samband med att man hävdade att vissa *länders* underutveckling (dvs de som hörde till periferin), var en konsekvens av andra *länders* exploatering (dvs de som tillhörde centrum). I de nyare globaliseringsteorierna pekas det ofta på att det blir allt svårare att knyta analysen av global resursfördelning och globala maktförhållanden till territoriella beteckningar som väst/öst, nord/syd eller centrum/periferi (i den mån detta ges en geopolitisk innebörd). Exempelvis konstruerar Manuel Castells begreppet ”fjärde världen”, som en beteckning för det globaliserade nätverkssamhällets ”svarta hål” av social exklusion, vilka existerar överallt på jorden. ”Fjärde världen” inkluderar ”strukturellt irrelevanta” och överexploaterade

grupper i de områden vilka tidigare betecknades som "tredje världen", men också de fattiga och socialt ekluderade som lever i världens rikaste områden (Castells 1998, kap. 2).

De nyare globaliseringsteoriernas kritik av den sociala evolutionismen kan möjligen uppfattas som inaktuell både mot bakgrund av att kritiken fanns redan för 30 år sedan och att det skulle kunna hävdas att det inte längre finns många inflytelserika företrädare för den klassiska moderniseringsteorin. Beck menar emellertid att den ännu i hög grad är implicit närvarande i den sociologiska forskningen, eftersom den är inbäddad i den metodologiska nationalismen och dess institutionella organisering (Beck 1998:43f).

Samtidigt menar jag att denna kritik i hög grad också drabbar den sociologiska globaliseringsdiskursen. Både kritiken av eurocentrismen och påpekandena om en existerande ojämlik global resursfördelning framstår ofta som en läpparnas bekännelse när en ingående analys av detta utelämnas. Albert Paolini hävdar i en artikel om samhällsvetenskapliga globaliseringsteorier att dess grundantaganden och konceptuella kategorier i hög grad tar "väst" eller "centrum" som sin primära referenspunkt, vilket får som (ofta oavsedd) konsekvens att "tredje världen" oftast blir "införlivad, undertryckt, homogeniserad" (Paolini 1999:57). Efter min läsning av den sociologiska globaliseringslitteraturen är jag benägen att instämma i detta. Det gäller exempelvis det arbete av Held m fl (1999), som jag har utpekat som det i många avseenden mest genomarbetade, där analysen utgår från ett urval av "avancerade kapitalistiska samhällen" (s. 30): USA, England, Sverige, Frankrike, Tyskland och Japan (s. 30). Därmed får vi ingen systematisk analys av, eller ens något exempel på, vilka innebörder globaliseringen kan ha i syd. Bland de nyare sociologiska globaliseringsteorierna är det i första hand Manuel Castells som på ett mer grundligt sätt lyfter fram den ojämna globala resursfördelningen, vilket innebär ett försök till en rekonceptualisering av denna som likväl är väl empiriskt grundad.

Som vi sett skall Castells användning av begreppet "fjärde världen" förstås mot bakgrund av att geopolitiska storheter som "väst/öst, nord/syd, eller "tredje världen" har blivit problematiska eller otillräckliga för att beteckna globala dominansförhållanden. Samtidigt är det inte oproblemiskt att göra sig av med dessa begrepp, *eftersom de är bärare av en global maktanalys med ett historiskt perspektiv* (där det betonas att det koloniala arvet på olika sätt fortfarande präglar världen), som alltså ofta lyser med sin frånvaro i globali-

seringslitteraturen.

Ett annat problem med Castells försök att fånga den strukturella ojämlikheten i världssamhället med hjälp av kategorier som "svarta hål av social exklusion" och "strukturell irrelevans", är att de placerar stora grupper i världen *utanför* världssamhället. 1999 års upplaga av FN:s *Human Development Report*, som fokuserar globaliseringen, ger dock en annorlunda bild, som när det gäller globaliseringens ekonomiska dimension understödjer ett beroendetoretiskt perspektiv.¹⁴ I rapporten kan man bl a läsa att ca 900 miljoner människor idag är undernärda och att världens tre rikaste människors tillgångar är större än den sammanlagda bruttonationalinkomsten för de fattigaste länderna och deras 600 miljoner invånare. De fattigaste delarna av världen beskrivs i rapporten som "marginaliserade", men detta skall dock inte förstås som att de är "avskurna" eller "utanförställda" i förhållande till den övriga världen – tvärtom. Medan den genomsnittliga exporten för länderna söder om Sahara uppgår till närmare 30 procent av BNP, är genomsnittet för OECD-länderna 19 procent. De fattigaste är därmed i hög grad beroende av såväl de globala marknadernas dominerande aktörer som dess nyckfulla svängningar. De utgör därmed *delar av ett globalt system* som blir alltmer vittomspännande och integrerat.

Ett tvärvetenskapligt perspektiv som analyserar globala maktrelationer med utgångspunkt i ett historiskt perspektiv är den sk postkoloniala teori-bildningen och forskningsansatsen, där det betonas att kolonialismen har fortsatt att präglade världen efter att den formellt har upphört, inte bara ekonomiskt utan också kulturellt. Postkolonialismen fokuserar just hur kulturellt identitetsskapande i globaliseringens värld är präglad av det koloniala arvet och har delvis tagit sin utgångspunkt i en kritik av beroendeskolans ekonomism (Eriksson, Eriksson Baaz & Thörn 1999). Postkolonialismen har å andra sidan fått kritik för att överbetona kulturella aspekter på bekostnad av ekonomiska processer (Dirlik 1994). I samband med att postkoloniala analyser har börjat knyta an till globaliseringsbegreppet har också, bl a av en sociolog som Stuart Hall (1999), ett större fokus på ekonomiska processer börjat efterlysas.¹⁵ På motsvarande sätt har världssystemteorin under 1990-talet i allt högre grad börjat inbegripa kulturella processer (Wallerstein 1991 och Featherstone, ed. 1990). Möjligen kan det i ett möte mellan postkolonial teori och beroendeskolan/världssystemanalysen uppstå nya fruktbara kritiska analyser av världssamhällets maktstrukturer i dess olika aspekter.

Konklusion – ytterligare frågor till en global sociologi

Denna artikel har behandlat och analyserat sociologiska perspektiv på globalisering, fr a de nyare teorier som formulerats på 1990-talet. De har diskuterats i termer av en ny diskurs, med vissa problematiker, grundantaganden och interna debatter med skilda ståndpunkter.

Som nämndes redan i inledningen var en av utgångspunkterna för författandet av denna artikel att jag menar att den nya sociologiska globaliseringslitteraturen på ett intressant sätt analyserar aktuella sociala förändringar och att dess utmaning av den etablerade sociologins grundantaganden bör tas på allvar. I artikeln har jag emellertid också formulerat kritiska synpunkter på några av de tendenser om präglar denna diskurs i dess nuvarande form. Störst tyngdpunkt lade jag vid den implicita eurocentrism som är närvarande i globaliseringsdiskursen, trots att en kritik av densamma ofta utgör ett obligatoriskt inslag i litteraturen.

En annan invändning som antytts är att några av globaliseringsdiskursens mest intressanta teoretiska och begreppsliga innovationer har en otillräcklig empirisk förankring. Som en slags kritisk konklusion vill jag avslutningsvis peka på fyra sammanhängande teman, med några vidhängande frågeställningar, vilka behöver besvaras med hjälp av empirisk forskning och ibland också kräver ytterligare teoretiskt begreppsarbete. De har alla att göra med former för maktutövning och styrkeförhållanden mellan olika grupper och aktörer i det världssamhälle som präglas av ett nytt förhållande mellan sociala relationer och territorialitet:

Globalismen: Det saknas grundliga och systematiskt genomförda analyser av denna ideologi, dess diskursiva figurer, institutionella förankringar och spridningsformer.

Nya eliter: Det talas ofta om globaliseringens nya eliter, men också här saknas i hög grad grundliga empiriska undersökningar. Vilka är de? Till vilka professioner, positioner och institutioner är de knutna? Hur rekryteras de? Hur upprätthåller de sin ställning? Hur ser deras rumsliga rörelser ut?

Nya principer för social stratifiering och exklusion: "makten över den egna rörligheten" som ny princip för social stratifiering, "lokal fattigdom", segregation i "den globala staden" och nya, globala principer för social exklusion (t ex Castells "fjärde världen) är återkommande teman i globaliseringslitteraturen, vilka också kräver inte bara mer av empirisk förankring, utan också ytterligare teoretisk fördjupning. Det framstår i många fall som oklart i

vilka avseenden etablerade begrepp för social stratifikation är otillräckliga för att fånga globaliseringens sociala strukturering.

Social handling och maktutövning över stora avstånd: "action at a distance", "governance" är exempel på två centrala begrepp i globaliseringslitteraturen vilka betecknar nya förhållanden mellan å ena sidan social handling, social och politisk styrning och maktutövning, och å andra sidan territorialitet. Men hur ser de mest betydelsefulla formerna för social koordinering över stora avstånd ut? Hur sker de betydelsefulla länkningarna mellan sociala sammanhang på olika platser? Det gäller såväl formerandet av globala eliter och dominerande globala institutioner som olika typer av kollektivt handlande som utmanar dominerande globala maktstrukturer.

Epilog: Mot en engagerad sociologi?

Det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets sociologer utvecklade sina teorier och sin forskning i direkt relation till problemställningar som ytterst var djupt värdeladdade. Bortom de skilda normativa ståndpunkter och synsätt som de sociologiska klassikerna kan tillskrivas, så råder knappast någon tvekan om att de i sitt sociologiska arbete *delade ett engagerat förhållningssätt* till det objekt som de konstituerade för den sociologiska vetenskapen – samhället. De förhöll sig inte bara aktivt till de debatter, problemformuleringar, motsättningar och konflikter som präglade det samtida samhället, de granskade och analyserade också sociala förhållanden med en *kritisk blick*.

Om globaliseringen i en massmedial och extremt polariserad diskurs ofta framställs som antingen "himmel" eller "helvete", så tillför globaliseringens sociologi bortom sådana förenklingar ofta nyanserade och samtidigt kritiska analyser av sociala förhållanden och villkor i det framväxande världssamhället.

Till en av dess förtjänster hör att den medverkar till att göra sociologin samtidsrelevant, vilket innebär att den inte bara förhåller sig aktivt i förhållande till de nya och många utmaningar som människor i olika delar av världen nu står inför, utan också att den är engagerad. Globaliseringdiskursen hör till den – idag inte alls dominerande – typ av sociologi, som bidrar med en kritisk granskning av sociala förhållanden.

Noter

¹ Det måste understrykas att samtidigt som diskursen om globalisering i första hand förekommer i västerländska medier, så har den också etablerats i länder som Japan och Thailand (Robertson & Khondker 1998).

² Albert Paolini (1999) hävdar att det är "sociologin som ligger i täten vad gäller globaliseringsdiskurser" (s.61). Till de böcker som utgivits under 1990-talets sista hälft hör bl a Manuel Castells magnum opus i tre band, *The Information Age* (1996-98) (även om inte själva begreppet "globalisering" intar en central plats i Castells arbete, så måste detta verk ändå i hög grad sägas handla om framväxten av ett globalt nätverkssamhälle), Ulrich Becks *Vad innebär globaliseringen?* (1998), Martin Albrows *The Global Age* (1996), Saskia Ssassens *Losing Control?* (1996) och *Globalization and its discontents* (1998), Zygmunt Baumans *Globalization* (1998) och David Helds, Anthony McGrews, David Goldblatts och Jonathan Perratons *Global Transformations* (1999), där det sistnämnda verket enligt min mening innehåller den mest genomarbetade teorin om globalisering. Dessutom var *International Sociology* nr. 1/1998 ett temanummer om globalisering.

³ Detta var också tydligt i samband med den nordiska sociologkongressen i Bergen 1999, där huvudtemat var globalisering. I *Sociologisk Forskning* har det under 1990-talet förekommit två artiklar som har haft begreppet "globalisering" i sin titel: Thörn (1996) och Ekecrantz (1998). Det har ännu inte författats någon bok på temat globalisering av någon svensk sociolog.

⁴ För en mer utvecklad definition av diskursbegreppet, se Thörn (1997), s. 141ff.

⁵ Det fanns ansatser till en global sociologi även i klassiska sociologiska texter, t ex hos Weber, vars perspektiv har vidareutvecklats i en "global riktning" av bl a Talcott Parsons och Shmuel Eisenstadt. Se t ex Robertsons diskussion av detta (1992). Dessa drabbas dock i hög grad av den kritik mot vissa av den etablerade sociologins grundantaganden som formuleras inom den nya sociologiska globaliseringsdiskursen (se andra delen av denna artikel). Det finns emellertid inte utrymme att diskutera detta mer utförligt i denna artikel.

⁶ Vid en föreläsning under FRN:s konferens om globalisering i Stockholm den 22/10 1998 menade Saskia Sassen att man genom en upptagenhet med denna typ av statistik riskerar att förlora de globala processerna ur sikte, eftersom de mycket lite handlar om det som definierar globaliseringsprocessen.

⁷ Det har varit svårt att få fram fakta om MAI-förhandlingarna, som på ett sent stadium blev föremål för offentlig insyn och debatt. Följande uppgifter om MAI är hämtade ur i *TLM* nr. 1-2 1998, som innehåller ett flertal artiklar om MAI, delar av den pressdebatt som förts i Sverige, samt protokoll från riksdagsdebatten om MAI i mars 1998.

⁸ Se fr a SOU 1999:11, 1999:56, 1999:83 och 1999:84.

⁹ Begreppet "transformation" förefaller att ha etablerats som en begreppslik bestämning av karaktären på de aktuella förändringarna, se t ex Held m fl 1999.

¹⁰ Valet av Beck kanske kan tyckas mindre självklart än vad som är fallet med Wallerstein, som utan tvekan är en av de mest etablerade företrädarna för ett tidigt globalt perspektiv i den efterkrigstida sociologin. Beck har valts dels därför att han i hög grad är intresserad av på vilket sätt ett globalt perspektiv innebär en problematisering av sociologiska grundantaganden, dels därför att hans bok i långa stycken är en sammanställning och en sammanfattning av mångfalden av aktuella globaliseringsteorier.

Detta innebär att hans slutsatser i hög grad är i linje med en rad grundantaganden som finns inom globaliseringsdiskursen. Beck formulerar ingen väl strukturerad teori om globaliseringen, men dock en skiss till en sådan. Han är ofta polemisk och medvetet provokativ, men han formulerar inte desto mindre en rad slutsatser och frågeställningar som är värda att ta på allvar.

¹¹ Wallerstein (1987:313) menar att detta kan genomföras genom en sammanslagning av de separata disciplinerna (på motsvarande sätt som botanik och zoologi framgångsrikt slogs samman till biologi efter andra världskriget). Wallerstein är också f. n. ordförande för Gulbenkian-kommittén för samhällsvetenskapens omstrukturering, där representanter för såväl humaniora, som samhälls- och naturvetenskap medverkar. Kommittén har nyligen gett ut boken *Öppna samhällsvetenskapen* (Gulbenkian-kommittén 1999). Kommitténs medlemmar har också institutionella förankringar med global spridning: t ex USA, Frankrike, Zaire, Haiti, Japan, Kenya och Zaire.

¹² Se t ex Ssassens analys av framväxten av vad hon kallar "ekonomiskt medborgarskap", som pekar på att det under de senaste decennierna skett en förändring av förhållandena mellan den nationalstatliga politiken och ekonomiska aktörer som är så grundläggande att den implicerar att innebörden av begrepp som politik och ekonomi och deras inbördes relationer måste omdefinieras (Sassen 1996, kap. 2).

¹³ Det gäller inte minst Marx evolutionistiskt präglade analyser av produktivkrafternas utveckling som något som äger rum inom ramarna för nationer – vilka därmed också tillskrivs olika utvecklingstakt, något som förklaras utifrån interna förhållanden (se t ex Thörn 1997).

¹⁴ Följande uppgifter är hämtade från "Översikt och utdrag ur HUMAN DEVELOPMENT REPORT: Globalisering och mänsklig utveckling (1999), s. 1-20.

¹⁵ Det senaste arbetet av en av dem som brukar räknas till den postkoloniala teori-bildningens centrala gestalter, Gayatri Chakravorty Spivak (1999), fokuserar ekonomiska processer med utgångspunkt i en marxistisk analys.

Referenser

- Albrow, M. (1996) *The Global Age*. Cambridge: Polity Press.
- Appadurai, Arjun (1997) *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Arrighi, Giovanni (1995) *Det långa 1800-talet: om makt, pengar och kapitalets globalisering*. Göteborg: Daidalos förlag.
- Bauman, Z. (1998) *Globalization: The Human Consequences*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1996) *Att uppfinna det politiska: Bidrag till en teori om reflexiv modernisering*. Göteborg: Daidalos.
- Beck, Ulrich (1998) *Vad är globalisering? Missuppfattningar och möjliga politiska svar*. Göteborg: Daidalos
- Castells, M. (1996a) "The Rise of the Network Society." Oxford: Blackwell Publishers.
- Castells, M. (1996b) "Working Notes for a Critical Theory of the Informational Society", *Critique of Anthropology* 1/vol. 16.

- Castells, M. (1997) *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Castells, M. (1998) *End of Millennium*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Chomsky, N. (1998) "De rika skriver lagen", i *TLM*, 1-2.
- Dahl, R. (1999) "Kan internationella organisationer vara demokratiska?", *SOU* 1999:11.
- Dirlik, A. (1994) "The Post-Colonial Aura: Third World Criticism in the Age of Global Capitalism", *Critical Inquiry* 20. 1992)
- Ekecrantz, J. (1998) "Modernitet, globalisering och medier", *Sociologisk Forskning*, 3-4.
- Eriksson, B. (1988) *Samhällsvetenskapens uppkomst: en tolkning ur den sociologiska traditionens perspektiv*. Uppsala: Hallgren & Fallgren.
- Eriksson, C., Eriksson Baaz, M. & Thörn, H., (1999) "Den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället", i Eriksson m fl (red).
- Eriksson, C., Eriksson Baaz, M. & Thörn, H., (red) (1999) *Globaliseringens kulturer: Den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*. Nora: Nya Doxa.
- Featherstone, M. (red) (1990) *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*. London: Sage.
- Featherstone, M. (1994) *Kultur, kropp och konsumtion: kultursociologiska texter*. Stockholm/Stehag: Brutus Östling Symposion.
- Fossen, E. & Fredriksson, C-H. (1999) "Framtiden är nu – en elektronisk intervju med Manuel Castells", *Ord & Bild*, nr. 3.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1996) *Modernitetens följder*. Lund: Studentlitteratur.
- Gulbenkiankommittén (1999) *Öppna samhällsvetenskaperna. Rapport från Gulbenkian-kommittén för samhällsvetenskapens omstrukturering*. Göteborg: Daidalos.
- Hall, S., Held, D. & McGrew A., (red) (1992) *Modernity and its Futures*. Oxford: Polity in Association with Open University.
- Hall, S. (1999) "När var 'det postkoloniala'? Tänkande vid gränsen", i Eriksson m fl (red).
- Hannerz, U. (1996) *Transnational Connections: Culture, people, places*. London: Routledge.
- Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity: An Inquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Held, D. (1995) *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance*. Cambridge: Polity Press.
- Held, D., McGrew, A. Goldblatt, D. & Perraton, J. (1999) *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*, Cambridge: Polity Press.
- Hirst, P. & Thompson, G. (1998) *Myten om den globala ekonomin*. Stockholm: Atlas.

- Hobsbawm, E. (1994) *Nationer och nationalism*. Stockholm: Ordfront förlag.
- International Sociology* nr. 1/1998.
- Jarrick, A. (1992) *Mot det moderna förnuftet: Johan Hjerpe och andra småborgare i Upplysningstidens Stockholm*. Stockholm: Tiden.
- Kern, S. (1983) *The Culture of Time and Space 1880-1918*. Cambridge, Mass.: Harvard U.P.
- Lidskog, R. (1995) "Sociologins objekt eller politikens begrepp? Reflektioner kring begreppet 'civilt samhälle'", *Sociologisk Forskning* 1/95.
- McGrew A (1992) "A Global Society?", i Hall, S., Held, D. & McGrew A., (red) (1992) *Modernity and its Futures*. Oxford: Polity in Association with Open University.
- Nandy, A. (1999) "Den intime fienden. Kolonialismens psykologi", i Eriksson m fl (red)
- Paolini, A. (1999) "Globalisering", i Eriksson m fl (red).
- Robertson, R. & Khondker, H.H. (1998): "Discourse of Globalization: Preliminary Considerations", *International Sociology* 1/98.
- Rosenau, J. N. (1992) "The two Worlds of World Politics", i Hall, S., Held, D. & McGrew A., (red) (1992) *Modernity and its Futures*. Oxford: Polity in Association with Open University.
- Rosenau, J. N. (1997) *Along the Domestic-Foreign Frontier*. Cambridge: Cambridge U.P.
- Sassen, S. (1991) *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton U.P.
- Sassen, S. (1996) *Losing Control?: Sovereignty in the Age of Globalization*, New York: Columbia U.P
- Sassen, S. (1998) *Globalization and its discontents*. New York: The New Press.
- Sassen, S. (1999) "Det globala förankrat i det nationella. Konsekvenser för statens roll", i SOU 1999:11.
- Smith, A. D. (1979) *Nationalism in the Twentieth Century*. Oxford: Martin Robertson.
- Spivak, G. S. (1999) *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*. Cambridge, Mass.: Harvard U.P.
- SOU 1999:11.
- SOU 1999:56.
- SOU 1999:83.
- SOU 1999:84.
- Therborn, G. (1998) "Challenges and Issues of Globalization", *paper presenterat vid FRN:s konferens Globalizations, Stockholm, 22-24/10*. Under publicering.
- Thompson, John B. (1995) *The Media and Modernity: A Social Theory of*

- the Media*. Cambridge: Polity Press.
- Thörn, H. (1996) "Globalisering och sociala rörelser: Folk rörelsesverige i Sydafrika", *Sociologisk Forskning* 1.
- Thörn, H. (1997) *Modernitet, sociologi och sociala rörelser*. Göteborg: Sociologiska institutionen.
- Thörn, H. (1999) "Nya sociala rörelser och politikens globalisering. Demokrati utanför parlamentet?", i *SOU* 1999:84.
- TLM* 1-2 1998.
- Wahlbeck, Ö.(1999) *Kurdish Diasporas: A Comparative Study of Kurdish Refugee Communities*. Basingstoke: MacMillan.
- Wallerstein, I. (1987) "World-System Analysis", i A. Giddens & B. Turner, *Social Theory Today*. Cambridge: Cambridge University Press
- Wallerstein, I. (1991) *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World System*. Cambridge: Cambridge U.P.
- "Översikt och utdrag ur *HUMAN DEVELOPMENT REPORT* 1999: Globalisering och mänsklig utveckling". Stockholm: Röda Korset/UNDP.

Abstract

During the 1990s, the concept of "globalization" has been established in sociology and in the social sciences more generally. This article argues that sociological theory and research on globalization constitutes *a new discourse within sociology*, challenging some of the cornerstones of established sociology. The aim of this article is to investigate, analyze and critically discuss this discourse. The article has three parts. *The first part* argues that two conceptual pairs, *nation state/globalization* and *global/local*, represent the two most central theoretical themes in globalization discourse. These themes – as well as globalization discourse in general – are centred around conceptions about new relations between social relations and power on the one hand, and territoriality on the other. In *the second part* it is argued that this discourse refers to *world society* as the main research object of "the sociology of globalization". *The third part* discusses some aspects of the critique of established sociological theories and research strategies articulated in sociological theories of globalization. *The conclusion* argues that globalization discourse in some respects needs more empirical grounding and further theoretical development. However, its challenge must be taken seriously, not the least because it points to, and present meaningful analyses of, a number of present-day phenomena that are not so easily grasped by established sociological perspectives.

Manuel Castells tankar om informationsåldern

AV EDMUND DAHLSTRÖM

Manuell Castells samhällsanalys ligger på ett globalt plan. Han har verkat som forskare inom ett flertal ekonomiska makroregioner som t.ex. Västeuropa, Östeuropa, Nordamerika, Sydamerika, asiatiska Stilla-havsområdet, Afrika söder om Sahara, etc. Att yttra sig om världssamhället ställer väldiga krav och komplikationerna verkar oändliga. Framställningen i hans mest omfattande arbete innefattar djupgående konkreta analyser som kan vara svåra att ta sig igenom och ta till sig. Analyserna är samtidigt utmanande och tankeväckande.

Manuell Castells arbete om informationsåldern (The Information Age. Economy, Society and Culture) omfattar 3 volymer:

Vol.1: The Rise of the Network Society. (Svensk översättning finns).

Vol.2 : The Power of Identity.

Vol 3 : End of Millennium.

Castells utgångspunkt är att den sociala världen har integrerats och krympt till följd av kommunikativa innovationer. Detta har gjort det globala perspektivet önskvärt och nödvändigt för att förstå samhällsförändringar. Nedan introduceras hans idéer för Sociologisk Forsknings läsare, och några frågor ställs kring hans arbeten.

Informations- och nätverkssamhället.

Den första volymen presenterar den grundläggande teorien om informations- och nätverkssamhället. Castell tänker sig att under 1970-talet förändras den sociala världen från att vara ett övervägande industrisamhälle till att vara ett övervägande informationssamhälle.

Edmund Dahlström är professor emeritus i sociologi. Han var tidigare verksam vid sociologiska institutionen i Göteborg, där han framförallt forskade kring arbetslivsfrågor.

Information talar vi om i samband med samlande, kommunikation och lagring av kunskaper. Informationens ökade betydelse sammanhänger med den nya informationsteknologin som gör det lättare att samla, sprida, bearbeta och lagra information-kunskaper. De mikro-elektroniska innovationerna har möjliggjort multimediala lösningar med ljud, bild, ord samtidigt. Den dator-förmedlade kommunikationen (computer mediated communication) som t.ex. Internet är typiska för denna utveckling. De samhällliga relationerna präglas av alltmer komplicerade nätverk av kommunikation. Lokala samhällen och nationssamhällen integreras alltmer globalt. Massmedierna spelar en allt större roll för kultur, politik och ekonomi. Vi uppfattar den samhälliga verkligheten alltmer genom massmediernas förmedling.

Produktionen av varor och tjänster blir alltmer kunskapsbaserad. Den har alltmer differentierats och specialiserats. Produktionsprocessen delas upp och förläggs till delvis självständiga avdelningar inom större företag och/eller förläggs till olika mera specialiserade företag i tillverknings- och tjänstekedjor med underleverantörer och specialister. Näringslivet ändras i ett allt snabbare tempo med krav på ökad flexibilitet.

Sammanhängande med detta har arbetsliv och arbetsmarknad förändrats. Ekonomier har blivit alltmer föränderliga och anställningar alltmer obeständiga. Livslång anställning har ofta ersatts av projektanställning, konsultställning eller andra lösare anställningsformer. De ökade kunskapskraven ställer krav på ständig omskolning och vidareutbildning. Arbetslivet har fragmenterats och individualiserats och arbetarkollektiv och fack har fått mindre betydelse.

Sedan 70-talet framträder flera drag i förändringen. Vi får en alltmer global integration med frihandel, ökad global konkurrens, en dominerande internationell finansmarknad med ökade krav på avkastning, en begränsning av statlig reglering och kontroll, ökad konkurrens och flexibilitet, minskad anställningstrygghet och ökad strukturarbetslöshet. Konkurrenten och kravet på lönsamhet (profitability) är drivande för den ekonomiska växten.

Förändringen har inneburit en ny form av kapitalism med global omfattning. Marknadsprocesserna har blivit mindre beroende av statlig reglering och nationella strävanden. Världsekonomin förhållanden bestäms i stor utsträckning av de finansiella flödena. De internationella och internationella företagen, kapitalet och arbetskraften rör sig mera fritt över nationella gränser och staten tvingas vara mer försiktig med att lägga kostnader på marknadens

aktörer, annars flyttar de till annat land med lägre kostnader. De globala marknaderna gör en ständig och snabb utvärdering av länders ekonomiska politik från marknadsaktörernas synpunkt; sjunkande värde på nationell valuta och på nationella kurser och stigande räntor kan hota nationellt välstånd. Stater tvingas vara mer restriktiva i sin välfärdspolitik som vilar på beskattning och pålagor. En stram budget ter sig nödvändig i den globala utvärderingen. I dagens debatt möter vi beteckningen superkapitalism på den nya formen av kapitalism.

Äldre begrepp och teorier om världssamhället håller inte längre t. ex. iden om "första", "andra" och "tredje världen", begreppen "Nord" och "Syd", teorin om "centrum", "semi-periferin" och "periferin" och beroende-teorin. Nätverks- och informations-världen saknar enkel ordnad hierarki och centrum. Tredje världen eller Syd har differentierats t. ex. genom tillkomsten av de "asiatiska tigrarna", som liknar utvecklade länder, och framväxandet av den "fjärde världen" dvs länder, landsdelar och människor som marginaliserats och stötts ut i den globala ekonomin och drabbats av förfall och våld.

Informations- och nätverkssamhället präglas av en kultur som Castell benämner "culture of real virtuality"; människorna lever i ett starkt differentierat system av informationsnätverk och dess budskap blir en del av deras vardagliga praktik och uppfattade verkligheter. Den datorstyrda kommunikationen förmedlar en kosmopolitisk värld. Den multimediala kommunikationen förenar bilden med ord och ljud och förmår integrera olika kulturella uttryck. Den datorfömedlade kommunikationen delar befolkningen i en aktiv informationsväljande och interagerande befolkning och i en passiv publik-befolkning.

Det globaliserade informationssamhället medför en annorlunda rumslig strukturering. Informationsflödena spelar en större roll. Det sker en ökad horisontell utbredning av nätverk, en decentralisering och försvagning av hierarkier. Den högteknologiska produktionen kan lättare förenas med kunskapsinstitutioner och bostadsområden.

Tiden får en annan innebörd i informationssamhället. Biologiska rytmer får mindre betydelse. Flexitiden präglar nätverksföretagen. Multimedia främjar det simultana och det tidslösa. Döden kommer i bakgrunden: kända personer fortsätter att leva efter sin död i den mediala världen.

Kollektiva identiteter, gemenskaper och rörelser.

Castell behandlar i *den andra volymen* en annan sida av i informationsåldern

som sammanhänger med att människorna skapar kollektiva identiteter och gemenskaper och nya sociala rörelser. Castell analyser också slutet på den patriarkala traditionen. Till sist behandlar han nationalstatens tillbakagång och demokratins kris.

Castell urskiljer olika slag av kollektiva identiteter och gemenskaper i det moderna samhället. Dominerande och etablerade institutioner bär upp *legitimerande identitet* som skapar mening och legitimitet åt människors vardagliga handlande. *Motståndsidentitet* uppstår bland de utstötta och förfördelade som sluter sig samman för att bryta utanförskapet. *Projektidentitet* gäller uppslutningen kring kulturell gemenskap och idéer om det goda samhället.

Det globala nätverks- och informationssamhället som bygger på relationer av affärsmässighet och egenintresse. Men människor söker också finna gemenskap och kollektiv identifikation på det nära planet (mikroplanet) i form av familj, släkt, grannskap eller region och/eller på det mera övergripande planet (makroplanet) i form av etnicitet, religion, nationalitet och/eller annan projektidentitet.

Marknaden får för en del grupper av människor en opersonlig och omänsklig karaktär som utmanar till särskilda gemenskaper och motståndsidentitet. Stora grupper som drabbats av den globala ekonomin sluter sig samman i proteströrelse mot den globala ordningen t.ex. zapatistas i Chiapas i Mexiko, den amerikanska millitien som sprängt varuhus och den apokalyptiska sekten i Japan som spred giftgas i tunnelbana.

Vissa projektidentiteter, gemenskaper och rörelser har en mer allmängiltig och aktuell karaktär i utvecklade länder. Från industrisamhället emanerar arbetarrörelse, fackföreningsrörelse och sammanslutningar av företagare av olika slag. Globaliseringen, avregleringen och den ökade konkurrensen samt arbetslivets fragmentering och individualisering har bidragit till en försvagning av facklig makt. Territoriet i smått eller stort med etnisk och/eller nationell gemenskap har blivit en viktig bas för rörelser och kollektiv kamp. Där stater bildats utan hänsyn till etnicitet och nationalitet uppstår förtryck, terror, våld och krig. Kvinnorörelser har vänt sig mot arvet från patriarkatet och främjat kvinnlig särart och jämställdhet. Miljörörelser finns i en mängd varianter med olika mål och medel för att främja ekologisk balans och förhindra förstörelse av naturens resurser.

Kvinnorörelsen har varit en drivande kraft i kampen mot och upplösningen av patriarkala mönster. Vid inledningen av industrialiseringen hade

kvinnorna inte full rättskapacitet. De var underställda fäders/mäns förmynderi och som gifta kvinnor var de försörjda hemmafruar i en beroende ställning. Kärnfamiljen var den normativa modellen och den legitima sexualiteten var knuten till denna.

Kvinnors och mäns roller har radikalt förändrats under efterkrigstiden. Kvinnorna har fått fulla civila och medborgerliga rättigheter och man har avskaffat formella hinder för kvinnors utbildning och yrkeskarriär. Kvinnorna har gått ut i förvärvslivet och blivit självförsörjande.

Kärnfamiljen har i stor utsträckning ersatts av olika former av par- och familjeformer; ombildade familjer, ensamstående med eller utan barn, homosexuella par, etc. Rörelser har uppstått för att främja särskilda lösningar som feministiska, lesbiska och gay rörelser. Giftermålsfrekvens och reproduktionstal har sjunkit. Sexualiteten är inte längre normativt bunden till kärnfamiljen. Männerna har fått mer aktiva roller som fäder och hushållsmedlemmar. Kvinnorna är mer inflytelserika jämfört med förut i politik, ekonomi och kultur. Diversifieringen av familjeformer och ändrade könsrelationer har skapat osäkerhet och bidragit till männens våld mot kvinnor.

Castell hävdar att det i informationssamhället mera är kulturella likheter som ligger till grund för gemenskap och kollektiv identitet såsom religion, ideologier, etnicitet, nationalitet etc. Statsbildningar har försvagats och upplösts samtidigt som etniska och nationella rörelser vuxit sig starka. Staten har försvagats i förhållande till de globala finansiella flödena av makt, rikedom och kunskap-information. Samarbetsorgan för världsdelar såsom EU och NAFTA har minskat nationalstaters suveränitet.

Samtidigt har demokratin hamnat i kris. Genom att staten mera förlorat kontroll över finansflöden och sysselsättning har förtroendet för demokratin minskat. Globaliseringen kan förstärka känslan av maktlöshet hos medborgarna. Medborgarnas deltagande i det demokratiska spelet och deras förtroende för staten, demokratiska partier och ledare har avtagit. Valdeltagande har minskat och rörligheten i val av politiskt parti har ökat.

Medborgarnas kontakt med det politiska spelet förmedlas av medierna och de elektroniska medierna skapar ramen för medborgarnas politiska orientering och handlande. Politisk marknadsföring och kontinuerlig opinionsmätning har alltmer kommit att prägla den demokratiska politiken. Här finns risker för snedvridning t.ex. så att uppblåsta skandaler, politiska "shower" och demagogiska utspel skymmer de politiska sakfrågorna. Tillgången till press

och massmedial sändningstid bestäms alltmer av ekonomiska resurser vilket kan försvåra balanserad och saklig belysning av de politiska frågorna. Jakten på att maximera läsare, åskådare och/eller åhörare kan vulgarisera politiska budskap i populistisk riktning. Det ställs allt större krav på politikens underhållningsvärde på bekostnad av dess upplysningsvärde. Castell sätter sitt hopp till nya rörelser som söker slå vakt om humanistiska värden, rörelser som vi finner i Amnesty international, läkare utan gränser, Greenpeace, etc.

Förändringar kring millenniets slut

Den tredje volymen fokuserar på förändringen i särskilda världsdelar och kan sägas illustrera en del av de förändringar som berörts ovan: Den starka statens (etatismens eller statismens) kris och Sovjetunionens sammanbrott, uppkomsten av fjärde världen med global fattigdom och utstötning, den globala kriminella ekonomins utvidgning, utveckling och kris i det asiatiska Stilla-havsområdet och enandet av Europa.

Sovjetunionen med sin centrala planhushållning, partidiktatur och totalitära uppbyggnad är exempel på den starka staten. Fram till 70-talet var Sovjets utveckling en ekonomisk framgångssaga. Med den nya teknologin och informationssamhället råkar Sovjet med Östeuropa in i stagnation och kris. Sovjet som det gamla tsarimperiet med alla sina nationaliteter och etniska mångfald slits av inre spänningar samtidigt som oppositionen i Östeuropa får vind i seglen. Den repressiva planhushållningen förmår inte utveckla den nya informationsteknologin och hamnar ohjälpligt efter.

Perestroikans reformsträvanden fick upplösande effekter både i Sovjet och Öststaterna. Oppositionen har tagit makten. Nationella och etniska motsättningar har lett till upplösning av stater och bildandet av självständiga stater och till våld och inbördeskrig. Det kalla kriget har tagit slut och ersatts av små heta krig.

Den globala informationsekonomin är selektiv i förhållande till länder, territorier och människor. Det medför ökade välståndsklyftor, ökad polarisering, ökad fattigdom och ökat lidande.

Inom länderna innebär det ökade inkomstklyftor och en ökning av utstötta fattiga. Stora grupper av inkomsttagare hamnar under fattigdoms-strecket eller i arbetslöshet. USA exemplifierar denna polarisering: i storstäderna hamnar de fattiga i särskilda innerstadsgetton medan de besuttna slår sig ned i bevakade ytterstadsdelar.

Länder som marginaliserats finner vi särskilt i Afrika och Latinamerika. Det koloniala arvet har på många sätt försvårat utveckling och lagt grunden för etniska motsättningar och etnisk rensning. Dessa "fjärde världens" samhällen präglas av roregimer som plundrar landet, och våld och krig skrämmar bort investeringar från den rika världen. Den rika världen har ibland upprättat auktoritära regimer för att möjliggöra en ensidig exploatering av resurser (nykolonialism).

Den globala ekonomiska polariseringen och försvagningen och upplösningen av stater påverkar den ökade globalt organiserade brottsligheten. Det uppstår väldiga smuggel-flöden av prostitution med kvinnor och barn, narkotika, alkohol, vapen, radioaktivt material, mänskliga organ, illegala immigranter, piratkopierade produkter, valuta, etc. Gangsterväsendet når oanade höjder i olika delar av världen med namn som siciliansk Cosa Nostra, amerikansk Maffia, columbianska karteller, japansk Yakuza, sydostasiatiska triader, ryska Mafiyas etc. Dessa har förenats i globala nätverk.

Den organiserade brottslighet har i många länder stort inflytande på länders ekonomi och politik och ger avsevärd försörjning åt olika skikt. I de tidigare kommunistiska europeiska länderna har den tidigare omfattande gråa ekonomin och den tidigare nomenklaturen förenats i en kriminell verksamhet med väldiga resurser. Avskaffandet av planekonomin ledde till ekonomiskt kaos som gynnade uppkomsten av kriminell svart ekonomi.

Under efterkrigstiden har de asiatiska länderna vid Stilla havet uppvisat den starkaste ekonomiska växten och världens ekonomiska tyngdpunkt har förskjutits från Atlanten till Stilla havet. Det började med Japan som det stora ekonomiska undret under efterkrigstiden, åtföljdes av de fyra asiatiska tigrarna Sydkorea, Hongkong, Taiwan och Singapore och följdes sedan av giganten Kina under en moderniserande regim under 80- och 90-talen. Flera andra ostasiatiska länder har haft en stark ekonomisk växt.

Ett karakteristiskt drag i dessa länders utveckling har varit en stark stat och en ekonomisk politik som stött, lett och skapat ramen för ett privatägt näringsliv som kunnat konkurrera på den globala marknaden. En stark nationalism och en strävan att finna en historisk kompromiss mellan kapital och arbete framträder. Regimerna har varit auktoritära och de demokratiska inslagen svaga. Traditioner av elitism förankrade i konfucianism har stått mot demokratisk jämlikhet. Castell talar om utvecklande stater (developmental states).

Den japanska utvecklingen leddes av en stark statlig byråkrati som skapade en ram för samarbete med stora och mäktiga privatägda företag. Statliga garantier gav generösa krediter i banker. Genom handelspolitiska åtgärder stöddes företagets kontakter i det globala systemet. Staten stödde också näringslivet med forskning och annan infrastruktur. De stora företagen ingick en historisk kompromiss med den fackliga rörelsen; de anställda organiserade sig i företagsföreningar, främjade rationaliseringar genom deltagande i kvalitetsgrupper och vara beredda att arbeta vid alla tider mot att de fick livstidsanställning, jämförelsevis höga löner, inflytande på förändringsarbete samt åtnjöt en del personliga förmåner på det egna företaget.

På de stora företagen förväntades gifta kvinnor sluta arbeta och ägna sig åt skötsel av hem och barn. Det har funnits en service- och jordbrukssektor med mera flexibla anställningsförhållanden där gifta kvinnor kunnat finna anställning med jämförelsevis låga löner. Den patriarkala familjen bidrar till en flexibel arbetskraft med högavlönade (män) och lågavlönade (fruar).

Mot slutet av 90-talet drabbas de asiatiska ekonomierna av en finansiell kris. Castell sätter den i förbindelse med den starka statens oförenlighet med informationsekonomin; statens garantier skapar för generösa bankkrediter, livstidsanställningar går ej samman med kravet på mer flexibla anställningsförhållanden och forskningen vid statliga universitet har haft dåliga kontakter med näringsliv och praktik vilket försvårat innovationer rörande informationsteknologins mjuk- och hårdvaror.

De ursprungliga motiven för skapandet av en europeisk gemenskap var politiska: att för all framtid undanröja konflikter och krig mellan Europas nationalstater. Medlen till gemenskapen och senare unionen blev främst ekonomiska: inrättande av organ för ekonomiskt samarbete så att varor, tjänster, arbetskraft, kapital och kunskaper fritt skulle kunna röra sig över nationella gränser. Unionens etablering har inneburit inskränkningar av nationalstaternas suveränitet. Medlemsstaten har involverats i nya nätverk som inkluderar aktörer utanför nationernas gränser. Castell föreslår termen nätverksstaten för denna makroregionalt orienterade nationsstat med en mängd multilaterala förhandlingskontakter i unionens samarbetsorgan.

Etablerandet av gemenskapen och unionen med internationella organ har inte drivits fram av någon utbredd europeisk identitetskänsla. Folkomröstningar och opinionsmätningar visar på ganska splittrade opinioner i frågan om medlemskap i unionen. Det har varit idealistiska politiker och

näringslivets praktiker som drivit fram gemenskapen. Unionen har vuxit fram samtidigt som de nationella ekonomierna råkat i kris, välfärdsstaten bantats och arbetslösheten varit hög. Det har vuxit fram extrem-nationalistiska rörelser med främlingsfientliga attityder som vänt sig mot integrationssträvanden.

Ett viktigt motiv för integrationssträvanden har varit att hävda de europeiska staterna gentemot USA och Japan när det gäller teknologisk utveckling. Europa har haft svårt att hävda sig på elektronikens område med några undantag (NOKIA och LME).

Globaliseringen och den europeiska integrationen har haft likartade effekter på nationalstaternas ekonomi och ekonomiska politik. EUs krav på medlemskap i den monetära unionen omfattar: lågt budget-underskott, jämförelsevis låg statsskuld, låg inflation, låga räntor på långfristiga lån och stabil växelkurs. Det är samma krav som Internationella valutafonden, Världsbanken och G-7 gruppen ställer på låntagare i det globala samhället. För både det globala samhället och den europeiska unionen gäller Alain Toraines tes att globaliseringen leder till att samhällen blir ekonomier, ekonomier blir marknader och marknader blir finansiella flöden. De starka globala finansflödena och annat globalt informationsutbyte leder till att ekonomierna homogeniseras.

Dolda värderingar och underskattade militära konflikter?

I sitt sammanfattande slutkapitel spekulerar Castell om informationssamhällets radikalt annorlunda sociala förhållanden. Klassförhållanden har fragmenterats genom tillkomsten av nya ägargrupper knutna till det globala finansflödet och av den stora gruppen av marginaliserade och utstötta. Makten kommer alltmer att vara beroende av kontrollen av informationsflöden och nätverk. Den sociala verkligheten som människor lever i bestäms mycket av informationsströmmarnas "real virtuality". Människor kommer att välja livsmönster mer efter sina personliga erfarenheter än efter av traditionen föreskrivna mönster. När jag här sökt sammanfatta Castells text har jag ej förmått ge rättvisa åt rikedomerna av hans tankar och de ibland briljanta historiska berättelserna. Hållbarheten hos Castells teorier ligger i dessa berättelsers trovärdighet. Jag har överlag övertygats av hans berättelser.

Castell betonar i sin analys att han vill avhålla sig från värderingar, framtidsprognoser och politiska slutsatser. Han varnar för deterministiska teorier om att historien har en riktning. Han ser de marxistiska teoretikernas ambition att vilja förändra världen som avskräckande exempel.

Samtidigt kan man fråga sig om inte en samhällsanalys måste röra sig med värderingar och att Castell rör sig med dolda värderingar t.ex. kring välfärd och demokrati. Man kan också fråga sig om inte Castells egen teori om informations- och nätverkssamhället ser en bestämd riktning i vilken historien rör sig. Genom att hans berättelser går i en riktning känns riktningen nödvändig. När Castell inte diskuterar alternativa scenarios verkar riktningen förutbestämd t.ex. när det gäller välfärdsstatens tillbakagång och den globala kriminaliteten och fjärde världens expansion. Castell är mera öppen för olika scenarios när det gäller vad som kommer efter patriarkalismen.

Jag har också några kritiska fundering kring Castells grundbegrepp nätverks- och informationssamhälle. Alla samhällen kan ses som nätverk av relationer mellan enheter som individer, grupper, organisationer, institutioner etc. Vad kännetecknar informationssamhällets nätverk? Castell är ute efter ett mer specifikt slags nätverk; horisontellt ej vertikalt, öppet ej slutet, decentraliserat ej centraliserat etc. Jag blir inte klar på den punkten. Samma slags oklarhet gäller begreppet information. Alla samhällen kan ses som informationssystem. Skrivkonsten skapade nya förutsättningar för spridning, bearbetning och lagring av information. Det gäller också tryckerikonsten och de mikro-elektroniska hjälpmedlen för kommunikation, bearbetning och lagring av information. Mycket av Castells text gäller förändringar i samhällets informationssystem. Här skulle behövas en begreppsutveckling.

Castell visar i sina berättelser om det framväxande informations- och nätverkssamhället att denna utveckling leder till många olyckliga förhållanden och mycket lidande (fjärde världens uppkomst och förhållanden och den globala kriminella ekonomin). Genom att undertrycka värderingar och inte diskutera alternativ befäster han bilden av något oundvikligt. Detta stämmer inte med hans principiella avståndstagande från determinism.

Castell visar att informationsåldern styrs av de globala finansiella flödena och att nationalstaterna överspelas. Man har diskuterat möjligheten av att skapa överstatliga organ som något kan reglera dessa flöden för att undvika vissa negativa konsekvenser. Ett fundering i den riktningen hade varit av värde.

Frågan om krig eller fred i det globala spelar en undanskymd roll i Castells analyser som mycket fokuserar på det ekonomiska. FNs funktioner och brister berörs knappast alls. Den antydda utvecklingen av informations-samhället förutsätter fredliga villkor utan ett kärnvapenskrigs överraskningar,

samt en hållbar ekologisk utveckling. Det var väl något av en tillfällighet att vi inte fick ett tredje världskrig vid Kuba-krisen. Små krig kan bli nog så förödande om stormakter hamnar på olika sidor. Den globala rubbningen av den ekologiska balansen och slöseriet med naturresurser har fortsatt. Det är många faktorer som gör informationsåldern osäker och som man behöver analysera, värdera och söka åtgärda. Jag känner inte samma optimism och förtröstan som Castell ger uttryck för, inför informationsåldern vid millennieskiftet.

recension

AV RAGNAR HAUGE

Institutt for kriminologi, Universitetet i Oslo

Felipe Estrada (1999): *Ungdomsbrottslighet som samhällsproblem – Utveckling, uppmärksamhet och reaktion*. Akademisk avhandling. Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.

Temaet for Estradas avhandling er utviklingen av ungdomskriminaliteten i Sverige, særlig konsentrert om perioden fra 1975 og utover. Den sentrale problemstillingen er hvorvidt kriminalstatistikken avspeiler den faktiske utvikling når det gjelder henholdsvis tyvskriminalitet og voldskriminalitet blant ungdom - hvor ulike meninger har stått steilt mot hverandre innenfor det kriminologiske miljø.

Når det gjelder tyvskriminaliteten blant ungdom viser kriminalstatistikken at den sterke økning som startet rundt 1950 nådde sitt maksimum på midten av 1970-tallet. Senere har andelen lagføringer per innbygger i aldersgruppen 15-20 år vist en svak nedgang - mens utviklingen i andelen mistenkte har vært stabil, bortsett fra en liten økning 1985-1992 og deretter en nedgang. Sett under ett tyder følgelig kriminalstatistikken på at tyvskriminaliteten blant ungdom har ligget omtrent på samme nivå i perioden 1975-1994.

Det har imidlertid av enkelte vært hevdet at tyvskriminaliteten blant ungdom i realiteten har fortsatt å stige også i perioden 1975-1994, til tross for den stabilitet som kriminalstatistikken viser. Dette - har man hevdet - kan tilbakeføres til begrensninger i rettsystemets kapasitet som har ført til at antallet lagføringer ikke har økt i takt med den økende kriminalitet. Indikasjoner på dette er bl a den stadig synkende oppklaringsfrekvens - i 20-års perioden har oppklaringsprosenten for tyveri blitt halvert - mens antallet anmeldelser har steget fra 465.000 i 1975 til 653.000 i 1994.

For å belyse spørsmålet tar Estrada først for seg utviklingen når det gjelder antallet lagførte for tyverier i fire ulike grupper - ungdom mellom 15 og 20 år, voksne fra 21 år og over, foruten kvinner og utlendinger uten hensyn til alder. Hans hypotese er at dersom nedgangen i andelen lagførte blant ungdom skyldes minskende resursser, skulle man vente å finne en tilsvarende nedgang

også blant de andre grupper av lagførde. Det viser seg imidlertid at blant kvinner har andelen lagføringer noe nær fordoblet seg i perioden 1975-1995, og også når man ser på gruppene voksne og utlendinger finner man en relativt sterk økning. Noe av det samme gjelder andelen mistenkte - mens det bare har vært en svak økning blant de unge, er økningen vesentlig større blant de voksne. Nedgangen i andelen lagførte og stabiliteten blant mistenkte tyder derfor på at det ikke har skjedd noen økning i tyvskriminaliteten blant de unge etter midten av 1970-tallet. Dette gjelder i hovedtrekk også dersom man kontrollerer for den synkende oppklaringsprosent.

Men Estrada går videre. Han deler tyvsforbrytelsene inn i to grupper. På den ene side de som på grunnlag av ulike undersøkelser kan betegnes som typiske ungdomsforbrytelser, derunder mopedtyveri, innbrudd i skole og fritidshus og tyveri i ungdomslokale - i alt 14 ulike typer av tyvsforbrytelser - og på den annen side de øvrige tyverier. Når han ser på hvordan anmeldelsene vedrørende disse to hovedgrupper av tyvsforbrytelser har utviklet seg over tid, finner han at mens anmeldelsene av det som kan betegnes som ungdomsforbrytelser viser en svak nedgang, viser de øvrige tyvsforbrytelsene en klar oppgang i antall anmeldelser.

Disse dataene tyder følgelig på at kriminalstatistikkens bilde av tyvskriminaliteten blant ungdom avspeiler en realitet. Alt tyder på at den sterke stigning i tyvskriminaliteten blant ungdom som fant sted fra 1950 og frem til begynnelsen av 1970-årene er blitt avløst av stabilitet, og muligens nedgang, fra midten av 1970-årene. Den økning i kriminaliteten som ifølge anmeldelsesstatistikken synes å ha funnet sted etter midten av 1970-årene må derfor tilbakeføres til en økning i kriminaliteten blant den voksne befolkning, og ikke blant de unge.

Estrada trekker også linjene over til andre europeiske land. Problemene med internasjonale sammenlikninger er imidlertid mange og store. Uten spesialkunnskap om de respektive lands straffelovgivning, rettshåndhevelse og statistikkføring - og ikke minst de endringer som skjer på disse områdene - kan man lett komme på villspor. Isteden for selv å forsøke å finne frem til relevante statistiske data, har han derfor valgt en annen fremgangsmåte. Det viktigste kildemateriale er publiserte beskrivelser og analyser av utviklingen, supplert med informasjoner innhentet direkte gjennom kontakter med forskere fra de respektive land. Resultatet av sammenlikningen er at utviklingen i flertallet av de landene som omfattes - Danmark, Holland, Norge, Sveits,

Skottland og Østerrike - i hovedsak viser den samme utvikling som i Sverige. I samtlige av landene var det en økning - i de fleste land en meget sterk økning - fra 1950 og frem til begynnelsen av 1970-tallet, mens det deretter har skjedd en avmatning. Dette synes å bli bekreftet også i den utstrekning man har selvrapporteringsundersøkelser å bygge på. I de resterende 3 land - England, Finland og Tyskland - har det derimot vært en mer eller mindre uavbrutt økning i hele perioden.

I dagens Sverige - som i mange andre europeiske land - er det imidlertid ikke lengre tyvskriminaliteten, men voldskriminaliteten blant de unge som er det sentrale tema. Etter å ha ligget på et forholdsvis stabilt nivå begynte andelen lagførte ungdommer i aldersgruppen 15-20 år å stige i slutten av 1980-tallet. Fra 223 personer per 100.000 innbyggere i 1987 var tallet steget til 412 i 1994 - nær en fordobling i løpet av syvårsperioden. Og blant dem som er enda yngre er økningen enda større. Antallet utredninger i saker som gjaldt mishandling av mindreårige 7-14 åringer som ble avsluttet fordi den mistenkte gjerningspersonen var under 15 år - og følgelig ikke kunne straffes - økte fra 93 i 1981 til 1007 i 1997, med andre ord mer enn en tidobling.

Også når det gjelder utviklingen av voldskriminaliteten er det imidlertid uenighet mellom ulike forskere - mens noen mener at økningen er reell, hevder andre at økningen i kriminalstatistikken skyldes andre forhold. Estrada tilhører den siste gruppen. Hans oppfatning er at økningen kan tilbakeføres til økt publisitet og endrede holdninger til ungdomsvold, som i sin tur har påvirket anmeldelsesfrekvensen.

For å belyse dette har han analysert lederartiklene i 6 større svenske aviser i perioden 1950-1994 som omhandler ungdomskriminalitet. Han finner at perioden fra 1950 til 1968 hadde det største antall slike artikler. Disse artiklene omhandlet særlig tyvskriminalitet blant ungdom - ikke minst biltyverier - med unntak av perioden 1964-1968 hvor ungdomskravaller også ble hyppig omtalt. I stor grad handlet disse artiklene om hvordan man skulle behandle de ungdomskriminelle. I den neste perioden fra 1969 til 1985 sank antallet artikler om ungdomskriminalitet sterkt, og lå på et relativt stabilt, men vesentlig lavere nivå enn i den foregående perioden. I den siste perioden, perioden 1986-1994, økte antallet lederartikler på nytt. Men nå var det ikke lenger tyvskriminaliteten som dominerte. Storparten av artiklene i denne perioden omtalte voldskriminalitet blant ungdom. En kontroll av disse resultatene mot andre typer av avisartikler - nyhetsartikler og debattartikler - viste at omfanget og

temaene i lederartiklene ikke skilte seg særlig ut fra det øvrige avisstoffet.

I en spesialanalyse av de lederartiklene som omhandlet voldskriminalitet blant ungdom i årene 1980-1994, finner han at i den første perioden frem til 1986 var de preget av en forstående, ikke-punitiv holdning. Men fra siste halvdel av 1980-årene endret dette seg. Som følge blant annet av et mord i ungdomsmiljøet som fikk stor publisitet - kanskje også underbygget av mordet på statsminister Palme - ble vold et sentralt tema i media. Det bilde massemedia skapte av voldskriminalitet blant ungdom førte til krav om tiltak fra myndighetenes side, og myndighetene svarte med skarpe uttalelser, nedsettelse av utredninger, endrede lover og iverksettelse av kampanjer mot ungdomsvold.

Ikke minst når det gjelder den vold som skjer på skolen har holdningene og tiltakene endret seg. Dette synes å fremgå av en analyse av artikler om kriminalitet og ordensproblemer i skolen publisert på førstesiden og ledersiden i en av Sveriges lærertidninger - "Skolvärlden" - i perioden 1980-1997. Av disse var det til sammen 100 artikler som omhandlet vold i skolen, men uten at det er mulig å påvise noen økning over tid. Derimot gir artiklene tydelig uttrykk for en endret holdning til skolevold. I perioden 1980-1985 var gjennomgangstonen i artiklene at skolen selv burde ta seg av de problemer som skolevolden skapte. I perioden 1986-1990 var tendensen at man i større grad burde ta kontakt med politiet for tidligere å kunne avverge problemene. Og endelig i perioden 1991-1997 var holdningen at man burde ta en tøff linje og raskt anmelde forholdet til politiet.

Dernest har Estrada tatt for seg anmeldelser for mishandling av 7-14-åringer i Stockholm i perioden 1981 til 1997. I vel halvparten av sakene var mishandlingen foretatt av en voksen, mens i den andre halvparten av sakene var gjerningspersonen under 21 år. Av disse siste skjedde omtrent halvparten på skolen. Det viste seg at antallet slike saker lå relativt stabilt frem til 1992, men fra og med 1993 satte det inn en sterk økning, en økning som fortsatte frem til 1997. I 1997 ble det anmeldt like mange saker om skolevold som på hele 1980-tallet. Hele 80 prosent av økningen i voldskriminaliteten overfor unge i alderen 7-14 år begått av andre unge kan forklares ved økningen i anmeldelsene av skolevold.

Av sakene om skolevold undergis et tilfeldig utvalg på 331 saker en mer detaljert analyse, hvor Estrada forsøker å bedømme alvorlighetsgraden av de anmeldte voldstilfellene. Han finner at volden i perioden 1981-1992 gjennomgående var mer alvorlig enn i perioden 1993-1997. Mens 51 prosent av

sakene i 1981-1997 kunne betegnes som mishandling eller grov mishandling, gjaldt det samme bare 26 prosent i 1993-1997. Og mens det i den første perioden var 38 prosent av ofrene som ble undersøkt eller behandlet av sykepleier eller lege, var andelen sunket til 27 prosent i den siste perioden. Bare når det gjaldt offerets angivelse av skadene var det ingen forskjeller av betydning mellom de to perioder.

Estrada finner også at det har skjedd en markant endring når det gjelder hvem som anmeldte saken til politiet. I årene 1981-1992 ble 67 prosent av sakene anmeldt av offeret eller offerets familie, mens 29 prosent ble anmeldt av skolen. I perioden 1993-1997 var fordelingen den omvendte - henholdsvis 39 mot 60 prosent. Etterhvert som stadig flere anmeldelser har skjedd gjennom skolen, er anmeldelsesprosedyrene rutinisert. Mens de tidligere skjedde ved besøk på politistasjonen eller ved at politiet ble tilkalt til skolen, er etterhvert skriftlige anmeldelser - vanligvis ved brev eller fax - blitt det vanlige, og i mange tilfelle benytter man seg av ferdiglagede anmeldelseskjemaer.

Det synes følgelig å ha skjedd en forandring når det gjelder hvilke saker som anmeldes til politiet - i retning av at også mindre alvorlige saker bli anmeldt. Og det har skjedd en endring i synet på hvordan man bør reagere overfor vold i skolen - fra at dette er en intern skolesak til at man skal overlate saken til politiet. Dette er også blitt offisiell svensk skolepolitikk. I 1998 ga både skoleministeren og skoleverkets sjefsjurist uttrykk for at skolevold skal anmeldes til politiet, og ikke behandles som en intern skolesak.

Også når det gjelder anmeldelser av voldssakene utenfor skolen finner Estrada i sin saksgjennomgåelse at det også der særlig er anmeldelsene av mindre alvorlige voldshandlinger som har økt - en utvikling som også bekreftes av kriminalstatistikken. Det er derfor en rimelig tolkning at det først og fremst er anmeldelsestilbøyeligheten - og ikke volden - som har endret seg.

Estradas avhandling er et viktig bidrag i debatten om ungdomskriminalitetens utvikling. Han sannsynliggjør gjennom sine analyser at økningen i tyvskriminaliteten blant ungdom i Sverige har stoppet opp etter midten av 1970-tallet, og at det ikke har vært noen økning i voldskriminaliteten på 1990-tallet. Og dette har trolig også gyldighet for de andre nordiske land. Dessuten inneholder avhandlingen en interessant, teoretisk drøftelse av konstruktivistiske kontra objektivistiske forklaringer på ungdomskriminaliteten - som det imidlertid ikke er plass til å gå inn på i en kort anmeldelse.

recension

AV CHARLOTTA STERN

Sociologiska institutionen, Stockholms universitet

Niels Hebert och Kerstin Jacobsson (1999) *Olydiga medborgare? Om flyktinggömmare och djurrättsaktivister. Demokratiutredningens skrift nr. 27. SOU 1999:101*. Stockholm: Elanders Gotab.

Olydiga medborgare handlar om medborgare vars personliga övertygelse ibland leder dem till att begå brott. I boken undersöks dessa medborgares aktiviteter utifrån termer som nya sociala rörelser, civil olydnad och direkta aktioner. Syftet är dels att förstå dessa nya typer av aktivism, men också att studera aktivisternas möjligheter att stärka den politiska demokratin. Hebert och Jacobssons första tes är att asylrörelsen och djurrättsrörelsen är exempel på nya sociala rörelser. Deras andra tes är att nya sociala rörelsernas aktivister i sitt utövande av praktisk vardagssolidaritet kan stärka välfärdsstat och demokrati (s.9). Som underlag till studien har elva aktivister inom djurrättsrörelsen och asylrörelsen intervjuats.

Asylrörelsens aktivister, mer kända som flyktinggömmare, är ofta medelålders. De intervjuade aktivisterna är samtliga i 50-årsåldern. Flyktinggömmarna har ofta genom sina arbeten kommit i kontakt med flyktingar. Beslutet att gömma flyktingar tas utifrån en övertygelse om att en utvisnings verkställande skulle innebära stora lidanden eller döden för en person eller familj. Flyktinggömmare anser sig rädda liv. De gömmer dock inte vem som helst. Om hävandet av en utvisning bedöms som osannolikt eller om det finns barn med i bilden händer det att nätverken avböjer en önskan om att gå under jord. Att gå under jord innebär för det mesta att flyktingen får bo hemma hos en flyktinggömmare eller i dennes sommarstuga. Flyktinggömmare ingår i mer eller mindre formella nätverk bestående bland annat av gömmare, advokater, läkare och tandläkare. Om jag har förstått saken rätt, utgör nätverken tillsammans vad boken kallar asylrörelsen. Inom asylrörelsen finns två formella organisationer – Flykting- och asylgruppernas riksförbund (FARR) och Fristadsrörelsen. Fristadsrörelsen bildades 1989 och organiserar ett okänt antal aktivister. FARR organiserar ett tjugotal flyktinggrupper. När FARR bil-

dades framgår inte.

Bland de intervjuade flyktinggömmarna finns både kristna och syndikalister. De verkar vara en brokig skara människor som förenas av ett solidaritetspatos, där det anses vara ens personliga ansvar, en plikt, att hjälpa en människa i nöd. Flyktinggömmarna hyser liten tilltro till statens solidaritetsutövande. Man menar att byråkraterna på invandrarverket slentrianmässigt utreder 'fallen' och lika slentrianmässigt avslår asylansökningar. En erfarenhet är att om fallet uppmärksammas i massmedia ändras invandrarverkets beslut omedelbart. Ett förfarande som flyktinggömmarna menar hotar flyktingars rättssäkerhet och tydliggör invandrarverkets godtyckliga agerande.

Djurrättsrörelsens aktivister, nedan benämnda veganer, är oftast unga människor som förenas av tanken att djur är individer som tänker och känner och därför ska ha rättigheter. Aktivister inom djurrättsrörelsen äter och bär inte animaliska produkter. De intervjuade djurrättsaktivisterna är i 20-årsåldern. Veganernas väg in i djurrättsrörelsen har ofta börjat med en moralisk 'veganism' och av att vänner ställt moraliska frågor av typen: hur kan du äta djur, de är våra vänner? De intervjuade veganerna är aktiva också på andra områden; antifascism, antiporr, Ung Vänster och plogbillare representeras. Endast en intervjuad är anhängare till dolda illegala aktioner, en så kallad militant vegan. Militanta veganer tvekar inte att ta till våld emot person och egendom i kampen för djurens rätt. Den intervjuade militanta veganen menar att samhället är ruttet och lagstiftningen likaså. De militanta veganernas aktioner uppmärksammas ofta av politiker och media. Uppmärksamheten sker i termer som "terrorism" något som Hebert och Jacobsson menar förhindrar en fruktbar kommunikation. Militanta veganer utför aktioner som att ta sig in på en gård eller farm där de släpper ut inburade hönor eller minkar, de bränner upp lastbilar som transporterar kött eller korvkiosker som säljer köttprodukter. Det förekommer att de hotar forskare som använder djur i medicinska experiment.

Övriga intervjuade veganer har eller kan visserligen tänka sig att delta i civil olydnads aktioner, men inte att ta till våld mot person eller egendom. En reservation till civil olydnadsaktioner är att de ofta får negativ publicitet och därmed gör människor mer fientliga till rörelsens mål. Veganer utför aktioner som att klä ut sig till hönor, grisar och kor och demonstrera utanför riksdagshuset. De ställer sig nakna utanför körsnärers butiker med skyltar som: "Hur skulle du känna dig om någon tog ditt skinn?" Eller så går de ut i skogen

under älgjakten för att hindra att älgar dödas av jägare. Veganerna umgås mest med likasinnade. De anser att det är ansträngande att umgås med icke-veganer, då dessa ifrågasätter veganernas livsstil. De intervjuade veganerna är alla relativt unga, men djurrättsrörelsen har gamla rötter. Samfundet mot plågsamma djurförsök (SMPD) bildades redan 1882. Inom SMPD utförs inga civil olydnadsaktioner.

Inom båda rörelserna finns sålunda traditionella medlemsorganisationer, men de aktiva inom rörelserna är inte självklart medlemmar i rörelseorganisationerna. Aktivisterna deltar i lokala nätverk, där formalia minimeras och där aktivisternas mål står i fokus. Rörelsens formella organisationer verkar sålunda spela en mindre viktig roll för aktivisterna.

Såsom nämndes inledningsvis presenterar Hebert och Jacobsson djurrättsrörelsen och asylrörelsen som två exempel på nya sociala rörelser.¹ Inom ramen för dessa nya rörelser samverkar individer, grupper eller organisationer i löst organiserade nätverk. Nätverkens samverkan bygger på en gemensam identitet; en övertygelse om att någonting i samhället är fel och måste förändras. Enligt Hebert och Jacobsson handlar nya sociala rörelsernas kamp främst om värderingsfrågor. Att kampens mål är att förändra omgivningens värderingar beror på att medborgarnas materiella behov är tillfredställda. Tillsammans med försvagade traditioner har detta skapat en situation där människor i princip kan välja sin kollektiva och sociala identitet och livsstil. Friheten från behov har ersatts med friheten att ha behov (s. 18). Deltagare i de nya sociala rörelsernas kamp söker efter en livsstil och identitet; deltagandet är en del av ett livsprojekt. Individerna formulerar genom deltagandet sig själv, sina behov och vem man är. Deltagandet präglar individernas vardag, de gemensamma värderingarna omsätts i praktik. Individernas dagliga gärningar utgör ett slags vardagsmoraliskt uttryck av hur saker och ting borde vara. Flyktinggömmare gömmer flyktingar, veganer äter bara vegetabilier. I denna vardagsmoralens praktik betonas individens ansvar och plikt att handla i överensstämmelse med sina värderingar, även om praktiken bryter emot gällande lag.

Inom nya sociala rörelser företas dessutom olika slag av utåtriktad verksamhet, s.k. aktioner. Aktionerna syftar till att sprida kunskap och medvetenhet om rörelsens mål, dess ideologi. Aktivisternas kamp uttrycks främst i symboliska aktioner som utmanar rådande referensramar, normer och värderingar. Aktivister som tar sig in på en bondgård och släpper ut inburade höns

exemplifierar en aktion som symboliserar rörelsens mål. Aktivister som klär ut sig eller klär av sig offentligt exemplifierar en aktion utförd som ett drama. Det är framförallt via massmedia som de symboliska aktionerna får uppmärksamhet. Massmedia påverkar sålunda direkt aktivisternas inflytande på samhällsdebatten.

De symboliska aktionerna är av två typer; civil olydnad och direkt aktion. Civil olydnad är en politisk handling som öppet och utan våld medvetet bryter mot lagen (s. 26). Den civilt olydige ifrågasätter inte lagstyret eller lagstiftaren, utan en enskild orättfärdig lag. Den civilt olydige rättfärdigar lagbrottet med att det finns en högre rätt än lagens rätt, vad som är moraliskt rätt. Den direkta aktionen är inte alltid olaglig. Om aktivistens handling bryter emot lagen behöver inte hennes lagbrott ske öppet eller med beredskap att ta ett straff. Den direkta aktionen försöker att förverkliga rörelsens mål direkt, exempelvis genom att släppa ut minkar eller höns. Liksom en civil olydnadsaktion är en direkt aktion omedelbar i sina konsekvenser och utförd i ett politiskt syfte.

Hebert och Jacobsson kommer fram till att likheterna mellan rörelserna är stora, trots olikheter mellan aktivisterna. Båda rörelsernas anhängare utövar vad Hebert och Jacobsson kallar praktisk solidaritet. Aktivisterna följer etiska principer som ibland bryter emot gällande lag; det politiska systemets spelregler. Man pekar också på likartade rekryteringsmönster – aktivist blir man på basis av en samvetsfråga, en upplevelse av att man har en plikt att göra något. En annan likhet är att rörelsernas kollektiva handlande bygger på aktionsformen, aktivisterna handlar praktiskt här och nu. Samtliga aktivister betonar individens eget ansvar och uttrycker en skeptisk hållning till det politiska systemet. Samtliga aktivister är likaledes mestadels positiva till symbolisk civil olydnad som syftar till att väcka frågor och få till stånd en dialog.

Man förväntar sig att aktivister som dessa har som mål att förändra gällande lagstiftning; att de till exempel vill tillåta fri invandring eller förbjuda kött. Förvånande nog framkommer det i intervjuerna att aktivisterna inte vill förändra lagstiftningen. Med undantag från den militanta veganen menar aktivisterna att felet ligger i tillämpningen av lagen, snarare än i lagtexten som sådan. Flyktinggömmare talar om invandrarverkets dolda agenda, om godtyckligheten i byråkraternas beslutsfattande och om hur detta hotar flyktingars rättssäkerhet. Veganerna kritiserar att alltför många får dispens från förbudet mot burhöns.

Hebert och Jacobsson menar att djurrättsrörelsen och asylrörelsen, som exem-

pel på nya sociala rörelser, är tidstypiska företeelser som det politiska systemet har svårt att hantera. Svårigheten består i att rörelserna uppkommit och utövar sin "politik" utanför etablerade politiska kanaler. De förutspår en utveckling där alltfler människor – i takt med ökade kunskaper, försvagade traditioner, bristande tilltro till samhällliga institutioner, och en avsaknad av övergripande konsensus i samhället – kommer att formulera sin egen etiska och politiska kamp utanför traditionella folkrörelser och partier. De frågar sig om vi i framtiden kommer att få en kontinental politisk situation, där politik uppfattas som maktkamp snarare än som ett medel för praktisk solidaritet (s. 114). I princip förutspår författarna en situation där klyftan mellan politik och civilsamhälle ökar. Detta, menar man, bådär inte gott eftersom civilsamhällets rörelser utgör en reservoar av solidaritet.

För att förhindra en skarp gräns mellan politik och civilsamhälle, en utveckling där politik blir maktkamp och solidaritet utövas inom civilsamhället, föreslår Hebert och Jacobsson att aktivisternas budskap bättre borde tas tillvara av det politiska systemet. En möjlighet de diskuterar är att etablera kanaler, genom massmedier och universitet, där aktivisterna kan framträda och presentera sitt budskap utan att förlora sin speciella autonomi. En samverkan som kan leda till politiska uppgörelser och kompromisser. Att samverka via en tredje part hotar inte civilsamhällets autonomi och leder inte till att aktörerna institutionaliseras. På så vis, menar Hebert och Jacobsson, kan autonoma rörelser, vars medlemmar är beredda till civil olydnad, vitalisera det politiska systemet utan att inta det eller intas av det.

Nya sociala rörelser?

Det finns en hel del kännetecken hos nya sociala rörelser som inte är kännetecknande för flyktinggömmare. Flyktinggömmarna själva är tvekan till att kalla sig deltagare i en rörelse, vilket naturligtvis inte i sig falsifierar påståendet. Flyktinggömmarnas relativt höga ålder och erfarenhet talar dock emot att deras handlande motiveras av ett sökande efter en identitet eller en manifestation av en kollektiv livsstil. De intervjuade flyktinggömmarna har redan väletablerade identiteter; som kristen, humanist eller syndikalist. Dessa identiteter är kopplade till värderingar som t.ex. att det är en plikt att hjälpa människor i nöd. Enligt min mening är flyktinggömmande en konsekvens av denna mer grundläggande identitet, snarare än ett uttryck för en självständig identitet som flyktinggömmare.

Det är vidare inte helt klart att flyktinggömmande främst, eller alls, är en

politisk handling. Flyktinggömmarnas primära målsättning tycks vara att värna människors liv; att i strid emot lagen sträcka ut en hand till en medmänniska i nöd. Detta kan heller inte tolkas som en symbolisk handling, vars mål är att förändra samhällets värderingar. Flyktinggömmande är snarare ett exempel på ett slags olaglig solidaritet eller illegal välgörenhet. Det visar sig också att flyktinggömmare i väldigt liten utsträckning försöker förändra svensk flyktingpolitik. Asylrörelsens aktivister passar inte självklart in på författarnas definition av nya sociala rörelser. Som läsare får jag intrycket av att författarna alltför lättvindigt inlemmat flyktinggömmarna i diskussionen kring nya sociala rörelser.

Definitionen av nya sociala rörelser är inte heller helt utan svårigheter. Kännetecknen passar, så vitt jag kan se, också väl in på till exempel den tidiga frikyrkorörelsen. Frikyrkorörelsen är den första av de traditionella folkrörelserna i Sverige. Frikyrkans kamp handlade om att förändra samhällets värderingar; man stred för religionsfrihet. Frikyrkornas medlemmar praktiserade civil olydnad genom symboliska handlingar som uttryckte rörelsens mål. Det förekom till exempel att frikyrkomedlemmar gifte sig i frikyrkan och därefter levde samman som man och hustru. Då endast statskyrkans vigsel gillades och samboende utan vigsel var olagligt, blev paren åtalade för olaga sammanboende (se Lundkvist 1977). Deltagande i frikyrkorörelsen var i hög grad motiverat av att söka efter en identitet och en önskan att manifesteras en livsstil som avvek ifrån majoritetens. Också nykterhetsrörelsen var i hög utsträckning en värderingsrörelse. Nykterhetsrörelsen, i likhet med veganerna, menar att samhället vore bättre om människor anammade rörelsens värderingar och avstod från alkohol, eller kött. För mig förefaller det som att distinktionen mellan nya och gamla rörelser mer handlar om författarnas distinktion mellan arbetarrörelsen och andra rörelser.

Praktisk vardagssolidaritet som stärker demokratin?

Frågan om nya sociala rörelser inflytande på svensk politik är heller inte helt enkel, oavsett om flyktinggömmare hör dit eller inte. Aktivisterna tillhör det civila samhällets aktörer. Med undantag av den militanta veganen finns bland de intervjuade (en viss) respekt för samhällets politiska spelregler. Aktivisterna utövar solidaritet i vardagen, de har aktivt tagit ställning för vad de menar är moraliskt rätt och visar i sina utövanden ett betydande engagemang. Medvetna och aktiva medborgare är av godo för ett demokratiskt land. Utifrån ett dylikt synsätt är aktivisterna ett positivt tecken.

Aktivister inom dessa rörelser bryter dock ibland emot lagen. Hebert och Jacobsson beskriver vidare hur rörelserna har drag av tillfällighet över sig. Rörelserna beskrivs som samlingar av människor som engagerar sig för ett särskilt syfte under en viss period, där in- och utträden sker snabbt och ofta. Det förefaller med andra ord som att aktivister inom de nya sociala rörelserna växlar mellan frågor och rörelser. Växlingarna skapar ett slags medlemsgemensam bas mellan olika rörelser och frågor. Det verkar som att samma individer deltar i en mängd olika aktioner. De nya rörelsernas deltagare söker efter en identitet och livsstil. I Hebert och Jacobssons egen beskrivning av de nya rörelserna förefaller aktivisternas engagemang ytligt och präglad av tillfälligheter. Om så är fallet bör det politiska systemet kanske inte alls förhålla sig till rörelserna. Politiska flugor eller moden bör behandlas som just flugor och moden. Det förefaller mig som att trögheter i det politiska systemet inte endast är av ondo. Trögheter minskar nämligen inflytande från dagsländor och opportunister. En diskussion av följsamhet och lyhördhet måste också ta dylika frågor i beaktande.²

Aktivisternas, och civilsamhällets, roll i att vitalisera det politiska systemet är dock också problematiskt rent praktiskt. Det är inte helt klart för mig vad det politiska systemet borde ta till sig i fallen som författarna behandlar. Aktivisterna är nöjda med existerande lagstiftning. Är det budskapet om orättfärdiga tillämpningar av lagen som ska vitalisera välfärdsstaten och demokratin? Ska aktivisternas kamp leda till att byråkraterna på invandrarverket avskedas? De nya rörelserna är inte folkrörelser, de har inte en bred bas av medborgerligt stöd bakom sig. Precis som Hebert och Jacobsson beskriver är konsensus en bristvara i dagens samhälle. Det gör det än mer problematiskt med inflytande, för vems värderingar är det som ska ges inflytande? Flyktinggömmare eller flyktingmotståndare? Det är lätt att komma med generella förslag om att aktiva medborgare ska ges inflytande på det politiska systemet, det svåra är att konkret visa på hur och vad inflytandet ska gälla.

Slutligen pekar Hebert och Jacobsson på en växande klyfta mellan politik och civilsamhälle. Författarna beskriver hur traditionell solidaritet alltmer ses som förlegad i en nyliberalt präglad värld. De skriver "när även politiska partier som vill förknippas med solidaritet idag alltmer närmar sig en nyliberal praktik, tolkar vi intervjupersonernas mening att solidaritet bör vara något som existerar i vardagen, som är ett praktiskt resultat av en handling – vare sig det är politiskt beslut eller ett beslut att inte äta kött eller gömma en män-

niska på flykt” (s. 114). Resonemanget visar att författarna blandar samman samhället med dess politiska system, vardagssolidaritet och politisk solidaritet. Låt mig citera en liberal fransk journalist som på ett bra sätt beskriver hur en (ny)liberal skulle svara på anklagelsen om att se solidaritet som något förläggat: “. . . what we reject is not natural, but forced organization. . . Socialism . . . confuses government with society. That is why, every time that we do not want a thing to be done by government, the socialists conclude that we do not want that thing to be done at all. . . And because we do not ask so much of the [government] the socialists suppose that we reject fraternity, solidarity, organization, and association, and they throw in our faces the epithet individualists” (Bastiat, 1850: 68). Vad Bastiat pekar på är en skillnad mellan individers utövande av ”vardagssolidaritet” och vad han kallar ”artificial solidarity” (i.e. det politiska systemets solidaritet), en skillnad som jag tror att författarna missat. Nyliberaler skulle i hög grad gratulera individer som tar ansvar och följer sin övertygelse i sitt vardagsliv. Att deras individuella ansvarstagande råkar bryta emot statens regler är inte självklart ett problem, åtminstone så länge andra individers rättigheter inte hotas. Vardagssolidaritet skapar socialt kapital även utanför det politiska systemet. Civilsamhällets reservoar av solidaritet behöver inte nödvändigtvis valideras av det politiska systemet för att frodas i ett demokratiskt samhälle. Däremot behöver det politiska systemet valideras av civilsamhället, men det förefaller mig vara mer en fråga om legitimitet än om demokrati.

Referenser

- Bastiat, F. (1995) *Selected Essays on Political Economy*. New York: The Foundation for Economic Education.
- Lundkvist, S. (1977) *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850-1920*. Uppsala: Almqvist & Wicksell.

Noter

¹ Begreppet nya sociala rörelser definieras som löst organiserade nätverk av handlingar utförda av individer, grupper eller organisationer som är engagerade i politisk eller kulturell kamp på basis av en gemensam identitet (s.13).

² Jag vill därmed också påpeka att beskrivningen av det svenska samhällets gränslösa förhållande mellan civilsamhälle och politiskt system till viss del överdrivs. Även folkrörelsernas tidiga aktivister fick utstå spott och spe av ”etablissemangen”—politiker och massmedia förlöjligade ofta deras kamp. Frikyrkorna, nykterhetsrörelsen och arbe-

tarrörelsen fick så småningom betydande inflytande över svensk politik, men först efter att ha förändrat värderingarna i samhället i så hög grad att deras anhängare utgjorde en bred bas av medborgare.

recension

AV EMMA ENGDAHL

Institutionen för samhällsvetenskap, Örebro universitet

Joachim Israel (1999) *Handling och samspel: Ett socialpsykologiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.

Precis som i boken *Om relationistisk socialpsykologi* (1979) är det främst mänskliga relationer eller samspel Israel uppmärksammar i sin senaste bok. Detta är inte så konstigt då avsikten i mångt och mycket är att tydliggöra och vidareutveckla resonemanget från den första boken.

Huvudtesen är att socialpsykologins uppgift är att studera människans sociala handlingar, vars både grundläggande och ideala form utgörs av samspelet. För att underlätta läsarens förståelse av tesen presenterar författaren i första kapitlet olika handlingsteorier. Detta sker med utgångspunkt i René Descartes, B.F. Skinners, George Henrik von Wrights och Jürgen Habermas tänkande.

Först i kapitel två behandlas mer ingående den specifika form av handling samspelet utgör. I centrum står inte individens handlingar i sig, vilket är fallet i kapitel ett. Istället fokuserar Israel de *relationer* människan är del i genom sina handlingar. Samspelet bygger, enligt honom, på en speciell typ av handling – den intersubjektiva. Alltså inbegriper samspelet människans förmåga att överskrida sig själv, sina egna subjektiva föreställningar och ta del i något större. Hon kan i samspelet se världen inte bara med sina egna ögon, utan också utifrån någon annans eller samhällets perspektiv. Hon är på en gång både sig själv och den andre. Författaren argumenterar samtidigt för att något sådant förutsätter att alla handlingsdeltagare betraktas som självständiga subjekt.

Som ett led i detta framhåller Israel, med hjälp av Hegels välkända teori om förhållandet mellan herre och slava, betydelsen av människornas ömsesidiga erkännande. Trots att slaven i princip är till endast för att tillfredsställa herrens begär uppnår herren i förhållande till slaven aldrig det han åtrår mest av allt – erkännande. Herren föraktar slaven och uppfattar honom som en lägre stående varelse. I herrens ögon är slaven, med andra ord, utan människovär-

de. Ett sådant förhållningssätt omöjliggör det efterlängtrade erkännandet, eftersom det utesluter dess grundval – jämlikhet. Då erkännandet med nödvändighet är en ömsesidig relation kan vare sig herre eller slav uppnå det i förhållande till varandra. Förhållandet lämnar herren tomhänt med ett alltmer ökande begär. Slaven vinner emellertid något. I sitt arbete för att tillfredsställa herrens omätliga begär får han en identitet. Något paradoxalt blir därmed slaven i en viss mening fri, medan herren blir beroende.

Enligt Israel kan Hegel ses som en mycket tidig kritiker av det man idag mer allmänt talar om som konsumtionsslaveriet. För honom är det endast arbetet som kan befria människan från denna typ av slaveri. Den arbetande människan kan nämligen behärska och förvandla både sig själv och sin verklighet. Herren, å andra sidan, kan ses som ett slags idealtyp för den människa, vilken försöker tillfredsställa sina behov genom konsumtion.

För att klargöra innebörden av samspelet diskuteras inte bara Hegels tänkande. Georg Simmels syn på samspelet som social växelverkan presenteras. Han förstår samspel som utbyte, ”ty : ‘varje samtal, varje kärleksyttring (även om den besvaras med andra känslor), varje spel, varje blick man ger varandra’ – är en form av utbyte” (s 55). Vidare presenteras Martin Bubers tankar om ”Jag – Du” -relationen som det ”autentiska mötet” eller samspelet. Denna relation är omedelbar och existerar mellan två självständiga subjekt. Den är en dialog som bygger på ömsesidig kontakt, bortom alla former för förtingligande och beräknande själviskhet. Samspelet kopplas även till John Deweys idé om transaktion. I denna process upplöses motsättningar likt dem mellan objekt och subjekt, kropp och själ, och så vidare.

I kapitel tre och fyra diskuterar författaren den ”relationistiska ståndpunkten” och de konsekvenser den har för socialpsykologin som en självständig vetenskap. Bland annat särskiljs socialpsykologin från psykoanalysen, vilket till stor del sker med hjälp av Maurice Merleau-Ponty. Israel menar att det är viktigt att vi ser socialpsykologin som en självständig vetenskapsgren. Som sådan får den absolut inte förväxlas med psykoanalysen. Argumentet för detta är att psykoanalysen studerar det intraindividella, det vill säga det som sker inom den enskilda människan, snarare än det interindividella, i betydelsen av det som sker mellan människor – deras relationer. Israel intar här en position som skiljer sig från andra samtida svenska socialpsykologer, vilka snarare tenderar att förfäktas idén om socialpsykologin som en tvärvetenskap. Exempel på detta ser vi i Thomas Johanssons böcker *Socialpsykologi: Moderna teorier och*

perspektiv (1999) och *Psykoanalys och kulturteori: Samhälle – identitet – kön* (1999), även de publicerade på Studentlitteratur. I dessa argumenteras det bland annat för betydelsen av just psykoanalysens insikter för socialpsykologin.

Jag menar att Israel har en viktig poäng när han uppfattar socialpsykologin som en självständig vetenskapsgren. Detta innebär att socialpsykologin bör söka efter det som driver människan till handling *utanför* henne snarare än inom henne. Det är här inte övergripande strukturers inverkan på den enskilda individen som författaren avser, utan just hennes relationer till den yttre världen. (Israel urskiljer således socialpsykologin också från makrosociologin, vars studieobjekt han visserligen ser som själva ramverket för de mänskliga relationerna.) Författaren hävdar att det i princip är meningslöst för socialpsykologen att fråga efter motiven eller drivkrafterna "bakom" våra handlingar. Med påståendet att det som driver människan till handling är "utanför" henne, avser han nämligen det som ligger "framför" hennes handlingar. Socialpsykologen uppmanas alltså att blicka framåt, istället för bakåt i (den sociala) akten. "Framför" våra handlingar finns det mer betydelsefulla att finna – motståndet, hindret eller restriktionerna för vårt fria handlingsflöde.

Genom att blicka framåt i akten kan vi analysera det som hindrar oss (eller underlätta för oss) att handla. Enligt författaren är detta mycket intressantare än att blicka bakåt i akten, eftersom människan främst tycks vara samsatt med att kringgå de motstånd eller hinder hon konfronteras med. Genom att rikta sin uppmärksamhet mot de omständigheter individen möter efter hon valt att handla på ett visst sätt framstår socialpsykologin i Israels version som ett alternativ till psykoanalysen. Problemet är, enligt författaren, att motstånd, hinder eller restriktioner för våra handlingar ofta framstår som så självklara att vi vanligtvis inte reflekterar över dem. Får vi emellertid upp ögonen för all dagliga, näst intill osynliga aspekter av vår verklighet – till exempel restriktionerna för vår aktivitet – ser vi att deras existens nästan alltid är avgörande, påpekar Israel. Något slags restriktion är till exempel nödvändig för varje tänkbar form av social integration.

I kapitel fem diskuteras avslutningsvis Jean Piaget, George Herbert Mead och Karl Marx olika teorier om kunskap och medvetande som relation. Författaren visar med hjälp av dessa att människan inte bara förändrar sig själv och sin verklighet genom sina relationer till den yttre världen. Genom dessa relationer blir hon även till såsom en medveten varelse med kunskap om sig själv och sin verkligheten.

Israels senaste bok är främst en samling prisvärda "trailers" om socialpsykologins klassiker. Utöver detta har den en starkt pulserande filosofisk ådra, vilken bidrar med något så ovanligt som ett problematiserande av de underliggande metafysiska antagandena som vi finner i nästan all socialpsykologisk teori. I synnerhet blottläggs de språkfilosofiska influenser som väglleder mycket av det socialpsykologiska tänkandet.

Grundtanken är här att det mest karaktäristiska draget hos människan är just de handlingar som hennes språkbruk utgör. Även dessa måste förstås relationistiskt. Människans vardagsspråk utgör, enligt Israel, socialpsykologins utgångspunkt. Jag ska inte närmare gå in på detta. Emellertid kan jag inte låta bli att ställa mig frågande till var människans kropp, hennes känslor tar vägen i författarens, i min mening, alltför rationalistiska syn på socialpsykologin. Är relationer alltigenom reflexiva? Har de inte också en oreflexiv dimension? I sammanhanget vill jag också göra en anmärkning vad gäller användningen av språket i boken. Med tanke på den vikt som läggs vid språket betydelse finner jag det mycket irriterande att boken är så slarvigt skriven. Detta försvårar läsningen av boken, vilket naturligtvis inte författaren ska beskyllas för, utan förlaget.

Däremot kan författaren kritiseras för att han inte tillräckligt väl utvecklar idén om den sociala aktens inneboende motstånd och dess betydelse för människans handlingar, trots att den spelar en central roll i hans resonemang. Israel lyckas inte tillräckligt väl relatera idén till de teorier om samspel som diskuteras. Dock skulle detta på ett mycket enkelt sätt låta sig göras. Man hade bara behövt framhålla den filosofiska pragmatismens sofistikerade teori om motståndet eller hindret i akten, i vilken både individens känsla och tanke intar en central plats. Att detta inte görs finner jag överraskande då den inneboende logiken i *Handling och samspel* påminner om den filosofiska pragmatismens. Ännu mer överraskande är detta eftersom Israel faktiskt på andra sätt ger Dewey och Mead en avgörande roll i sin framställning av människans samspel.

Enligt Dewey och Mead växer människans medvetande, jag och samhälle fram ur just *motstånden, hindren eller restriktionerna* för hennes handlingar. Med hjälp av detta perspektiv hade Israel med ännu större skärpa kunnat fastslå att det centrala för socialpsykologin inte är vad människan är i form av instinkter, drifter, behov och så vidare, utan vad hon ständigt blir genom den sociala aktens motstånd, hinder eller restriktioner. Han hade då

också kunnat relaterat sina tankar om motståndet till Hegels teori om förhållandet mellan herre och slav. På så sätt skulle läsaren insett restriktionernas vikt för individens möjlighet till ett autentiskt eller gott liv. Hon hade förstått att en del av herrens slaveri ligger i att han saknar motstånd, vilket slaven där-
emot möter i sin kamp för att tillfredställa herrens växande begär. Fenomenet med herrens motståndlösa tillvaro hade till exempel kunnat liknas vid inte bara konsumtionssamhället, utan också kreditsamhället. Begäret efter att konsumera underblåses av reklamindustrin, samtidigt som hindret för konsumtion undanröjs genom ökande möjligheter till olika former av kredit (jfr. Zygmunt Bauman 1998; George Ritzer 1995).

Oavsett denna kritik är Israels senaste verk såsom en lärobok utmärkt. Den är, även om den är ojämn vad gäller svårighetsgraden, given på en grundkurs i socialpsykologi. Den nyfikne studenten har allt att vinna. Dock lämnar *Samspel och handling* den som är väl förtrogen med sin socialpsykologi en del att önska. En fördjupning av den i boken så lovande ansatsen till en teori om motståndet eller hindrets betydelse för människan som social varelse är vad åtminstone jag önskar mig av Israel härnäst.

Referenser

- Bauman, Z. (1998) *Work, Consumerism and the New Poor*. Buckingham: Open University Press.
- Israel, J. (1979) *Om relationistisk socialpsykologi*. Göteborg: Korpen.
- Ritzer, G. (1995) *Expressing America: A Critique of the Global Credit Card Society*. Pine Froge Press.

recension

AV ARNE NILSSON

Göteborgs universitet

Karin Lützen (1998) *Byen Tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. København: Hans Reitzels Forlag.

Hur kom 1800-talets borgerliga ideal om det goda livet att bli dominerande? Denna fråga har belysts av forskning inom discipliner som sociologi, etnologi och historia. Den är central i Karin Lützens bok *Byen tæmmes – kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. Lützen skriver om hur företrädare för borgerligheten, bland annat på grund av oro för de klas-sklyftor och den ogudaktighet de såg runtomkring sig i den hastigt växande staden, försökte hjälpa fattiga och syndiga. Hjälpn inkluderade ansträngningar att söka inplantera egna dygder och ideal om det goda livet. Till dygderna hörde strävsamhet, sparsamhet, självbehärskning, huslighet, ordning och renlighet. Och det goda livet, det var ett liv i kärnfamilj.

Köpenhamn förvandlades under 1800-talet till en storstad. Dess invånarantal steg från 120.000 till 360.000 under de sex decennierna mellan 1840 och 1900. Genom stadens växt, och den nya journalistiken som skildrade stadslivet i all sin brokighet, blev fattigdomen allt synligare för borgerligheten. Dessutom tillkom en ny grupp behövande: de som blev offer för de ekonomiska svängningarna. Borgerligheten försökte genom reformer av det offentliga fattigväsendet och genom privat välgörenhet att få fattiga att tillägna sig borgerlighetens goda dygder. Föreningar bildades för att hjälpa arbetarklassfamiljer att skaffa eget hus, i vilket de kunde leva ett ”sunt och lyckligt” familjeliv. För detta krävdes sparsamhet och strävsamhet. Genom den offentliga och den privata fattighjälpen övervakade och lärde borgerligheten arbetarklassen att övervaka sig själv genom självbehärskning, samtidigt som den senare tillägnade sig nya ideal, säger Lützen.

Medan de som arbetade med privat välgörenhet förknippade det nya samhällets frihet med fattigdom, fanns det andra i borgerligheten som förknippade friheten med ogudaktighet, med synd och last. De bildade föreningar för inre mission, som bland annat kom att ägna sig åt att värna barn och ungdomar från stadens frestelser och faror. För detta värn- och räddningsar-

bete utgjorde hemmet en modell. Hemmet ansågs ha en frälsande kraft i sig. De många barnhem som snabbt växte fram var organiserade som familjer. Söndagsskolor och arbetsstugor för barn inrättades, så att barn inte skulle driva på gatan. I arbetsstugorna försökte man vänja barnen vid ordning och flit och att lära dem skapa hemtrevnad. För fabriks- och tjänsteflickor skapades aftonhem, där de kunde lära sig bli förståndiga husmödrar. Unga lärlingar, sjömän och soldater fick läsestugor - de skulle läras bli medborgare i ett folkstyre. För unga kvinnor som redan fallit inrättades räddningshem. Där fick de lära sig goda dygder och utbilda sig till tjänsteflickor.

Det var inte enbart genom välgörenhet och hjälparbete som borgerliga ideal spreds och förstärktes. Borgerligheten blev ofta antastad av lägre klasser ute i staden. Patrullerande polis infördes för att göra gatan till ett säkert ställe att färdas. Alla som rörde sig ute på stan blev medvetna om att de riskerade att övervakas. Detta främjade inre kontroll, självbehärskning. Samma panoptiska princip för övervakning infördes i offentliga institutioner som skolor och fängelser.

Mötet med storstaden förstärkte för övrigt också kärnfamiljsidealet i själva borgerligheten, säger Lützen. Stadslivet var nervpåfrestande. Och ju mer nervpåfrestande det var, desto viktigare blev hemmets trygghet. Hemmet gjordes till något innerligt. Den från medhjälpare till hemmafru förvandlade hus-trun stod för hemtrevnad. Hemmet blev såväl antagonist som konkurrent till staden. Det förra var lugnt, fredligt, tryggt, och stod för osjälvisk kärlek. Den senare var inte bara nervpåfrestande utan även farlig, men samtidigt frigörande.

Det är emellertid ingen entydig bild Lützen tecknar. Jämsides med intensifieringen av kärnfamiljsidealet i borgerligheten och ansträngningar att överföra borgerliga ideal till sämre situerade skedde rörelser i andra riktningen. Så bidrog till exempel borgerliga män till att fjärma underklasskvinnor från borgerliga normer när de sökte prostituerade kvinnors tjänster. Och många av borgerskapets kvinnor sökte sig ut till stadens offentliga rum. Där hade de dock svårt att röra sig i på grund av att de då togs som offentliga, det vill säga oanständiga, kvinnor.

Det kärnfamiljeideal som rådde verkar inte heller ha varit lika strängt som det senare kom att bli. Så fanns exempelvis på räddningshemmen (som styrdes av kvinnor) utrymme för framställningar av kön utan förankring i något bestämt biologiskt kön. Där kunde en kvinna spela moder och hennes väninna fader. Eller så kunde en och samma kvinna representera båda föräl-

drarna. Att vara ogift betydde inte att man inte kunde bilda familj, säger Lützen; moderlighet sågs inte som något biologiskt fenomen. I slutet av 1800-talet tog många fröknar, som kanske bodde tillsammans, till sig barn och skapade hem för dem.

Detta smidiga sätt att se på kön och familjeliv började dock ifrågasättas kring sekelskiftet 1900. Kritik framfördes mot askesidealet, ur vilket många borgerliga kvinnor hämtat sin föreställning om att vara mer självbehärskade och civiliserade än sina manliga klassfränder. Lusten trängde ändå på, menade kritikerna, och kanske kvinnorna då riktade den mot pojkar intagna på hem eller mot andra kvinnor. Nu började en ny syn framträda, enligt vilken anständiga kvinnor inte skulle söka undertrycka sin lust utan i stället söka få den tillfredsställd tillsammans med en man. Dittills respekterade förhållanden mellan fröknar började misstänkliggöras.

Borgerliga ideal samt spridning av dem är alltså ett centralt tema i Lützens bok. Men det är endast ett av flera teman. Och det är inte riktigt det temat som har styrt uppläggningsen av boken. Det är i stället hur borgerligheten såg på staden, vad den upplevde som besvärande samt vad den försökte göra åt det. Titeln "Staden tämjs" syftar på stadens okontrollerade liv, som skulle hållas i schack. Det innebär att Lützen uppmärksammar själva stadslivet. Exempelvis hur borgerligheten lärde sig att möta och så småningom njuta av världen av främlingar. Smutsen och svaret på den, hygienismen, behandlas. Prostitutionen och reglementeringen av den beskrivs och diskuteras ingående. Motsättningar inom och ambivalenser hos borgerligheten framträder. Motsättningar mellan kvinnor och män, förstås. Men också exempelvis mellan å ena sidan liberala frihetsrättigheter som näringsfrihet och egendomsrätt och å andra sidan allmänintressen. Eller ambivalens i förhållande till stadslivet, som kunde te sig både spännande och skrämmande.

Till det jag uppskattar med Lützens bok hör det breda panorama som ges av skeenden som främjade borgerliga värden och tilltag som syftade till att främja sådana värden. Det är skeenden och tilltag som ofta behandlats vart och ett för sig, på olika håll, i olika böcker, olika analyser. Lützens överordnade frågeställning för samman annars till synes disparata fenomen som exempelvis anläggning av avlopp och prostitution.

Jag uppskattar den närhet som Lützen förmedlar. Man kommer som läsare tätt inpå det Köpenhamn som boken handlar om. Närheten förmedlas delvis genom de många och ofta långa citaten. Men också genom den inlevelse Lützen ger uttryck för i sitt sätt att skriva. Lützens bok innehåller en mängd

diskussioner, associationer, tolkningar och empiriska resultat, som torde vara av intresse för forskare (och andra intresserade) från många olika fält och discipliner. Inte minst intressant är den nämnda iakttagelsen att kärnfamiljsidealet blev alltmer heterosexualiserat kring sekelskiftet 1900 och att socialdemokrater och inte borgerligheten spelade en viktig roll härvidlag. Kärnfamiljsidealet som ett strängt heterosexuellt ideal har därmed inte bara sina rötter i 1800-talets borgerlighet, vilket Lützen säger.

Lützen säger vidare i inledningen att hon, efter att tidigare ha undersökt lesbisk kärlek, nu vill undersöka homosexualitetens motsats. Hon kommer då inte, som man kanske skulle kunna tro, fram till att denna motsats är heterosexualitet utan kärnfamiljen. Detta därför att till och med danska präster numera tillåter homosexuella vigslar medan danska folketinget säger nej till insemination till ensamma kvinnor eller till par av samma kön. Men vad hade hänt om Lützen hade skrivit sin bok 10, 20 eller 30 år tidigare? Då fanns ingen partnerskapslag. Och hur var det med inseminationslagar? Då är jag inte säker på att hon hade kommit fram till samma motsats till homosexualiteten.

Lützens bok behandlar alltså olika teman. De är inte alltid tydligt koplade till varandra. Det gör att boken blir okoncentrerad. Den hade vunnit på att fokuseras till ett tema. Då hade det säkert också kunnat bli mer än en bok, ty material saknas inte - boken omfattar 450 innehållsrika sidor.

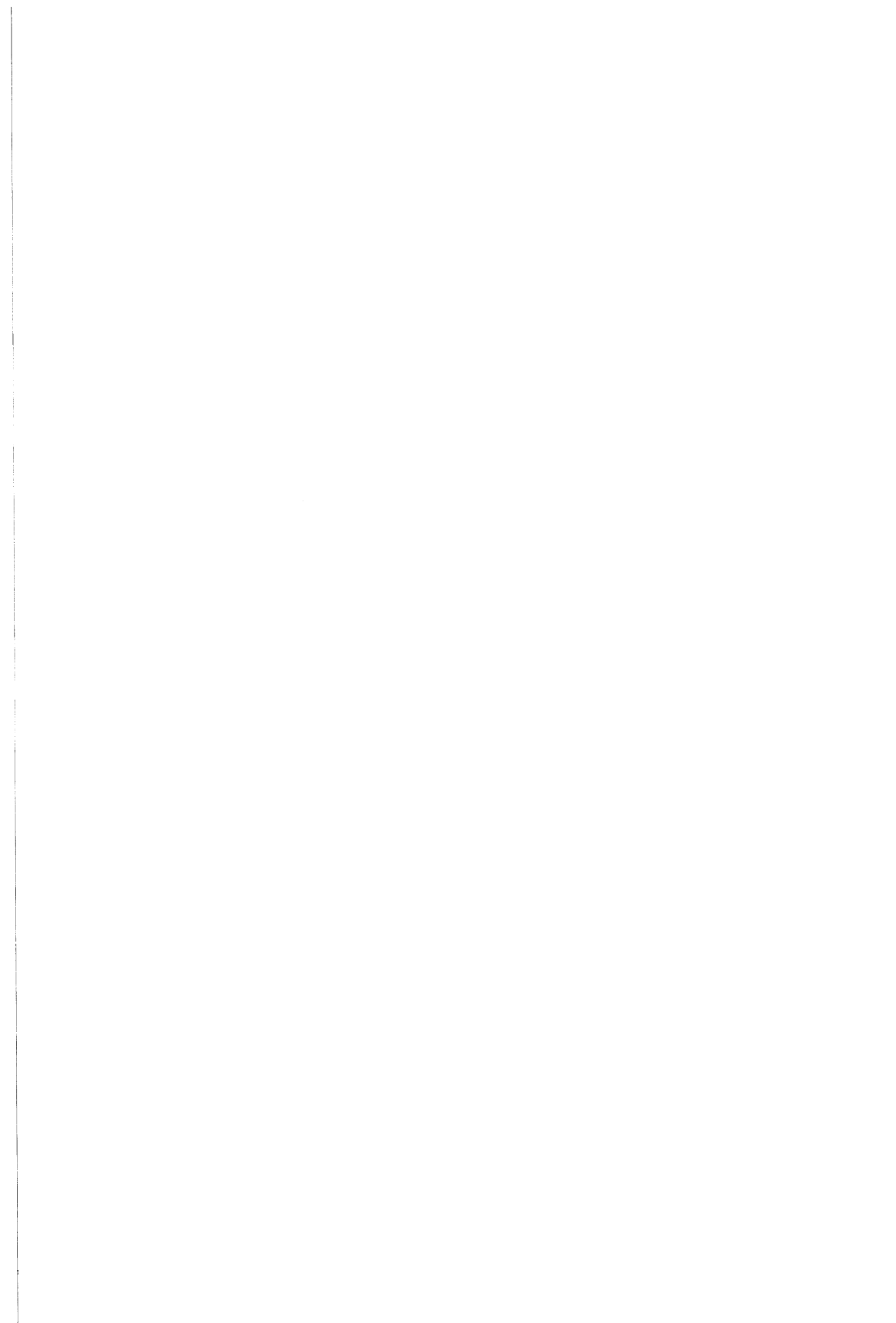
Även om jag anser det finns en poäng i att använda borgerlighetens upplevelse av (det okontrollerade i) staden som utgångspunkt, undrar jag om den är tillräcklig för att hålla samman boken analytiskt sett. Så är exempelvis fattigdom, fattigvård och välgörenhet inte något som är begränsat till städer. Det hade varit intressant med en diskussion kring vad som är specifikt urbant och vad som hör hemma på andra plan. Och apropå andra plan, så kunde kärnfamiljsidealets tillkomst, konsolidering och spridning ha betraktats i ljuset av skeenden inom ekonomi, arbetsliv och arbetsmarknad.

I ett inledande kapitel diskuterar Lützen sitt val av forskningsstrategi. Hon säger där bland annat att hon inte kan studera borgerlighetens livsform i sig, för borgerligheten kan inte förklara varför den lever som den gör. Därför valde hon, säger hon, att i stället se hur borgerligheten såg på de människor som inte levde som den själv gjorde. Jag har svårt att förstå resonemanget. Det finns en mängd studier av borgerligheten och dess livsform som så att säga går rakt på sak. Dessutom är forskningens förklaringar sällan enbart beroende av de förklaringar de studerade själva ger.

inkommen litteratur 4/99

Följande litteratur har inkommit till redaktionen. Om du önskar recensera någon av dessa, hör av dig så skickar vi boken till dig.

- Andersson Cederholm, E. (1999) *Det extraordinäras lockelse. Luffarturismens bilder och lockelse*. Lund: Arkiv förlag.
- Billing, P., Franzén, M. Peterson, T. (1999) *Vem vinner i längden? Hammarby IF, Malmö FF och svensk fotboll*. Lund: Arkiv förlag.
- Danermark, B. & Kullberg, C. (1999) *Samverkan. Valfärdsstatens nya arbetsform*. Lund: Studentlitteratur.
- Douglas, M. (1999) *Implicit meanings. Selected essays in anthropology* (second edition). London: Routledge.
- Fuglsang, M. & Carnera Ljungström, A. (1999) *Det nøgne liv - en poetik for det sociale*. Fredriksberg, Danmark: Samfundslitteratur.
- Hagström, T. (red) (1999) *Ungdomar i övergångsåldern - handlingsutrymme och rationalitet på väg in i arbetslivet*. Lund: Studentlitteratur.
- Hjerm, M (2000) *My people right or wrong? A comparative analysis of national sentiments and their meaning*. Umeå: Umeå universitets tryckeri.
- Jakobsen, L. (1999) *Livsform, kön och risk. En utveckling och tillämpning av realistisk livsformsanalys*. Lund: Arkiv Förlag.
- Soini, T (1999) *Preconditions for active transfer in learning processes*. Helsingfors: Oy Nord Print ab.
- Stedsmyter og stedskonstruksjoner (1999) *Sosiologi idag 4*. Oslo: Novus Förlag.



anvisningar till författare

Sociologisk Forskning är en kvartals-tidskrift som utges av Sveriges Sociologförbund. En förutsättning för publicering i Sociologisk Forskning är att uppsatsen inte redan är publicerad, eller under bedömning för publicering av annan tidskrift eller annat förlag. Undantag kan göras för samtidig publicering på flera språk. Artikel-författare erhåller tre exemplar av numret.

Uppsatser

1. Sänd tre exemplar av ditt manuskript till tidskriftens redaktör. Manuset ska vara skrivet med dubbelt radavstånd, försett med goda marginaler samt i sin helhet inte överstiga 10 000 ord. Om inte annat avtalats med redaktionen ska uppsatsen vara författad på svenska.

2. Slutgiltigt manus bifogas också på diskett. Märk disketten med författarnamn samt programvara.

3. Redaktionen sänder normalt varje uppsats till två anonyma granskare för bedömning. Av det skälet anges endast titel på uppsatsens första sida och författaridentitet ska ej heller framgå i texten. På separat blad anges uppsatsens titel och antalet ord, författarnamn, akademisk titel, institution samt adress till vilken redaktionen ska sända sin korrespondens.

4. Manuskriptet ska innehålla ett abstract på engelska om 150-200 ord. Ange gärna (max fyra) nyckelord. Författaren ansvarar för språkgranskning.

5. En kort presentation av författaren (två rader) ska bifogas.

6. Noter ska vara placerade i slutet av uppsatsen, före referenser.

7. Tabeller och figurer bifogas på separata blad och i texten anges var de ska placeras.

8. Litteraturhänvisningar i texten görs enligt följande: (Sontag 1977:35) eller Sontag (1977:35). Referenser utformas enligt följande:

BOK: Pilgrim, D. & Rogers, A. (1993) *A Sociology of Mental Health and Illness*. Buckingham: Open University Press.

ARTIKEL: Haavio-Mannila, E., Roos, J.P., Kontula, O. (1996) "Repression, Revolution and Ambivalence: The Sexual Life of Three Generations", *Acta Sociologica* 39 (4):409-430.

KAPITEL I BOK: Dryler, H. (1994) "Etablering av nya högskolor - ett medel för minskad snedrekrytering?", s 285-308 i Erikson, R. & Jonsson, J.O. (red) *Sorteringen i skolan*. Stockholm: Carlssons.

Recensioner

Sociologisk Forskning publicerar recensioner av nyutkommen litteratur av sociologisk relevans. Recensioner bör omfatta max 2 000 ord.

Litteraturhänvisningar i recensionen ska förtecknas i en referenslista.

innehåll

nummer 4/99

ARTIKLAR

Att skiljas är att dö en smula... Skilsmässa och psykisk ohälsa hos svenska kvinnor och män.

AV MICHAEL GÄHLER

Mot en gränslös demokrati? Politiska responser på globala miljöhot.

AV ROLF LIDSKOG

Vad är globalisering? Sociologin utmanad.

AV HÅKAN THÖRN

Manuel Castells tankar om informationsåldern.

AV EDMUND DAHLSTRÖM

RECENSIONER

Omslaget:

Globaliseringens ansikten. Voterande FN-representanter runt bordet och en utanförstående iakttagare bakom glasrutan. Säkerhetsrådet diskuterar vapeninspektionen i Irak, den 2 mars 1998.

Foto: Pressens Bild